

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

Aleksandrs Koļesovs

LATVIEŠU UN KRIEVU ETNOLINGVISTISKO GRUPU JAUNIEŠU LAIKA PERSPEKTĪVA RĪGĀ UN LATGALĒ

Promocijas darbs

Disertācija psiholoģijas nozarē
Apakšnozare: sociālā psiholoģija

Darba vadītājs: Dr. psych., prof. Viesturs Reņģe

Rīga, 2007

SATURS

Ievads.....	3
Laika perspektīvas koncepcijas psiholoģijā.....	7
Laika perspektīvas jēdziens psiholoģijā.....	8
Integrētā pieeja.....	9
Uz nākotni orientētā pieeja.....	18
Kopsavilkums.....	22
Jauniešu laika perspektīva.....	26
Laika perspektīvas izmaiņas indivīda attīstībā.....	26
Pusaudžu vecuma un jaunības psiholoģiskais raksturojums.....	30
Laika perspektīva un kultūra.....	33
Laika perspektīva un sociāli ekonomiskais konteksts.....	35
Kopsavilkums.....	37
Jaunas iespējas laika perspektīvas izpētē.....	41
Jauns skatījums no psiholoģiskā lauka teorijas pozīcijām.....	42
Situacionisma pieeja un laika perspektīvas prognoze.....	44
Latvijas sociāli ekonomiskais konteksts.....	47
Pētījuma hipotēzes un jautājumi.....	51
Pētījuma metode.....	55
Pētījuma dalībnieki.....	55
Instrumentārijs.....	55
Procedūra.....	58
Rezultāti.....	60
Pētījuma instrumentārija adaptācijas rezultāti.....	60
Kvantitatīvie rezultāti.....	66
Kvalitatīvie rezultāti.....	75
Iztirzājums.....	78
Jauniešu laika perspektīva saistībā ar etnolingvistisko grupu un reģionu.....	78
Dzimumatšķirības jaunību laika perspektīvā.....	85
Pētījuma pieejas analīze.....	88
Pētījuma ierobežojumi un turpmāko pētījumu virzieni.....	91
Praktiskie ieteikumi.....	94
Nobeigums.....	97
Izmantotās literatūras saraksts.....	100
1. Pielikums	
2. Pielikums	
3. Pielikums	

Ievads

Vidusskolas nobeiguma situācija jauniešiem ir saistīta ar dzīves ceļa izvēli. Jauniešu mērķi, plāni un rīcība šodien ietekmēs ne tikai viņu pašu turpmāko dzīvi, bet arī visas sabiedrības nākotni. Daudzi jaunieši pēc skolas beigšanas plāno doties uz ārzemēm darba un labāku dzīves apstākļu meklējumos (Koļesovs, 2004). Jaunākie pētījumi (Indāns, Lulle, Laizāne-Jurkāne, Znotiņa, 2006) apstiprina, ka jaunieši aktīvi izmanto iespējas, kas ir pavērušās pēc Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā. Latviju atstāj aktīvi, jauni, izglītoti cilvēki, un tas var radīt negatīvas sekas sabiedrībai kopumā.

Šis pētījums tika iecerēts, lai noskaidrotu Latvijas jauniešu priekšstatus par nākotni un tendences, kas apgrūtina vai veicina viņu iekļaušanos pieaugušo dzīvē. Psiholoģiskais konstrukts, kas ļauj aprakstīt minētos priekšstatus, ir Kurta Levina piedāvātā *laika perspektīva* (Lewin, 1939). Šī konstrukta iekļaušana izpētē noteica **pētījuma mērķa** formulējumu: *noskaidrot Latvijas jauniešu laika perspektīvas saistību ar sociāli ekonomisko kontekstu.*

Lai sasniegtu šo mērķi, tika izvirzīti šādi **pētījuma uzdevumi**:

1. Laika perspektīvas koncepciju analīze.
2. Pētījumu par jauniešu laika perspektīvu analīze.
3. Laika perspektīvas un sociāli ekonomiskā un kultūras konteksta sakarību analīze.
4. Latvijas jauniešu attīstības sociāli ekonomiskā konteksta apraksts.
5. Pētījuma instrumentārija adaptācija latviešu un krievu valodās.
6. Empīrisku datu iegūšana.
7. Iegūto rezultātu analīze un izvirzīto hipotēžu pārbaude.
8. Rezultātu interpretācija.
9. Praktisko rekomendāciju izstrāde.
10. Secinājumi.

Pētījuma uzdevumu realizācijas gaitā tika identificētas problēmas, kuru risinājums radīja **jaunas iespējas** laika perspektīvas izpratnē un izpētē. Pirmkārt, tika atzīmēts, ka pastāv vairākas pieejas laika perspektīvas aprakstam. Tāpēc laika perspektīvas definīcija tika precizēta, ņemot vērā divas galvenās pieejas. Pirmās pieejas ietvaros teorētiskajā analīzē un empīriskajā izpētē tiek iekļautas visas laika kategorijas – pagātne, tagadne un nākotne. Šajā darbā tā tika apzīmēta kā *integrētā pieeja*. Otrās pieejas fokusā ir tikai viena laika kategorija – nākotne. Šī pieeja tika apzīmēta kā *uz nākotni orientētā pieeja*.

Otrkārt, laika perspektīvu nosaka vairāki faktori (Zimbardo & Boyd, 1999). Pretrunīgās tendences, kas tika atklātas iepriekšējos jauniešu laika perspektīvas pētījumos (Nurmi, 1991; Seginer, 1988a), rada nepieciešamību meklēt jaunas iespējas laika perspektīvas prognozē. Šīs iespējas tika meklētas, balstoties uz situacionisma pieejas principiem (Ross & Nisbett, 1991) un psiholoģiskā lauka teorijas priekšstatiem (Lewin, 1951).

Treškārt, pētījumos ir tikuši izstrādāti jauni modeļi un metodes (Zimbardo & Boyd, 1999). Lai pavērtu jaunas iespējas attiecīgiem pētījumiem Latvijā, šajā darbā tika veikta metožu adaptācija latviešu un krievu valodās. Tika adaptētas: *Zimbardo laika perspektīvas aptauja* (Zimbardo Time Perspective Inventory, ZTPI, Zimbardo & Boyd, 1999), *Attieksmes pret laiku skala* (Time Attitude Scale, T. A. S., Nuttin & Lens, 1985) un *Cerību un bažu aptauja* (Hopes and Fears Questionnaire, H&FQ, Nurmi, Poole & Seginer, 1992).

Latvijas sabiedrības sociāli ekonomiskā nevienveidība rada iespējas iegūt jaunus atzinumus laika perspektīvas izpētē. Ekonomikas attīstība Rīgā un Latgalē veido kontrastu Latvijas mērogā, jo Rīga ir vienīgais reģions Latvijā ar pozitīviem ekonomikas attīstības rādītājiem, savukārt Latgale ir reģions ar viszemākajiem attīstības rādītājiem un augstāko bezdarba līmeni (ANO Attīstības programma, 2005).

Otrs nevienveidības aspekts attiecas uz Latvijas iedzīvotāju etnisko sastāvu. Dažādu vēsturisko un politisko iemeslu dēļ Latvijā ir izveidojušās divas lielas etnolingvistiskās grupas (Draguns, 2004; Zepa, Šūpule, Kļave, Krastiņa, Krišāne, & Tomsone, 2005). Grupas tiek definētas pēc valodas, kuru lieto grupas pārstāvji, un pētījumā tiek apzīmētas kā latviešu un krievu etnolingvistiskās grupas. Piedāvātais dalījums ir piemērots Latvijas jauniešu attīstības sociālā konteksta aprakstam, jo vairāk kā 99% skolēnu mācās skolās ar latviešu vai krievu mācībvalodu (Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija, 2004).

Darbā tika izvirzītas šādas **hipotēzes**:

1. Jaunieši no vidusskolām ar krievu mācībvalodu ir vairāk orientēti uz nākotni nekā jaunieši no vidusskolām ar latviešu mācībvalodu.
2. Jaunieši no Latgales ir vairāk orientēti uz nākotni nekā jaunieši no Rīgas.
3. Jaunieši no Latgales ir vairāk norūpējušies par darbu nekā jaunieši no Rīgas.

Paralēli tika uzstādīti **pētījuma jautājumi**:

1. Kā orientācija laikā ir saistīta ar emocionālo attieksmi pret laiku?

2. Kādas atšķirības ir laika perspektīvā jauniešiem no vidusskolām ar latviešu un krievu mācībvalodu?

3. Kādas atšķirības ir Rīgas un Latgales jauniešu laika perspektīvā?

4. Kādas ir dzimumatšķirības jauniešu laika perspektīvā?

Tika uzstādīts arī **papildus pētījuma jautājums**:

5. Kas, pēc jauniešu domām, ietekmē viņu nākotni?

Pētījumā piedalījās 399 vispārizglītojošo vidusskolu izlaiduma klašu (12. klašu) skolēni: 43 jaunieši un 89 jaunietes no skolām ar latviešu mācību valodu no Rīgas, 34 jaunieši un 50 jaunietes no skolām ar latviešu mācību valodu no Latgales, 53 jaunieši un 95 jaunietes no skolām ar krievu mācību valodu no Rīgas un 15 jaunieši un 20 jaunietes no skolām ar krievu mācību valodu no Latgales.

Datu apstrāde tika veikta, izmantojot SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) programmu. **Datu analīzē** tika izmantoti: daudzfaktoru dispersiju analīze, korelāciju analīze, t-kritērijs, ticamības analīze un satura analīze.

Balstoties uz darbā veikto analīzi un iegūto rezultātu interpretāciju, aizstāvēšanai tiek izvirzītas šādas **tēzes**:

1. Laika perspektīva var tikt definēta kā *indivīda orientācija laikā, emocionālā attieksme pret to un priekšstati par pagātnes, tagadnes un nākotnes objektiem, to izvietojumu un savstarpējo saistību*.

2. Balstoties uz psiholoģiskā lauka teorijas priekšstatiem (Lewin, 1951), indivīda orientācija uz nākotni var tikt interpretēta kā spēks, kas ir virzīts uz nākotnes zonas objektu kopu. Grūtības mērķu sasniegšanā veido pretspēku, kas ir jāpārvar, virzoties uz tiem. Izteiktāka orientācija uz nākotni krievu etnolingvistiskās grupas jauniešiem salīdzinājumā ar latviešu etnolingvistiskās grupas jauniešiem un Latgales jauniešiem salīdzinājumā ar Rīgas jauniešiem apstiprina piedāvāto interpretāciju.

3. Atbildes uz pētījuma jautājumiem papildina Latvijas jauniešu laika perspektīvas aprakstu. Jauniešu atbilžu satura analīze apstiprina bezdarba un etnolingvistiskās grupas tematu iekļaušanu rezultātu interpretācijā. Līdzīgie nākotnes mērķi visu grupu jauniešu atbildēs paaugstina piedāvāto interpretāciju validitāti. Tika atklātas arī atšķirības, kas attiecas uz orientāciju uz pagātni un attieksmi pret to un apstiprina integrētās pieejas nozīmi. Savukārt

atklātās dzimumatšķirības liecina par līdzīgām cerībām izglītības jomā un tradicionālo lomu sadalījumu darba un ģimenes jomās.

4. Potenciālie turpmāko pētījumu virzieni ir saistīti ar laika perspektīvas modeļu un teorētisko priekšstatu attīstību, iespējām prognozēt laika perspektīvu un veidot prognozes, kas balstās uz laika perspektīvas rādītājiem.

Laika perspektīvas koncepcijas psiholoģijā

Laiks ir viena no pamatkategorijām, ko zinātnes izmanto realitātes aprakstam. Gan filozofijā (St. Augustine, trans. 1992; Kant, 1781/1965), gan dabas zinātnēs (Einstein, 1931; Вернадский, 1975) tiek atzīts, ka laika būtības izskaidrošana ir sarežģīta. Tiek meklētas atbildes uz jautājumiem par laika struktūru un virzību, laika ritējumu un saistībām ar citām parādībām. Šo jautājumu kopumu var apzīmēt kā „laika problēmu”, kas turpina piesaistīt mūsdienu pētnieku uzmanību (Barreau, 2004; Fraser, 2003; Harris & Crawford, 2003).

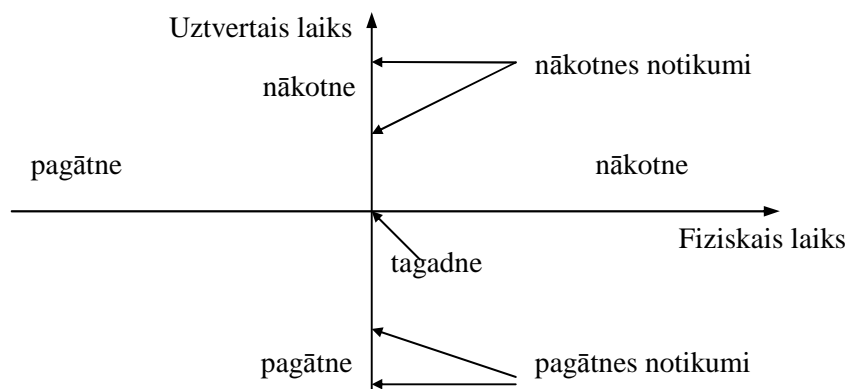
Kopš psiholoģija ir izveidojusies kā atsevišķa zinātnes nozare, laika problēma ir tikusi iekļauta eksperimentālo pētījumu un teorētiskās analīzes lokā. Uzmanība ir tikusi pievērsta atšķirīgiem laika aspektiem: laika intervālu uztverei (Wundt, 1914), pagātnes un nākotnes uztverei (James, 1891/1952), laikam biogrāfijas jeb dzīves mērogā (Bühler, 1933). Jau pirmie analīzes soļi parādīja, ka laika ritējums ir saistīts ar indivīdu kā atskaites sistēmu. Empīriskajos pētījumos (Fraisse, 1964) apstiprinājās, ka laiks tiek uztverts dažādi atkarībā no indivīda emocionālā stāvokļa, viņa iesaistīšanās aktivitātēs un vecuma.

Viljams Džeimss (James, 1891/1952) atzīmēja vēl vienu uztvertā laika īpašību. Ja vienkāršāko fiziskā laika struktūru sniedz dalījums pagātnē un nākotnē, ar tagadni kā atskaites punktu, tad indivīda priekšstati par katru laika plūsmas daļu (pagātni vai nākotni) vienmēr ir iekļauti viņa priekšstatos par tagadni. Pagātnes notikumi saglabājas atmiņā, saistās ar notiekošo tagad un veido *retrospektīvu* laika izjūtu, bet iespējamie nākotnes notikumi un gaidas veido *prospektīvu* laika izjūtu. Priekšstatu par pagātni un nākotni pastāvēšanu tagadnes momentā Džeimss pamato ar apziņas funkcionēšanas īpašībām. Pēc viņa domām, spriest par diviem notikumiem kā secīgiem laikā var tikai tad, ja abi notikumi ir pārstāvēti apziņā vienlaicīgi.

Uztvertā laika specifiku palīdz saprast Džeimsa (James, 1891/1952) aprakstītais modelis. Ja fiziskā laika plūsmu iztēlojas kā horizontālu līniju, tad domas par pagātnes un nākotnes notikumiem var atspoguļot ar perpendikulāras līnijas palīdzību. Šis perpendikuls šķērso fiziskā laika līniju tagadnes punktā, jo domāšana notiek pašlaik. Savukārt perpendikula garums ir atkarīgs no tā, cik notikumi ir attālināti pagātnē vai nākotnē.

Tādējādi laika aprakstam var izmantot divu dimensiju telpu (1. attēls). Šajā telpā fiziskais laiks atspoguļo objektīvu laika ritējumu, bet uztvertais laiks veido vēl vienu dimensiju – psiholoģisko. Tā ir individuālā laika skala, uz kuras tiek izvietoti vairāk vai mazāk attālinātie

notikumi. Šajā dimensijā indivīds apzinās notikumu savstarpējo izvietojumu un sakarības starp tiem.

1. attēls. Džeimsa priekšstatu par uztvertā un fiziskā laika attiecībām grafisks attēlojums.

Laika psiholoģiskās dimensijas ieviešanas lietderību apstiprina atšķirības, kas tika atklātas starp uztverto un objektīvo laika ritējumu (Fraisse, 1964), kā arī pagātnes un nākotnes notikumu reprezentācija tagadnē (James, 1891/1952). Laiks šajā dimensijā ir subjektīvs un saistās ar indivīda izjūtām un apziņu. Tas nepastāv neatkarīgi no fiziskā laika, bet, atšķirībā no *fiziskā*, var tikt nosaukts par *psiholoģisko* laiku.

Laika perspektīvas jēdziens psiholoģijā

Ar psiholoģisko laiku saistītos indivīda priekšstatus par pagātņi un nākotņi Kurts Levins apzīmēja ar jēdzienu “laika perspektīva” (Lewin, 1939). Šis jēdziens izrādījās noderīgs vairāku psiholoģisku jautājumu izskatīšanā. Pirmkārt, laika perspektīvas konstrukta ieviešana palīdzēja atbildēt uz vienu no svarīgiem metodoloģiskiem jautājumiem – kā reāli neeksistējoši nākotnes notikumi vai objekti var ietekmēt uzvedību? Šis jautājums rodas ikreiz, kad tiek mēģināts saprast indivīda uzvedības noteicošo spēku lokalizāciju laikā.

Larijs Hjels un Daniels Zīglers (Hjelle & Ziegler, 1992) norāda uz ievērojamām atšķirībām priekšstatos par cilvēka dabu. Viņi izšķir deviņas dimensijas, kas apraksta personību. Viena no tām ir *reaktivitāte* kā pretstats *proaktivitātei*. Uzskati par cilvēka dabas reaktivitāti ir izteikti Zigmunda Freida un Berusa Skinera teorijās, jo uzvedība šajās teorijās tiek skaidrota ar indivīda pagātnes pieredzi. Savukārt cilvēka dabu kā proaktīvu saskata Alfrēds Ādlers, Gordons Olports, Karls Rodžerss, Abrahams Maslovs, un proaktivitāte tiek saistīta ar nākotnes nozīmīgumu personības izpratnē. Nākotnes nozīmes izcelšana lielā mērā ir saistīta ar reaktivitātes kritiku (Adler, 1933). Vēlāk to aktīvi atbalstīja arī citi autori (Allport, 1961; Maslow, 1971). Tika uzsvērts, ka saprast indivīda uzvedību un personības attīstību, balstoties

tikai uz pagātnes pieredzi, nav iespējams.

Sabalansētāks priekšstats par cilvēka dabu ir izteikts Alberta Banduras sociāli kognitīvajā teorijā (Bandura, 1986). Saskaņā ar šo teoriju, subjekts nav ne pilnībā autonomš, ne pilnībā atkarīgs no ārējās vides. Notiek nepārtraukta uzvedības, personības faktoru un ārējo notikumu mijiedarbība (Bandura, 1989). Tādējādi cilvēka daba apvieno sevī reaktivitāti un proaktivitāti. Reaktivitātes un proaktivitātes vienotība nozīmē arī nepieciešamību ņemt vērā indivīda pagātnes pieredzi un nākotnes mērķus, lai saprastu viņa uzvedību. Laika perspektīvas jēdziens palīdz izskaidrot šo vienotību. Tas sniedz iespēju uzskatīt pagātnes un nākotnes objektus par „eksistējošiem”, ievietojot tos tagadnes brīdī.

Otrkārt, laika perspektīva saistās ar cilvēka spējām kontrolēt laiku (Fraisse, 1964). Šī spēja tiek uzskatīta par vienu no svarīgākajām cilvēka atšķirībām no pārējām dzīvajām būtnēm (Suddendorf & Corballis, 1997). Laika kontrole ir kļuvusi par ikdienas nepieciešamību, jo notikumi sociālajā vidē ir savstarpēji saskaņoti (McGrath & Tschan, 2004). Kavējums vai savlaicīgi neizpildīts darbs var radīt sekas, kas ietekmēs turpmāko dzīvi. Ar laiku ir jāreķinās arī tāpēc, ka indivīda dzīve un iespējas īstenot sevi ir ierobežotas. Lai veiksmīgi kontrolētu laiku, cilvēkiem veidojas priekšstati par pagātņi un nākotņi, un laika perspektīva veido pamatu jeb „ietvaru” uzvedības plānošanai (Toda, 1983).

Var secināt, ka Levina ieviestais jēdziens *laika perspektīva* palīdz izprast uzvedību virzošo spēku lokalizāciju laikā un indivīda iespējas ņemt vērā pagātnes un nākotnes notikumus. Šeit tika sniegts vispārīgs laika perspektīvas apraksts. Lai precizētu laika perspektīvas definīciju, ir jāņem vērā divas galvenās pieejas tās izpētei. Pirmās pieejas ietvaros teorētiskajā analizē un empīriskajā izpētē tiek iekļautas visas laika kategorijas – pagātne, tagadne un nākotne. Turpmāk tekstā šī pieeja tiks apzīmēta kā *integrētā pieeja*. Otrās pieejas fokusā ir tikai viena laika kategorija – nākotne. Šī pieeja turpmāk tiks apzīmēta kā *uz nākotņi orientētā pieeja*. Tālāk tekstā tiks aplūkotas abas pieejas.

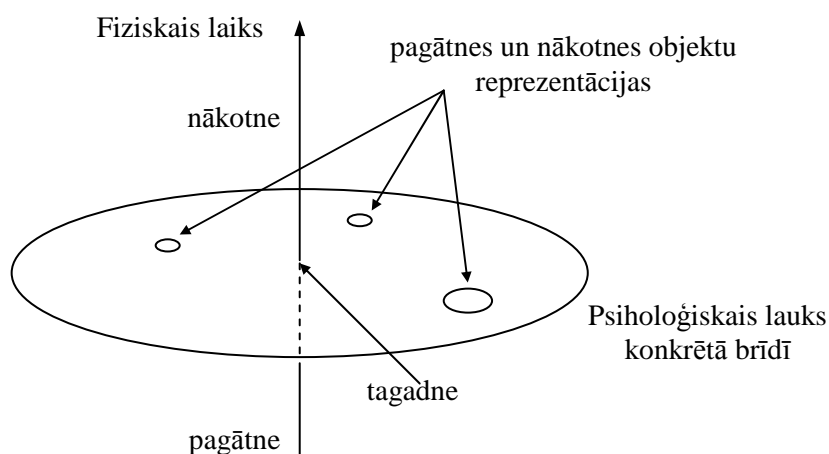
Integrētā pieeja

Integrētā pieeja laika perspektīvas izpētei ir saistīta ar pagātnes, tagadnes un nākotnes vienotības izpratņi. Tā saskan ar priekšstatiem par indivīda uzvedības komplekso determināciju, kura balstās uz iepriekš minēto reaktivitātes un proaktivitātes balansu (Bandura, 1989). Vispirms ir jāaplūko, kā laika perspektīvu aprakstīja Levins, un kā attīstījās laika perspektīvas izpratne citu autoru koncepcijās.

Laika perspektīva Levina lauka teorijā. Levins definē laika perspektīvu kā “indivīda priekšstatu kopumu par viņa psiholoģisko nākotni un psiholoģisko pagātne konkrētā brīdī” (Lewin, 1951, 222). Laika perspektīvas jēdziena ieviešana palīdzēja pamatot tēzi, ka uzvedību determinē esošais psiholoģiskā lauka stāvoklis. Pēc autora domām, pagātnes un nākotnes objekti spēj ietekmēt indivīda uzvedību, jo tie ir pārstāvēti konkrētajā brīdī eksistējošā laukā.

Psiholoģisko lauku Levins definē kā „indivīdu un viņa psiholoģisko vidi, kāda tā pastāv viņa uztverē” (Lewin, 1951, 210). Levins uzsver, ka „vide” nozīmē psiholoģisko, nevis ģeogrāfisko vai fizisko vidi. Psiholoģiskais lauks ietver sevī indivīda priekšstatus par eksistējošiem objektiem (reāliem notikumiem), kā arī objektiem, kas varētu eksistēt nākotnē. Tas iekļauj indivīda vajadzības¹ un motivāciju², gaidas un mērķus, cerības un bažas.

Saskaņā ar Levina modeli (Lewin, 1951), objekts indivīda psiholoģiskajā laukā aizņem noteiktu telpu, tāpēc pagātnes vai tagadnes objektus nevar atspoguļot tikai ar vienu punktu uz līnijas (2. attēls).

2. attēls. Laika perspektīvas objekti Levina psiholoģiskā lauka modelī.

Levins uzskata, ka indivīda emocijas un uzvedība ir atkarīgas no visa psiholoģiskā lauka, ieskaitot laika perspektīvu (Lewin, 1951). Ar laika perspektīvu ir saistīts pretenziju līmenis, jo katrs nākamais mērķis tiek izvirzīts, balstoties uz iepriekšējām veiksmēm vai neveiksmēm. Neatmaidība, sasniedzot mērķi, ir atkarīga ne tikai no mērķa nozīmīguma, bet arī no psiholoģiskās distances līdz mērķim un nākotnes redzējuma.

Kā ilustrāciju šiem apgalvojumiem Levins piedāvā ieslodzīto uzvedības pētījuma

¹ *Vajadzība* – „iekšējs... deficīta stāvoklis, kas pieprasa apmierināšanu” (Deci & Ryan, 2000, 228-229).

² *Motivācija* šī darba ietvaros apzīmē „nosacījumus, kuri rosina indivīda uzvedību un domāšanu” (Allport, 1961, 196), izņemot gadījumus, kas tiek paskaidroti atsevišķi.

rezultātus (Farber, 1944). Tika atklāts, ka, neskatoties uz pētnieku gaidām, situācijas faktori nebija saistīti ar vērtēto uzvedību. Dominējošie faktori, kas ietekmēja ieslodzīto uzvedību, bija vajadzība nokļūt brīvībā un priekšstati par veidiem, kā to varētu panākt. Zems atbrīvošanas varbūtības vērtējums bija viens no faktoriem, kas saistīts ar bēgšanas mēģinājumiem.

Levins izmanto laika perspektīvu arī sociālo grupu uzvedības interpretācijai. Viņš analizē dažādu Vācijas ebreju grupu rīcību pēc Hitlera nākšanas pie varas (Lewin, 1942). Levins konstatēja, ka indivīdi un grupas ar skaidrāku pagātnes pieredzes apziņu un skaidrākiem nākotnes mērķiem izrādīja lielāku iniciatīvu un organizētību. Tātad laika perspektīva var būt svarīgs faktors indivīdu un grupu iniciatīvas izpratnē.

Kopumā jāatzīmē, ka laika perspektīva Levina aprakstā nav pietiekami detalizēta. Tiek aprakstīti tikai daži laika perspektīvas elementi. Piemēram, attālums līdz mērķim un objektu pozitīvā vai negatīvā vērtība. Vērtība saistās ar objektu pievilcīgumu vai izvairīšanās reakciju uz tiem. Attiecībā uz nākotnes objektiem, to var konstatēt, ja pēta indivīda cerības (pozitīvā vērtība) un bažas (negatīvā vērtība). Tomēr par ievērojamu sasniegumu var uzskatīt laika perspektīvas konstrukta ieviešanu, kas palīdz izskaidrot pagātnes un nākotnes notikumu ietekmi. Savukārt jautājums par laika perspektīvas konstrukta detalizētu aprakstu un mērījuma iespējām paliek atklāts.

Laika perspektīva Fresa koncepcijā. Plašāku psiholoģiskā laika analīzi ir veicis Pols Fress (Fraisse, 1964). Viņš apraksta laiku kā izmaiņu secību, izšķirot trīs līmeņus, kas palīdz pielāgoties šīm izmaiņām: bioloģiskais līmenis, laika uztvere un laika kontrole. Pirmajā līmenī tiek sinhronizētas organisma un vides izmaiņas. Otrajā līmenī tiek uztverti fundamentāli izmaiņu raksturojumi: stimulu secība un intervāli starp tiem. Trešajā līmenī izmaiņas tiek savstarpēji saistītas. Notiekošajam tiek piešķirta nozīme saistībā ar pagātnes notikumiem un sagaidāmām nākotnes izmaiņām. Tieši šis līmenis, pēc Fresa uzskatiem, attiecas uz indivīda laika perspektīvu.

Kā sinonīmu laika perspektīvai Fress lieto jēdzienu “laika horizonts” (Fraisse, 1964, 151). Jēdzienu “laika perspektīva” viņš lieto, lai apzīmētu vienvirziena (pagātnes vai nākotnes) perspektīvu. Tomēr, balstoties uz Levina piedāvāto definīciju (Lewin, 1951), turpmāk tekstā priekšstati par pagātni, tagadni un nākotni tiks apzīmēti kā laika perspektīva.

Fress piekrīt Levinam, ka katra indivīda darbība notiek laika perspektīvā. Indivīds rīkojas, ņemot vērā pagātnes pieredzi un nākotnes gaidas vai nojausmas. Pagātnes perspektīva tiek konstruēta, balstoties uz notikumiem, kas atkārtojās, un loģiskām sakarībām starp

notikumiem. Nākotnes perspektīva tiek veidota, balstoties uz indivīda pagātnes pieredzi, kā arī uz spējām atlikt vajadzības apmierinājumu un veidot mērķa reprezentāciju, uztverot tagadnes stimulus.

Fress uzskata par lietderīgu laika perspektīvas jēdziena ieviešanu un papildina priekšstatus par laika perspektīvu ar individuālo atšķirību aprakstu. Viņš atzīmē, ka indivīda laika perspektīva parasti iekļauj pagātņi, tagadni un nākotni, bet indivīdu orientācija tajās ir dažāda. Pētījumu analīzes rezultātā viņš iedala laika perspektīvu piecos tipos (Fraisse, 1964). Par tipoloģijas pamatu Fress izvēlas indivīda orientāciju uz pagātņi, tagadni un nākotni.

Biežāk sastopama un, pēc Fresa domām, optimāla ir orientācija uz nākotni. Tā tiek aprakstīta kā dzīve tagadnē un uzvedības orientācija uz nākotnes mērķiem. Tuvākas un attālinātas nākotnes redzējums ietekmē indivīda uzvedību ļoti lielā mērā. Pagātne šīs orientācijas ietvaros ir pieredzes avots. Tā arī tiek ņemta vērā, bet pagātnes nozīmīgums ir mazāks, salīdzinājumā ar tagadnes un nākotnes nozīmīgumu.

Faktiski pirmajam laika perspektīvas veidam nav raksturīga vienas laika kategorijas dominēšana. Tajā ir novērojama tagadnes, nākotnes un pagātnes mijiedarbība. Nākotne tiek uzskatīta par svarīgāko, tomēr nav vienīgā kategorija indivīda laika perspektīvā. Ir iespējamās arī citas orientācijas, kurās indivīda laika perspektīva aprobežojas ar vienu laika kategoriju.

Laika perspektīva var aprobežoties ar tagadni. Indivīds uztver notiekošo, pārdzīvo to kā negatīvu vai pozitīvu, bet lielā mērā izolējas no pagātnes notikumiem un nākotnes iespējām. Iespējams, ka pagātnes un nākotnes notikumi var apdraudēt indivīda identitāti jeb vienotības izjūtu. Lai neitralizētu šos draudus, indivīds nedomā par pagātņi un nākotni. Vēl viena iespēja attiecas uz tagadējā brīža pievilcīgumu. Indivīds ir pilnībā pārņemts ar tagadnes brīdi un bauda to. Viss, kas ir bijis vai varētu būt, kļūst nenozīmīgs un atvirzās otrajā plānā.

Iespējams, ka indivīds "meklē patvērumu" nākotnē. Neapmierinātība ar esošo situāciju rada vēlmi to mainīt. Tiek izvirzīti mērķi, kuru īstenošana tiek sagaidīta nākotnē. Tomēr, ja nekas netiek darīts, lai īstenotu šos mērķus, notiek atkāpšanās fantāzijās. Indivīda funkcionēšana kļūst nesabalansēta, viņš sapņo par nākotni vai „būvē gaisa pilis”. Ja šī tendence ir ļoti spēcīga, tagadnei un pagātnei vairs netiek pievērsta uzmanība. Indivīds kļūst pārņemts ar idejām par nākotni.

Indivīda laika perspektīvā var dominēt pagātne. Šajā gadījumā nākotne vairs netiek uzskatīta par mērķi un neietekmē pašlaik notiekošo. Indivīds ir pārņemts ar atmiņām. Tas var

notikt, ja viņš ir pārdzīvojis neveiksmi, ir izmisumā un nesaskata izmaiņu iespējas nākotnē. Pēc Fresa domām, pagātne dominē arī vecu cilvēku laika perspektīvā. Šī dominēšana parādās arī depresijas gadījumos, kad jebkādas izmaiņas tikai atgādina indivīdam pagātnē notikušo, bet neraisa cerības un neveicina aktīvu rīcību.

Ir iespējama arī “bēgšana prom no laika”, kad indivīds nesaista sevi ar notiekošajām izmaiņām. Tas ir pēdējais no laika perspektīvas veidiem, kurus aprakstījis Fress. Ja ir izjaukta laika perspektīva, tad indivīds vairs neuztver notiekošās izmaiņas un neintegre tās. Šajā gadījumā cilvēka rīcība ir bezmērķīga, viņš nevar saskaņot izmaiņas sevī un ārējā pasaulē. Šis stāvoklis var būt īslaicīgs, bet psihisko traucējumu gadījumā – pietiekami noturīgs.

Par svarīgu atšķirību starp piedāvātajām orientācijām Fress uzskata kontaktu ar realitāti (Fraisse, 1964). Pirmajā orientācijā (orientācija uz nākotni) indivīds ir spējīgs ņemt vērā visas laika kategorijas. Orientācijā uz tagadni saglabājas pietiekami ciešs kontakts ar notiekošo. Meklējot patvērumu nākotnē, indivīds saglabā konstruktīvas domāšanas elementus, bet atkāpšanās pagātnē mazina viņa rīcības iespējas. Ja indivīda apzinātā funkcionēšana ir izteikti traucēta, viņš zaudē kontaktu ar realitāti un „izkrīt” no laika.

Fresa piedāvātais laika perspektīvas apraksts palīdz labāk saprast veidus, kā indivīds kontrolē notiekošās izmaiņas. Laika perspektīvas veidu klasifikācijā tiek ņemta vērā orientācija uz noteiktu laika kategoriju un laika perspektīvas integritāte. Šie rādītāji kļuva par turpmāko laika perspektīvas aprakstu neatņemamu sastāvdaļu.

Ņutēna laika perspektīvas koncepcija. Žozē Ņutēns lielāku uzmanību laika perspektīvas aprakstā pievērš tās satura analīzei (Nuttin & Lens, 1985). Viņš uzskata, ka laika perspektīva nav *a priori* eksistējoša „tukšā” telpa, tāpēc analizēt laika perspektīvu bez tās satura nav iespējams. Saturs, savukārt, parādās subjekta aktivitātes rezultātā. Kā aktivitātes Ņutēns uzsver motivāciju un kognitīvo funkcionēšanu.

Pēc Ņutēna domām (Nuttin & Lens, 1985), indivīda motivācijai ir īpaša loma nākotnes perspektīvas izpratnē. Viņš piekrīt uzskatiem par cilvēka dabas proaktivitāti, kas uzsver, ka uzvedību nevar izskaidrot tikai ar pagātnes pieredzi. Vajadzības un motivācija rada jaunu laika dimensiju – nākotni. Vajadzības, kas izpaužas tagadnē, tiek saistītas ar iespējām apmierināt tās nākotnē. Indivīds izvirza mērķus un izvēlas atbilstošus līdzekļus to sasniegšanai. Šī orientācija uz nākotni ir specifiska cilvēka motivācijai, jo tikai cilvēkam ir raksturīgi izvirzīt attālinātus mērķus un darboties to sasniegšanai.

Laika perspektīvas saturu veido kognitīvo procesu objekti (Nuttin & Lens, 1985). Domāšana, plānošana un atmiņa nav iespējamās bez objektiem, jo ir orientētas uz tiem. Laika ziņā objekti var būt lokalizēti nākotnē vai pagātnē, bet arī tie ietekmē indivīda uzvedību. Ļutēna skaidrojums saskan ar Levina (Lewin, 1951) piedāvāto laika perspektīvas izpratni un pagātnes un nākotnes objektu ietekmes skaidrojumu. Viņš apgalvo, ka “laika perspektīvas rāmjos nākotnes un pagātnes notikumi ietekmē tagadnes uzvedību, jo tie ir atspoguļoti indivīda funkcionēšanas kognitīvajā līmenī” (Nuttin & Lens, 1985, 12).

Ļutēns piedāvā skatīties uz laika perspektīvu no divām pusēm. No indivīda skatupunkta, laika perspektīva ir laika zona, kurā viņš saredz vai ievieto objektus. No satura pozīcijas, laika perspektīva ir objekti, kas ir izvietoti šajā zonā. Par svarīgu pētījuma uzdevumu Ļutēns uzskata šīs zonas parametru noteikšanu – laika perspektīvas dziļumu, piesātinājumu ar objektiem un struktūru, kas iekļauj sakarības starp objektiem un objektu grupām.

Laika perspektīvas *dziļuma* un *blīvuma* (piesātinājuma ar objektiem) noteikšanai ir svarīgi noteikt objektu izvietojumu laikā. Lai aprakstītu šo izvietojumu, Ļutēns izmanto jēdzienu „laika zīme” (*temporal sign* – angļu val.) (Nuttin & Lens, 1985, 17). Pagātnes un tagadnes objektu laika zīmes ir pietiekami viegli noteikt pēc notikuma reālā laika. Nākotnes objekta laika zīme nav tik precīzi nosakāma. Tā attiecas uz vairāk vai mazāk noteiktu laika posmu, kurā subjekts ievieto objektu.

Tika izstrādāts instruments laika perspektīvas mērījumiem – Motivācijas indukcijas metode (Motivational Induction Method, MIM, Nuttin & Lens, 1985). Tā ir projektīvā metode, kurā tiek izmantoti nepabeigti teikumi. Analīzes gaitā tiek noteikti objekti, kurus indivīds iekļauj savās atbildēs, bet speciālā kodēšanas tehnika palīdz noteikt objektu lokalizāciju laikā jeb laika zīmes.

Ļutēns (Nuttin & Lens, 1985) atzīmē, ka objekti laika perspektīvā nepastāv izolēti viens no otra. Subjekts uztver cēloņsakarības starp tiem, kā arī uzskata dažus notikumus par līdzekļiem citu mērķu sasniegšanai (instrumentālās sakarības). Indivīda efektīva rīcība mērķu sasniegšanā tiek saistīta ar sakarību redzējumu starp pieredzi, uzvedību un mērķiem. Instrumentālās sakarības ļauj saprast, cik lielā mērā indivīdi uztver savu tagadējo uzvedību kā līdzekli nākotnes mērķu sasniegšanai. Šī indivīda laika perspektīvas īpašība tiek dēvēta par laika integritāti. Zināms laika integritātes līmenis ir nepieciešams, lai saredzētu savu nākotni kā nepārtrauktu tagadnes un pagātnes turpinājumu. Cēloņsakarību uztvere raksturo, cik lielā mērā indivīds apzinās notiekošā

iemeslus un loģiskās sakarības starp notikumiem.

Laika perspektīvas parametrus un struktūru papildina *orientācija laikā* (*time orientation* – angļu val.) un *attieksme pret laiku* (*time attitude* – angļu val.) (Nuttin & Lens, 1985). Orientācija laikā, pēc Ņutēna domām, ir saistīta ar pagātnes, tagadnes vai nākotnes objektu dominēšanu laika perspektīvā. Attieksmē pret laiku tiek iekļauts tikai emocionālais komponents. To veido pozitīva vai negatīva attieksme pret pagātnes, tagadnes un nākotnes objektiem. Emocionālā attieksme pret laiku var ietekmēt indivīda uzvedību un motivāciju. Piemēram, pozitīvāks nākotnes redzējums skolēniem ir saistīts ar augstāku savas rīcības instrumentālo vērtību (Van Calster, Lens, & Nuttin, 1987).

Atšķirībā no Fresa (Fraisse, 1964), Ņutēns nepiedāvā laika perspektīvas klasifikāciju. Orientāciju laikā viņš uzskata par papildus rādītāju un lielāku uzmanību pievērš laika perspektīvas saturam. Kā svarīgāko uzdevumu laika perspektīvas izpētē Ņutēns saredz tās satura analīzi. Viņa ieguldījums laika perspektīvas pētījumu attīstībā ir atbilstoša pētījumu instrumentārija izstrāde. Tas ļauj, balstoties uz indivīda aktivitāti, rekonstruēt viņa laika perspektīvas objektus.

Ņutēns piedāvāja arī instrumentu emocionālās attieksmes pret laiku mērījumiem. Tas parāda vispārināto indivīda attieksmi pret noteiktu laika kategoriju un nav balstīts uz laika perspektīvas objektu analīzi. Šis laika perspektīvas apraksta princips – fokusēšanās uz indivīda attieksmi pret pagātni, tagadni un nākotni vai orientāciju uz tām – tika izmantots arī turpmākajos pētījumos.

Zimbardo laika perspektīvas koncepcija. Filips Zimbardo piedāvā vēl vienu skatījumu uz laika perspektīvu (Zimbardo & Boyd, 1999). Viņš neturpina laika perspektīvas objektu analīzi (Nuttin & Lens, 1985) un atgriežas pie priekšstatiem, ka laiks ir izmaiņu process, bet laika perspektīva ir indivīda orientācija notiekošajās izmaiņās (Fraisse, 1964). Saskaņā ar Zimbardo definīciju, “laika perspektīva ir bieži vien neapzināts process, kurā nepārtrauktā individuālas un sociālas pieredzes plūsma tiek iekļauta laika kategorijās vai laika rāmjos, kas palīdz uztvert šo notikumu secību, saskaņotību un nozīmi” (Zimbardo & Boyd, 1999, 1271). Šie kognitīvie rāmji tiek izmantoti kodējot, uzglabājot atmiņā un atceroties dzīves notikumus, kā arī mērķu, plānu un scenāriju veidošanā.

Zimbardo apraksta divus laika perspektīvas ietekmes veidus uz indivīda lēmumiem un rīcību (Zimbardo & Boyd, 1999). Pirmo raksturo tas, ka kognitīvie procesi, kas rekonstruē

pagātņi vai konstruē nākotņi, ietekmē pašreizējo lēmumu pieņemšanu un dod iespēju pārvarēt esošās situācijas stimulu spiedienu un atlikt vajadzības apmierinājumu, ja tas var izraisīt negatīvas sekas. Šajā ietekmes veidā ir divi apakštipi. Pirmajam ir raksturīga orientācija uz pagātņi un pagātņes pieredzi analogiskās situācijās. Šī pieredze var būt kā pozitīva, tā arī negatīva un traumējoša, kas ietekmē indivīda tagadējo rīcību. Otrajam ir raksturīga rēķināšanās ar paredzamo vai sagaidāmo nākotņi. Šo nākotņi indivīds konstruē, izejot no tagadējās situācijas. Lēmumu pieņemšanas procesā var tikt izvirzīti alternatīvie mērķi un plāni, novērtēta to sasniegšanas varbūtība un iespējamās sekas. Pretēji pirmajam, otrajā ietekmes veidā darbība tiek pakļauta tagadējās situācijas spiedienam un ir atkarīga no stimulu intensitātes. Šajā gadījumā pārsvars ir bioloģiskiem faktoriem vai situācijas sociālajiem aspektiem.

Zimbardo atzīmē, ka efektīvas vai adekvātas laika perspektīvas modeļi ir saistīti ar pagātņes, tagadnes un nākotnes vienotību, tomēr vienota laika perspektīva ir tikai vēlamais modelis. Pilnīga laika perspektīvas vienotība praktiski nav iespējama. Tendenci orientēties uz vienu no laika kategorijām Zimbardo nosauc par tendenciozu attieksmi (*bias* – angļu val.) pret pagātņi, tagadni vai nākotņi. Ja šī tendenciozitāte nostiprinās, veidojas dispozionālais stils, kas ļauj raksturot indivīda rīcību ikdienas izvēles situācijās. Priekšroku vienai no laika kategorijām determinē vairāki faktori, starp kuriem ir kultūra, izglītība, reliģija, piederība sociālajam slānim. Šo tendenciozitāti pašam cilvēkam ir diezgan grūti pamanīt, tomēr, pēc Zimbardo domām, laika perspektīva ir samērā stabils process, kas dod pamatu sasnieguma motivācijai un mērķa uzstādīšanai (Zimbardo & Boyd, 1999), riskantai uzvedībai (Zimbardo, Keough & Boyd, 1997), atkarībām (Keough, Zimbardo & Boyd, 1999) un citiem uzvedības veidiem.

Laika perspektīvas aprakstam un izpētei Zimbardo piedāvā piecu faktoru modeli (Zimbardo & Boyd, 1999). Šis modelis izveidots, balstoties uz intervijām, fokusa grupām, atgriezenisko saiti ar eksperimentu dalībniekiem, kā arī empīrisko pētījumu rezultātiem (Gonzalez & Zimbardo, 1985; Zimbardo et al., 1997; Zimbardo, Marshall & Maslach, 1971). Zimbardo uzsver, ka piedāvātais modelis ir empīrisku datu apkopojums. Tas nozīmē, ka modelis ir uzbūvēts induktīvi, un, lai saprastu to, ir jāaplūko faktoru apraksts (Zimbardo & Boyd, 1999).

Pirmais faktors šajā modelī ir “negatīvā pagātne”, kas atspoguļo negatīvu skatu uz pagātņi, kā arī traumējošu notikumu aktualitāti. Negatīvās pagātņes skalas rādītāji pozitīvi korelē ar depresijas, trauksmes un agresijas rādītājiem, bet negatīvi – ar pašcieņu. Atsevišķu gadījumu

analīze atklāj, ka indivīdi ar negatīvu attieksmi pret pagātņi zemu vērtē notiekošo tagad un nav motivēti sasniegt mērķus nākotnē. Turklāt viņus bieži neapmierina attiecības ar citiem cilvēkiem.

Otrais faktors ir “tagadnes hedonisms”. Indivīdi ar hedonisku nostāju dzīvo, lai baudītu tagadni. Viņi ir enerģiski, iesaistās dažādās aktivitātēs, nodarbojas ar sportu, vairāk lieto alkoholu, ir mazāk reliģiozi un viņu nākotnes mērķi ir neskaidri. Tagadnes hedonisma skalas rādītāji pozitīvi korelē ar zemu paškontroli, tieksmi meklēt jaunus pārdzīvojumus un riskēt.

Faktors “nākotne” atspoguļo vispārējo orientāciju uz nākotni. Nākotnes skalas rādītāji pozitīvi korelē ar apzinīgumu, rēķināšanos ar sekām nākotnē, bet negatīvi – ar jaunu pārdzīvojumu meklējumiem, depresiju un trauksmi. Uz nākotni orientētie indivīdi ir organizēti un strukturē savu dzīvi. Mērķu sasniegšanā viņiem ir raksturīgi augsti standarti un ambīcijas, viņi ir gatavi darboties, ziedot tagadnes baudu, lai sasniegtu savas karjeras mērķus. Šādi cilvēki izjūt laika deficītu un spiedienu. Minēto indivīdu stresa līmenis ir augsts.

Ceturtais faktors ir “pozitīvā pagātne”, kas atspoguļo sentimentālu, siltu attieksmi pret pagātņi. „Pozitīvās pagātnes” rādītāji pozitīvi korelē ar pašcieņu, bet negatīvi – ar agresiju, depresiju un trauksmi. Indivīdi ar pozitīvu attieksmi pret pagātņi pārsvarā ir introverti, rīkojas piesardzīgi, iesaistīti attiecībās ar draugiem un garīgās aktivitātēs. Jāmin, ka pozitīvā attieksme pret pagātņi nereti ir saistīta ar nostalgiskām izjūtām.

“Tagadnes fatālisms” ir piektais faktors. Šis faktors apraksta bezpalīdzību un bezcerību attieksmē pret nākotņi un dzīvi kopumā. Tagadnes fatālisma rādītāji pozitīvi korelē ar agresiju, trauksmi un depresiju. Fatālistiski noskaņotie indivīdi ir neapmierināti ar savu dzīvi un nevēlas domāt par situācijas izmaiņām, bieži neuzticas pat sev un ir pārliecināti, ka viņu rīcība neko nespēj mainīt. Indivīdiem ar augstiem fatālisma rādītājiem ir raksturīga tendence riskēt ar savu veselību un dzīvību.

Kā jau tika minēts, Zimbardo modelis balstās uz empīrisko datu apkopojumu. Katrai laika dimensijai ir savas īpašības. Pagātne pārstāvēta vairāk kā negatīva vai pozitīva pieredze. Nākotne tiek saistīta ar aktīvu rīcību un izvirzīto mērķu sasniegšanu. Tagadne atklājas kā tieksme pēc baudas vai aktivitātes noliegšana un pakļāvība liktenim. Zimbardo uzsver, ka laika perspektīvu raksturo visi pieci faktori, kaut arī katram indivīdam piemīt vairāk vai mazāk tendencioza attieksme pret laiku.

Par galveno piecu faktoru modeļa priekšrocību var uzskatīt iespēju aprakstīt indivīda laika perspektīvu kvantitatīvi. Īpaši tas attiecas uz indivīda orientāciju laikā. Tas ir labi redzams

salīdzinājumā ar iepriekšējiem laika perspektīvas aprakstiem. Levins (Lewin, 1951) piedāvā laika perspektīvas konstruktus, bet nepiedāvā instrumentāriju tās mērījuma. Fress (Fraisse, 1964) klasificē indivīda orientācijas laikā, Nuttēns (Nuttin & Lens, 1985) pievērš lielāku uzmanību laika perspektīvas objektiem un to izvietojumam. Savukārt Zimbardo izstrādā savu modeli vienlaikus ar mērījuma instrumentu.

Uz nākotni orientētā pieeja

Paralēli integrētajām koncepcijām ir attīstījušās arī koncepcijas, kas ir virzītas uz nākotnes perspektīvas aprakstu. Īpašo nākotnes pētījumiem pievērsto uzmanību var skaidrot no dažādām pozīcijām. Pirmkārt, tā ir saistīta ar rietumu kultūrai raksturīgo lineāro laika izpratni, pretstatā austrumu kultūras cikliskajam laika modelim (Ornstein, 1975). Lineārajā modelī laiks ir virzīts uz nākotni, bet pagātne tiek uzskatīta par aizgājušu. Turpretī cikliskajā modelī laiks virzās pa apli, kas nozīmē mūžīgo atkārtosanos. Otrkārt, tā ir saistīta ar priekšstatu par motivētu uzvedību kā uz nākotnes mērķiem orientētu uzvedību (Nuttin & Lens, 1985). Treškārt, lai iekļautu pagātņi, tagadni un nākotni laika perspektīvas empīriskajā izpētē, ir nepieciešams izveidot atbilstošu pētījuma instrumentāriju. Šis uzdevums ir pietiekami komplicēts, kas atklājas instrumentārija veidošanas procesā (Zimbardo & Boyd, 1999). Tāpēc ir vieglāk fokusēties uz vienas laika kategorijas aprakstu.

Tālāk tiks aplūkotas divas koncepcijas, kas palīdz labāk saprast nākotnes perspektīvas saistību ar citiem psiholoģiskiem konstruktiem. Šīs koncepcijas ļauj arī saprast indivīda nākotnes perspektīvas struktūru.

Nākotnes perspektīva Nurmi modelī. Jari-Eriks Nurmi apraksta nākotnes perspektīvu kā daudzdimensionālu fenomenu (Nurmi, 1991). Saskaņā ar kognitīvās psiholoģijas (Bandura, 1986; Neisser, 1976; Weiner, 1985) un darbības teorijas (Nuttin, 1984) pamatidejām, Nurmi piedāvātajā modelī (Nurmi, 1991) nākotnes perspektīva tiek balstīta uz trim savstarpēji saistītiem procesiem: motivāciju, plānošanu un novērtējumu. Šie procesi mijiedarbojas ar sociālo kontekstu. Motivācija attiecas uz indivīda vajadzībām un iespējām apmierināt tās tagadnē un nākotnē. Intereses saistās ar objektiem un notikumiem nākotnē. Plāni raksturo to, kā indivīds sasniegs savus mērķus. Plāni ir saistīti ar sagaidāmo nākotnes aktivitātes kontekstu, kas iekļauj iespējamās politiskās, ekonomiskās un citas izmaiņas sabiedrībā vai pasaulē. Novērtējums, savukārt, attiecas uz to, cik lielā mērā indivīds sagaida, ka viņa plāni īstenosies un cik lielā mērā

mērķi tiks sasniegti. Novērtējums ir saistīts ar priekšstatiem par iespējām, kas atklājas dažādās dzīves jomās.

Indivīdu motīvi, intereses, tieksmes un mērķi tiek raksturoti kā motivācijas sistēma ar sarežģītu hierarhiju (Emmons, 1986; Lazarus & Folkman, 1987). Augstākā līmeņa motīvi, vērtības un mērķi tiek realizēti caur zemākā līmeņa mērķiem. Šo mērķu kopumu var nosaukt par stratēģiju, ar kuras palīdzību tiek plānots sasniegt augstākā līmeņa mērķus. No otras puses, augstākā līmeņa motīvi organizē un integrē zemākā līmeņa mērķus. Augstākā līmeņa motīvi ir mazāk saistīti ar konkrētām zināšanām par nākotni. Lai sasniegtu tos, indivīds maina un pieskaņo dotajai situācijai savus tuvākos mērķus, kas tiek uzskatīti par hierarhiski organizētas sistēmas īpašību.

Nākotnes plānošana ir otrs process, kas saistās ar nākotnes perspektīvas veidošanu. Plānošana nozīmē secīgo zemākā līmeņa mērķu uzstādīšanu, atbilstošas rīcības izvēli un izveidoto plānu īstenošanu (Nuttin, 1984). Nurmi atzīmē (Nurmi, 1991), ka, pirmkārt, indivīds aktīvi konstruē priekšstatus par vēlamu mērķi. Šie priekšstati ir cieši saistīti ar indivīda priekšstatiem par sagaidāmo nākotnes situāciju. Otrkārt, indivīds izstrādā plānu jeb projektu, kā mērķis tiks sasniegts. Parasti tiek izstrādāti vairāki iespējamie ceļi mērķa sasniegšanai. Indivīds izvēlas piemēroto ceļu, balstoties gan uz kognitīvo novērtējumu, gan uz savas rīcības rezultātiem. Treškārt, indivīds realizē izvēlēto plānu. Realizācijas gaitā tiek salīdzināti rīcības rezultāti un vēlamais rezultāts. Ja indivīds atklāj, ka mērķis nav sasniegts, plāni tiek mainīti.

Pēdējais process piedāvātajā modelī ir nākotnes novērtēšana. Indivīds novērtē, cik lielā mērā var īstenot savus plānus un sasniegt uzstādītos mērķus. Novērtēšanas procesa analīzē tiek ņemtas vērā indivīda kauzālās atribūcijas jeb secinājumi par cēloņiem un viņa emocionālās reakcijas (Weiner, 1985). Kauzālās atribūcijas balstās uz apzināto uzvedības un kontroles (ietekmes) iespēju novērtējumu, bet emocionālās reakcijas vairāk saistās ar neapzinātām un tuvākām reakcijām.

Pēc Nurmi domām (Nurmi, 1991), priekšstati par kontroles iespējām un emocionālās reakcijas ir savstarpēji saistīti. To var attiecināt ne tikai uz pagātnes, bet arī uz nākotnes notikumiem. Piemēram, tiek sagaidīts, ka nākotnes veiksmes saistīšana ar iekšēji kontrolētiem iemesliem izsauks optimisma sajūtu. Turpretī pesimisms var rasties, ja iespējama neveiksme tiek saistīta ar ārējiem, nekontrolējamiem iemesliem.

Vēl viens novērtējuma modelis (Brandstädter, 1984) paredz, ka, pirmkārt, sagaidāmās izmaiņas tiek salīdzinātas ar indivīda vērtībām un mērķiem. Otrkārt, tiek novērtēts, cik apmierinoši ir sagaidāmie rezultāti. Un treškārt, tiek novērtēta iespēja kontrolēt rezultātus, ņemot vērā priekšstatus par kontroles iespējām noteiktā dzīves jomā. Jāatzīmē arī, ka katrs iepriekš minētais solis izsauc emocionālas reakcijas.

Indivīda nākotnes perspektīva, pēc Nurmi uzskatiem (Nurmi, 1994), ir cieši saistīta arī ar attīstības kontekstu. Atšķirīgas kultūras normas un gaidas, noteikumi un pieņemtie aktivitātes veidi saistās ar atšķirībām attīstības uzdevumos (Havighurst, 1951) jeb normatīvajos vecuma uzdevumos (Cantor & Kihlstrom, 1987). Minētie uzdevumi un sabiedrībā pastāvošie priekšstati par laiku, kad tie tiek realizēti, veido kontekstu mērķu uzstādīšanai un plānu izstrādei. Attīstības gaitā mainās arī indivīda iespējas rīkoties. Notiekošās izmaiņas skar indivīda plānus un mērķu sasniegšanas stratēģijas. Piemēram, cilvēkiem kļūstot vecākiem, notiek izmaiņas viņu piederībā sociālai grupai vai institucionālai struktūrai, kā arī juridiskajā statusā. Nurmi apgalvo, ka indivīdu kauzālās atribūcijas nav vienādas dažādās dzīves jomās. Tās ir saistītas ar atšķirīgām kontroles iespējām, kuras, savukārt, mainās ar vecumu. Piemēram, ar vecumu mazinās iespēja kontrolēt savu veselību un fizisko stāvokli. Nurmi atzīmē, ka zināšanas par iespējamām izmaiņām, nākotnes rīcības kontekstu un iespējām kontrolēt izmaiņas atbilstošās dzīves jomās ir mediatori (starpnieki) procesā, kurā sociālais konteksts ietekmē indivīda nākotnes perspektīvu (Nurmi, 1994).

Piedāvātā modeļa elementi tika iekļauti empīriskajā izpētē. Tika izstrādātas metodes, lai atklātu indivīda nākotnes mērķus, cerības un bažas (Nurmi, Poole & Seginer, 1992), plānus, kā arī mērķu sasniegšanas vai plānu īstenošanas iespējas (Nurmi, 1987; Nurmi, Pulliainen, & Salmela-Aro, 1992). Šīs metodes tika izmantotas dažādās modifikācijās (Nurmi, Poole, & Kalakoski, 1994; Nurmi, Poole, & Seginer, 1995), tomēr jautājums par modeļa validitāti paliek atklāts. Mērķa uzstādīšanas, plānošanas un novērtējuma procesi tiek ņemti vērā nākotnes perspektīvas pētījumos, bet attiecības starp modeļa elementiem tiek pamatotas teorētiski (Nurmi, 1991, 1993, 1994).

Atšķirībā no aprakstītā modeļa, nākamais modelis tika pārbaudīts arī empīriski. Tas kļuva iespējams, pateicoties struktūras vienādojumu modelēšanas metodei (Byrne, 1998). Pētījumā (Seginer, Vermulst, & Shoyer, 2004) tika pārbaudīts, ka šis modelis ļauj aprakstīt nākotnes perspektīvas saistību ar citiem psiholoģiskiem konstruktiem.

Nākotnes perspektīva Segineras modelī. Arī Reičelas Segineras nākotnes perspektīvas modelis atspoguļo nākotnes perspektīvu kā kompleksu parādību (Seginer et al., 2004). Nākotnes perspektīvas aprakstam šajā modelī tiek izmantoti motivācijas, kognitīvais un uzvedības komponenti.

Motivācijas komponenta apraksts balstās uz vienu no „ekspektāciju un vērtību” motivācijas modeļiem (Eccles & Wigfield, 2002). Šo komponentu veido trīs mainīgo lielumu kombinācija: 1) atbilstošas dzīves jomas vērtība; 2) gaidas, kas ir saistītas ar panākumu un mērķa sasniegšanas varbūtības subjektīvu novērtējumu, kā arī vispārējo pozitīvo noskaņojumu attiecībā uz šo dzīves jomu un atbilstošiem plāniem; 3) iekšējās kontroles sajūta attiecībā uz cerību un plānu īstenošanu. Kognitīvais komponents ir saistīts ar dažādu dzīves jomu atspoguļojumu domās un tēlos. Iepriekšējie pētījumi (Nurmi, 1991; Nurmi et al., 1995) rāda, ka noteiktas dzīves jomas sastopamības biežums nākotnes aprakstā ir saistīts ar tās svarīgumu nākotnes perspektīvā. Savukārt uzvedības komponents ir saistīts ar iespēju meklējumiem (informācijas ievākšana, padomu saņemšana un to noderīguma pārbaude) un lēmumu pieņemšanu par rīcību atbilstošajā jomā.

Nākotnes perspektīvas struktūras pētījuma rezultāti (Seginer et al., 2004) apstiprināja, ka pastāv tieša saite starp kognitīvo un motivācijas komponentu, kā arī uzvedības un kognitīvo komponentu. Tika atklāta arī saite starp uzvedības un motivācijas komponentiem. Jāatzīmē, ka struktūras vienādojumu modelēšanas metode ļauj noteikt komponentu secību, tāpēc par vadošo komponentu modelī tiek uzskatīta motivācija. Konstatētās saites un to ciešums sakrīt ar iepriekšējo pētījumu rezultātiem (Seginer, 2003). Vienlaikus tika atklāta motivācijas saite ar pašcieņas rādītājiem. Tas tika interpretēts kā pašcieņas ietekme uz indivīda priekšstatiem par spēju kontrolēt mērķa sasniegšanu, par tā sasniegšanas varbūtību un par mērķa relatīvo vērtību.

Piedāvātā konceptualizācija ļauj pētīt nākotnes orientāciju dažādās dzīves jomās. Empīriskie pētījumi parāda atšķirības Segineras un Nurmi (Nurmi, 1991, 1994) modeļu izmantošanā. Salīdzinājumā ar Nurmi modeli, Segineras modelis ir fokusēts tieši uz nākotnes orientāciju. Tiek pētīta iekšējo procesu (motivācija un kognitīvie procesi) saistība ar indivīda uzvedību, un saturiskās jomas izvēle ir pakļauta mērķim to aprakstīt. Turpretī Nurmi nākotnes perspektīvas pētījumos lielāka uzmanība tiek pievērsta objektiem, kurus indivīds iekļauj nākotnes perspektīvas aprakstā. Motivācijas, plānošanas un novērtējuma konstrukti tiek

izmantoti, lai analizētu un saprastu šo objektu pastāvēšanu un izvietojumu indivīda laika perspektīvā.

Kopsavilkums

Laika problēmas izpēte psiholoģijā rāda, ka pastāv psiholoģiskā laika atšķirība no fiziskā laika. Indivīda priekšstati par pagātņi un nākotņi ir pārstāvēti konkrētajā brīdī jeb tagadnē (James, 1891/1952). Levina piedāvātais jēdziens *laika perspektīva* (Lewin, 1939) apzīmē šo priekšstatu kopumu. Tas ļauj pētīt laika kontroles problēmu, indivīda rēķināšanos ar pagātnes, tagadnes un nākotnes notikumiem (Fraisse, 1964), kā arī pagātnes vai nākotnes objektu ietekmi uz uzvedību (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999).

Atmiņa, uztvere, domāšana un iztēle ir kognitīvie procesi, kas veido laika perspektīvu (Nuttin & Lens, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999). Pagātnes perspektīva tiek konstruēta, balstoties uz notikumiem, kas atkārtojas, un loģiskām sakarībām starp tiem (Fraisse, 1964). Nākotnes perspektīva tiek konstruēta uz pagātnes pieredzes pamata un tagadnes vajadzībām, kuru apmierinājumam tiek izvirzīti nākotnes mērķi (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985). To apstiprina uz nākotni orientētās pieejas koncepcijas, kas demonstrē motivācijas un kognitīvo procesu mijiedarbību (Nurmi, 1991; Seginer et al., 2004).

Laika perspektīvas koncepciju pārskats rāda, ka vispārinātas laika perspektīvas definīcijas (Lewin, 1951; Fraisse, 1964) neatklāj komplekso laika perspektīvas konstrukta būtību. Laika perspektīvas aprakstos tiek izmantoti jēdzieni, kas papildina vispārīgo definīciju. Šie jēdzieni empīriskajos pētījumos kļūst par mainīgajiem lielumiem, kas prezentē laika perspektīvu (Nurmi et al., 1995; Nuttin & Lens, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999). Tas rada nepieciešamību apkopot iegūtās atziņas un detalizēti aprakstīt laika perspektīvas konstruktus.

Jāatzīmē, ka iztīrītās laika perspektīvas koncepcijas ir iespējams klasificēt pēc vēl viena kritērija: „objektu” vai „subjekta” pozīcija laika perspektīvas aprakstā. Objektu pozīcija nozīmē, ka par laika perspektīvas uzbūves elementiem un analīzes atskaites punktu tiek uzskatīti objekti, kas ir izvietoti indivīda laika perspektīvā. Šo pozīciju atbalsta Nutēns (Nuttin & Lens, 1985), kurš lielāku uzmanību pievērš laika perspektīvas satura analīzei. Līdzīgu pozīciju ieņem arī Nurmi un viņa kolēģi nākotnes perspektīvas empīriskajos pētījumos (Nurmi, 1987; Nurmi et al., 1994; Nurmi et al., 1995). Turpretī laika perspektīvas aprakstā no subjekta pozīcijas tiek uzsvērti vispārinātie rādītāji, kas raksturo indivīda orientāciju nepārtraukto izmaiņu plūsmā. No šīs pieejas pozīcijām tika veikta indivīda laika perspektīvas klasifikācija (Fraisse, 1964) un faktoru

struktūras apraksts (Zimbardo & Boyd, 1999).

Laika perspektīvas aprakstos tiek izmantoti vairāki jēdzieni un mainīgie lielumi, kas raksturo laika perspektīvu un tiek uzskatīti par šī konstrukta sastāvdaļām. Apraksti no subjekta un objektu pozīcijām būtiski atšķiras, kas ļauj sakārtot rādītājus, ņemot vērā pozīcijas atskaites punktu – laika perspektīvas objekti vai subjektīvie rādītāji.

Kā pirmais mainīgais lielums ir jāmin laika perspektīvas *saturs*, kuru veido laika perspektīvas objekti (Nuttin & Lens, 1985). Laika perspektīvas saturs tiek analizēts gan kvalitatīvi, gan kvantitatīvi. Satura analīzes rezultātā tika izstrādātas objektu kategorijas (Nuttin & Lens, 1985; Nurmi, 1987; Nurmi et al., 1995). Kodēšanas procedūras un biežumu aprēķini ļauj salīdzināt indivīdu laika perspektīvas satura īpašības arī kvantitatīvi (Nurmi et al., 1994; Nurmi et al., 1995).

Objektu izvietojums laikā ir vēl viens jēdziens, kas tiek minēts laika perspektīvas aprakstos (Nuttin & Lens, 1985; Nurmi et al., 1994; Nurmi et al., 1995). Izvietoējuma noteikšanai tiek pētītas objektu *laika zīmes* (Nuttin & Lens, 1985) un sagaidāmo notikumu hronoloģija (Nurmi et al., 1994; Nurmi et al., 1995). Balstoties uz objektu laika zīmēm, ir iespējams aprēķināt laika perspektīvas parametrus: *dziļumu* un *blīvumu*. Dziļums tiek rēķināts kā attālums līdz objektam vai objektiem laika perspektīvā (Nuttin & Lens, 1985; Nurmi et al., 1994). Savukārt blīvumu ir iespējams aprēķināt, ņemot vērā objektu skaitu noteiktā laika intervālā (Nuttin & Lens, 1985).

Savstarpējās notikumu un objektu *sakarības* papildina laika perspektīvas aprakstus (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985). Indivīds var saskatīt loģiskās sakarības starp notikumiem un izmaiņām savā dzīvē. Cēloņsakarības atklāj cēloņa un sekas attiecības, bet instrumentālās – mērķa un līdzekļa attiecības starp laika perspektīvas objektiem. Jāatzīmē, ka sakarības var apvienot laika perspektīvas objektus no atšķirīgām laika kategorijām.

Sakarības starp objektiem nodrošina laika perspektīvas *integritāti* jeb vienotību (Nuttin & Lens, 1985). Priekšstati par pagātnes, tagadnes un nākotnes vienotību ir efektīvas un adekvātas laika perspektīvas modeļu pamatā (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999). Ja pagātne, tagadne un nākotne nav vienotas, indivīdi nespēj saskatīt savas uzvedības nozīmi, iemeslus un sekas (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985), viņu darbību lielākā mērā nosaka bioloģiskie vai sociālie faktori un tagadējā situācija (Zimbardo & Boyd, 1999). Vienotības līmeni paaugstina nākotnes kā aktīva tagadnes un pagātnes turpinājuma apzināšanās

(Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985). Tomēr pilnībā vienota laika perspektīva ir tikai vēlamais modelis. Priekšroka parasti tiek dota vienai no laika kategorijām, kas veido tendenciozu attieksmi pret pagātņi, tagadni vai nākotni (Zimbardo & Boyd, 1999).

Tendence orientēties uz vienu no laika kategorijām tiek saukta par *orientāciju laikā* (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985). Orientācija laikā tiek saistīta ar pagātnes, tagadnes vai nākotnes objektu dominēšanu (Nuttin & Lens, 1985), kas ietekmē indivīda orientāciju notiekošajās izmaiņās, notikumu atcerēšanos un saistību veidošanos starp notikumiem (Zimbardo & Boyd, 1999).

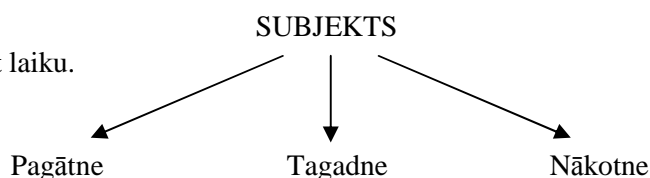
Kā pēdējais mainīgais lielums laika perspektīvas komponentu pārskatā ir jāmin *emocionālā attieksme pret laiku* (Nuttin & Lens, 1985). To veido pozitīva vai negatīva attieksme pret pagātņi, tagadni un nākotni. Tiek uzskatīts, ka attieksme pret laika kategoriju veidojas uz attieksmes pret šīs kategorijas objektiem pamata. Pozitīvā vai negatīvā attieksme pret pagātņi saistās arī ar atšķirīgo indivīda orientāciju laikā (Zimbardo & Boyd, 1999).

Laika perspektīvas objektu aprakstā tiek uzsvērts priekšstats par laiku kā dimensiju. Pētījumos (Nuttin & Lens, 1985; Nurmi et al., 1994; Nurmi et al., 1995) atklātā vai latentā veidā pastāv priekšstati par laika līniju, kurā tiek izvietoti šie objekti. Savukārt aprakstā no subjekta pozīcijas laiks tiek prezentēts kā izmaiņu secība vai plūsma (Fraisse, 1964; Zimbardo & Boyd, 1999). Lielāka uzmanība tiek pievērsta indivīda orientācijai laikā un dažādiem orientācijas veidiem. Tomēr abu veidu aprakstos tiek minēti vai iekļauti izpētē mainīgie lielumi, kas attiecas uz pretējo pieeju. Ņutēns (Nuttin & Lens, 1985) runā par orientāciju laikā un emocionālo attieksmi pret laiku, kā arī piedāvā instrumentāriju attieksmes mērījumam. Savukārt Zimbardo (Zimbardo & Boyd, 1999) laika perspektīvas aprakstā tiek minēti priekšstati par pagātnes, tagadnes un nākotnes notikumiem un objektiem.

Nosauktos mainīgos lielumus ir iespējams shematiski izvietot dimensijā „subjekts – objekti” (3. attēls). Jāuzsver, ka laika perspektīvas objekti šajā shēmā ir izvietoti psiholoģiskā laika dimensijā. Tie nepastāv ārpus indivīda laika perspektīvas, un analīze no objektu pozīcijas nozīmē fokusēšanos uz objektiem, nevis iespējas aprakstīt laika perspektīvu „objektīvi”. Jāatzīmē arī, ka piedāvātā shēma ir aprakstoša. Tā atspoguļo augstākminēto mainīgo lielumu izvietojumu un neparāda funkcionālās attiecības starp tiem.

Mainīgie lielumi:

- Emocionālā attieksme pret laiku.
- Orientācija laikā.

- Sakarības starp objektiem (laika integritāte).
- Laika zīmes (objektu izvietojums).
- Laika perspektīvas saturs.

3. attēls. Laika perspektīvas konstrukta elementu izvietojums dimensijā subjekts - objekti.

Var secināt, ka laika perspektīva ir komplekss psiholoģiskais konstrukts, kas tiek aprakstīts no dažādiem skatupunktiem. Atkarībā no izvēlētās pozīcijas, laika perspektīvas aprakstos tiek uzsvērti jautājumi *kā* vai *ko* indivīds saredz pagātnē, tagadnē un nākotnē (uz nākotni orientētajā pieejā – tikai nākotnē). Integrējot aprakstītos mainīgos lielumus, *laika perspektīvu* var definēt kā *indivīda orientāciju laikā, emocionālo attieksmi pret to un priekšstatus par pagātnes, tagadnes un nākotnes objektiem, to izvietojumu un savstarpējo saistību*. Šis skatījums apvieno mainīgos lielumus, kas tiek izmantoti laika perspektīvas aprakstam un tiek uzskatīti par būtiskiem tās izpratnei dažādās pieejās.

Jāatzīmē, ka piedāvātā definīcija pēc savas uzbūves ir tuvāka operacionālai definīcijai, jo iekļauj mainīgos lielumus, kurus var mērīt empīriskajos pētījumos. Definīcijas ieviešana palīdz organizēt turpmāko darbu ar mērķi atklāt faktorus, kuri ietekmē laika perspektīvu vai saistās ar atšķirībām tajā. Empīrisko pētījumu rezultātu un to interpretāciju analīze var radīt pamatu jauna teorētiskā skatījuma izstrādei. Tāpēc jautājums par laika perspektīvas teorētiska apraksta pilnveidošanu paliek atklāts un tiks izskatīts darba trešajā nodaļā.

Jauniešu laika perspektīva

Iepriekšējā nodaļā tika analizētas galvenās laika perspektīvas koncepcijas un pieejas tās izpētei. Analīze fokusējās uz laika perspektīvas konstrukta komplekso struktūru un mainīgajiem lielumiem, kas tiek izmantoti laika perspektīvas aprakstam. Šīs nodaļas mērķis ir jauniešu laika perspektīvas pētījumu pārskats un analīze. Tie ir nepieciešami, lai saprastu jauniešu laika perspektīvā notiekošās izmaiņas un faktoros, kas to ietekmē.

Laika perspektīvas koncepciju analīze rāda, ka tā nav “dota” cilvēkam pirms viņa pieredzes (Nuttin & Lens, 1985). Laika perspektīva veidojas attīstības gaitā un mainās cilvēka dzīves laikā. Tāpēc, pirms veikt jauniešu laika perspektīvas analīzi, ir svarīgi ieskatīties laika perspektīvas attīstības tendencēs iepriekšējos un sekojošos vecumposmos. Jāatzīmē, ka tiks aprakstītas tikai vispārīgas laika perspektīvas veidošanās un attīstības tendences, kuras saistītas ar pagātnes, tagadnes un nākotnes atspoguļošanu tajā.

Laika perspektīvas izmaiņas indivīda attīstībā

Uzreiz pēc dzimšanas bērnam var novērot tikai reflektīvas reakcijas uz stimuliem (Fraisie, 1964). Tāpēc, pēc Fresa domām, var apgalvot, ka šajā periodā laika perspektīva vēl nepastāv. Taču jau pirmajās dzīves nedēļās un mēnešos apkārtējās pasaules stimuli tiek savstarpēji saistīti, kas izsauc bērna reakciju virknes jeb “sērijas” (Fraisie, 1964). Bērna uzvedība jau atspoguļo viņa gaidas attiecībā pret nākotni. Šīs gaidas balstās uz esošo dzīves pieredzi (pagātni), kaut arī sagaidāma nākotne ir ļoti tuva.

Pakāpeniski bērns sāk aktīvi meklēt vajadzību apmierinājumu. Šī uzvedība balstās uz pagātnes atmiņām par iepriekšējo apmierinājumu. Viena gada vecumā var novērot atliktās reakcijas, kad bērna uzvedību vada nevis uztvertais stimulants, bet gan atmiņas par vajadzības apmierinājumu kā mērķi (Fraisie, 1964). Bērns kļūst aizvien vairāk neatkarīgs no tūlītējām reakcijām. Intervāls starp vēlmi un tās apmierinājumu pieaug. Tas paver plašāk bērna priekšstatus par nākotni.

Laika perspektīvu ievērojami paplašina bērna runas attīstība (Fraisie, 1964). Tomēr, apmēram līdz trīs gadu vecumam, bērni runā tagadnes laika formā. Pagātne tiek apzīmēta kā “vakar”. Vēlāk parādās nākotne, kura sākumā tiek apzīmēta kā “rīt”, bet pakāpeniski (pēc 2,5 – 3 gadiem) tā diferencējās kā tuvāka un tālāka nākotne. Pēc piecu gadu vecuma bērns jau prot iekļaut laika perspektīvā cikliskus notikumus, piemēram, “nākamajā vasarā”. Vienlaikus ar runas

attīstību bērna laika perspektīvā tiek iekļauti notikumi, kas saistās ar tuvu cilvēku un sabiedrības pagātņi un nākotni.

Attīstoties spējām apzināties vairāku notikumu ciklisko raksturu un loģiskās sakarības starp notikumiem, nākotne iegūst lielāku nozīmi bērna laika perspektīvā (Fraisie, 1964). Bērni kļūst spējīgi labāk prognozēt savu nākotni. Vienlaikus, pēc Fresa uzskatiem, laika perspektīva ir saistīta ar bērna emocionālo un morālo attīstību. Tā ir svarīga, kad runa ir par rēķināšanos ar savas rīcības sekām attiecībā pret citiem cilvēkiem.

Pusaudžu vecums un jaunības sākums tiek saistīti ar kardinālām izmaiņām dzīves telpā, kas attiecas arī uz laika perspektīvu (Lewin, 1951). Pirmkārt, notiek mēroga izmaiņas: mērķus izvirza gadiem, nevis dienai, nedēļai vai mēnesim. Otrkārt, notiek laika perspektīvas diferenciacija. Nākotne tiek strukturēta atbilstoši gan indivīda ideāliem un vērtībām, gan arī reāliem apstākļiem.

Nākotnei ir īpaša nozīme jauniešu laika perspektīvā (Lewin, 1951; Nurmi, 1993). Viņu priekšstati par nākotni un ar to saistītie lēmumi ietekmēs viņu turpmāko dzīvi. Tas attiecas ne tikai uz profesijas, bet arī uz dzīves ceļa izvēli vispār (Eriksons, 1968/1998). Notiekošās izmaiņas ir savā ziņā atskaites punkti dažādiem ceļiem pieaugušo dzīvē. Mainīt ceļu nozīmē „atgriezties atpakaļ”, sākt kaut ko jaunu, kas ne vienmēr ir iespējams vai prasa daudz lielāku piepūli (Nurmi, 1993). Pāreja uz pieaugušo dzīvi un nepieciešamība pieņemt lēmumus par nezināmo nākotni saasina iekšējos konfliktus. Tāpēc pusaudža un jaunieša nākotnes perspektīva bieži vien ir nenoteikta un nestabila.

Nezināmas nākotnes gaidīšana, pārdomas par to un nepieciešamība pieņemt lēmumus maina pusaudžu laika perspektīvas struktūru. Tas apstiprinājās empīriskajos pētījumos (Nurmi, 1987, 1989). Pusaudžiem un jauniešiem vecumā no 11 līdz 19 gadiem sagaidāmās nākotnes perspektīvas dziļums mazinās. Gados vecāki jaunieši izvirza tuvākus mērķus nekā gados jaunāki pusaudži. Vienlaikus pieaug zināšanas par nākotni, attīstās plānošanas spējas, palielinās mērķu un plānu skaits (Nurmi, 1987). Tiek novērots arī internalitātes pieaugums (Nurmi, 1989). Internalitāte nozīmē priekšstatus par to, ka dzīves notikumus nosaka jeb kontrolē iekšēji faktori (paša spējas un aktivitāte). Jaunieši vairāk nekā pusaudži uzskata, ka nākotne ir atkarīga no viņiem. Novērotās izmaiņas tiek skaidrotas ar to, ka paši mērķi kļūst tuvāki, aktualizējas ar tiem saistītie plāni un cerības.

Laika perspektīvas parametru pētījums (Бороздина, Спиридонова, 1998), kas balstījās uz Nutēna piedāvāto pieeju (Nuttin & Lens, 1985) atklāja, ka nākotnes pārsvars laika perspektīvā saglabājas apmēram līdz 25 gadiem. Šajā vecumā ir daudz plānu, un laiks sniedz diezgan plašas iespējas to realizācijai. Šādi laika perspektīvas parametri saskan ar notikumu hronoloģiju, ko sagaida rietumu kultūru pusaudzī. Tieši ar šo vecumposmu saistās viņu cerības un plāni par izglītību, nodarbošanos un laulību (Nurmi, 1989; Trommsdorff, 1994). Savukārt plānu realizācija padara tos no potenciāliem notikumiem par reāliem, kas tiek iekļauti indivīda pieredzē. Pieaug tagadnes īpatsvars laika perspektīvā, kas saistās ar pieaugušo cilvēku dzīves piesātinājumu ar notikumiem (Бороздина, Спиридонова, 1998).

Vienlaikus pieaugušo izpēte (Nurmi, Pulliainen, & Salmela-Aro, 1992) rāda, ka indivīdiem no 19 līdz 71 gada vecumam priekšstati par nākotni ar vecumu kļūst eksternālāki. Pretstatā internalitātei, eksternalitāte nozīmē priekšstatus par to, ka dzīves notikumus nosaka ārēji faktori (situācija, liktenis un citi). Eksternalitātes pieaugums attiecas kā uz vispārējo priekšstatu par savu spēju kontrolēt nākotni, tā arī uz priekšstatiem par spējām kontrolēt tādas dzīves jomas kā veselība, īpašums, pēcteči. Tomēr attiecībā uz izglītību, nodarbošanos, ģimeni un ceļojumiem internalitāte nemazinās. Vecākiem cilvēkiem atklājas arī nākotnes satura izmaiņas. Gados jaunāki pieaugušie izrādījās vairāk ieinteresēti jomās, kur kontroles spējas ir lielākas, piemēram, izglītībā. Gados vecākie pieaugušie atzīmēja savu interesi par jomām, kur kontroles spējas kopumā ir zemākas. Tas attiecas uz viņu rūpēm par bērniem un veselību.

Vecu cilvēku laika perspektīvu raksturo samērā liels pagātnes īpatsvars (Bouffard, Bastin, & Lapierre, 1994). Šo likumsakarību palīdz atspoguļot salīdzinājums: "Iedomāties vecu cilvēku bez pagātnes ir tas pats, ka iedomāties pusaudzi bez nākotnes" (Bouffard et al., 1994, 77). Vecumdienās saglabājas arī tagadnes nozīmīgums. Tagadne var būt pārstāvēta laika perspektīvā pat vairāk par pagātni. Tomēr tas nenozīmē, ka nākotne izzūd no vecu cilvēku laika perspektīvas. Attiecībā uz nākotni veciem cilvēkiem ir vērojama tendence izvirzīt tuvākus mērķus (Bouffard et al., 1994; Бороздина, Спиридонова, 1998), un nākotnes perspektīvas dziļums mazinās. Vienlaikus nākotne viņu aprakstos tiek saistīta ar uztraukumu un nedrošību. Intervijās tiek izteiktas vēlmes pasargāt sevi un rūpēties par savu veselību (Бороздина, Спиридонова, 1998).

Kopumā laika perspektīvas attīstībā vērojama tendence, kuru var grafiski atspoguļot ar apgrieztas U-veida līknes palīdzību. Nākotnes īpatsvars laika perspektīvā pakāpeniski pieaug

bērnībā (Fraisie, 1964), strauji palielinās pusaudžu gados (Lewin, 1942), sasniedz savu maksimumu jaunībā (Бороздина, Спиридонова, 1998), bet pieaugušiem cilvēkiem pakāpeniski mazinās (Bouffard et al., 1994). Tagadne kļūst ļoti nozīmīga pieaugušiem cilvēkiem, kad notiek plānu un mērķu realizācija. Pagātnes īpatsvars laika perspektīvā ar vecumu pakāpeniski pieaug (Бороздина, Спиридонова, 1998). Vienlaikus mazinās indivīdu pārliecība par iespējām kontrolēt notikumus un izmaiņas savā dzīvē (Nurmi, Pulliainen, & Salmela-Aro, 1992).

Var atzīmēt, ka laika kategoriju īpatsvara izmaiņas ir saskaņā ar Šarlotes Bīleres biogrāfiju pētījuma rezultātiem (Bühler, 1933). Dzīves notikumi, pārdzīvojumi un sasniegumi tika apzīmēti kā biogrāfijas elementi, kas tika apvienoti kategorijās, kuras bija nosauktas par „dzīves dimensijām” (Bühler, 1933). Analizējot biogrāfijas, tika atklātas 97 dzīves dimensijas: ģimene, bērni, darbs, ceļojumi un citas. Atzīmējot ar nogriežņiem šo dimensiju pastāvēšanu kādā dzīves brīdī, var redzēt, ka dimensiju blīvums dzīves laikā nav vienmērīgs. Vidējā biogrāfijas struktūrā vispiesātinātākais dzīves posms ir apmēram no 25 līdz 45 gadiem. Tas ir dzīves uzplaukums, kas saistās ar tagadnes dominēšanu laika perspektīvā. Pirms uzplaukuma gadiem tiek atzīmēti divi augšupejoši posmi, kad pārsvars ir nākotnei, bet pēc tam – divi dimensiju skaita samazināšanās posmi, kad pagātne iegūst īpašu nozīmi laika perspektīvā. Tādējādi laika perspektīvas attīstība notiek saskaņoti ar indivīda psiholoģisko attīstību un atkārtu dzīves līknes kāpumu, “plato” un kritumu.

Var redzēt, ka pusaudžu un jauniešu laika perspektīvā dominē nākotne. Tas ir kvalitatīvi jauns veidojums salīdzinājumā ar bērnību (Fraisie, 1964; Lewin, 1951). Nepieciešamība iegūt izglītību, idejas par nākotnes nodarbošanos, pārdomas par laulību un bērniem atspoguļojas pusaudžu un jauniešu laika perspektīvā. Lai saprastu straujās izmaiņas, nākotnes paplašināšanos un dominēšanu laika perspektīvā, ir jāpievērš uzmanība minēto vecumposmu īpašībām.

Jāuzsver, ka ir svarīgi pievērst uzmanību gan pusaudžu, gan jaunības vecumposma īpašībām. Pirmkārt, pusaudžu vecums un jaunība kopā veido pārejas posmu no bērnības uz pieaugušo dzīvi (Arnett, 2004). Otrkārt, pusaudžu gados laika perspektīvā parādās objekti, kuru dominēšana saglabājas arī jaunībā (Nurmi, 1993). Treškārt, vecumposmi nav strikti atdalīti viens no otra. Pusaudžu vecuma beigās un jaunības sākums tiek attiecināti uz vecumu ap 18 – 20 gadiem (Muuss, 1988; Arnett, 2004). Turklāt industriālo sabiedrību attīstība pēdējo četrdesmit gadu laikā ir ievērojami mainījusi jaunības vecumposma norisi (Arnett, 2004), kas tiks analizēts tālāk.

Pusaudžu vecuma un jaunības psiholoģiskais raksturojums

Tradicionāli pusaudžu vecums tiek aprakstīts kā pāreja uz pieaugušo dzīvi. Kā jau tika minēts, to var uzskatīt par pārejas pirmo posmu, jo pāreja vēl turpināsies jaunībā. Pusaudžu vecumposmā notiek būtiskas izmaiņas vairākās sfērās, kas veido pamatu laika perspektīvas izmaiņām.

Par svarīgāko pusaudžu vecuma raksturojumu Eriks Eriksons uzskata ego identitātes krīzi (Eriksons, 1968/1998). Pusaudži meklē iespējas pašiem izvēlēties vienu no pieejamiem dzīves ceļiem. Kopā ar tikko sasniegto seksuālo briedumu, jauno orientieru un ideālu meklējumiem tas rada nepieciešamību atbildēt uz vairākiem jautājumiem par sevi. Pusaudžiem ir jāizjūt sevis nepārtrauktība pagātnē, tagadnē un nākotnē, kura sniedz viengabalainības apziņu un ir identitātes pamatā.

Identitātes krīze izsauc straujas izmaiņas pusaudžu laika perspektīvā. Var uzskatīt arī, ka identitāte veidojas laika perspektīvā. Šo secinājumu apstiprina identitātes sajukuma („difūzijas”) gadījumu analīze, kas atklāj nespēju apzināties laiku kā dzīves dimensiju (Eriksons, 1968/1998). Secinājumi par pārāgri zaudētajām iespējām, neticība, ka gaidītās izmaiņas var notikt, neatbilstošs sava vecuma novērtējums, pēc Eriksona domām, raksturo laika perspektīvas difūziju. Nepārtrauktības izjūta tiek zaudēta un identitātes krīze saasinās. Tas var izpausties arī nespējā iekļauties ikdienas dzīves ritmā un būt saistīts ar citiem simptomiem, piemēram, depresiju. Indivīds var „izkrist” no laika, kas saskan ar Fresa aprakstīto „bēgšanu prom no laika”, kā vienu no laika perspektīvas veidiem (Fraisie, 1964).

Pusaudžu vecums ir arī sociālās „pārvietošanās” laiks (Lewin, 1951). Levins apraksta indivīda uzvedības dinamiku un atzīmē, ka pusaudžiem ir jāmaina grupas piederība. Pusaudzis pieder daļēji bērnu un daļēji pieaugušo grupai. Tomēr viņš nepieder nevienai no tām pilnībā. Pusaudzis pārvietojas uz nestrukturēto sociālo un psiholoģisko lauku. Mērķi un to sasniegšanas ceļi nav noteikti, kas rada pusaudzim lielu neskaidrību un nepieciešamību ātri apgūt un strukturēt to. Nepieciešamība meklēt ceļus jauno mērķu sasniegšanai veicina nākotnes svarīguma pieaugumu pusaudžu laika perspektīvā.

Notiekošo izmaiņu kopumu Roberts Heivighersts nosauca par pusaudža vecuma „attīstības uzdevumiem” (Havighurst, 1951). Pusaudžu attīstības uzdevumi tiek sasniegti dažādos ceļos: uz bioloģisko izmaiņu pamata, socializācijas procesā un ar paša pūlēm. Pēc Heivighersta domām, pusaudžiem ir svarīgi pieņemt fiziskās un fizioloģiskās pārmaiņas, kā arī

veidot jaunas attiecības ar abu dzimumu vienaudžiem. Šajā vecumposmā ir nepieciešams attīstīt intelektuālās prasmes, apgūt sociāli atbildīgu uzvedību, apzināties vērtības. Pusaudžiem ir jāizvēlas turpmākā profesija un jāsagatavojas tai. Viņu uzdevumi ir emocionālā neatkarība no vecākiem un citiem pieaugušiem, kā arī pārlicība par ekonomiskās neatkarības iespējām.

Var atzīmēt, ka nosauktajos pusaudža vecuma aprakstos tiek uzsvērts tas, kas pusaudžiem ir jāizdara vai jāsasniedz. Tiek runāts par nepieciešamību strukturēt savu nākotni (Lewin, 1951), sasniegt noteiktus mērķus un tikt galā ar attīstības uzdevumiem (Havighurst, 1951), kā arī izjust sevis nepārtrauktību laikā (Eriksons, 1968/1998). Šis akcents uz nepieciešamo, vēlamu un iespējamo saglabājas arī jaunībā.

No vēlīniem pusaudžu gadiem līdz 25 vai 30 gadiem jaunieši izmēģina iespējas, kas paveras izglītības, nodarbošanās un mīlestības jomās. Pusaudžu gados izveidojusies identitāte tiek pārbaudīta romantiskajās attiecībās (Eriksons, 1968/1998). Vienlaikus jaunieši izpēta nodarbošanās sfēru, lai noskaidrotu iespējas iegūt izglītību un veidot karjeru noteiktajā jomā. Iespējams, ka izpētes laikā viņi maina vairākus darbus. Turpinās arī meklējumi pasaules redzējuma jomā, lai atbildētu uz jautājumu par vērtībām un uzskatiem, kuri tiks atbalstīti. Tomēr, atšķirībā no pusaudžu gadiem, jaunībā vecāku un citu pieaugušo kontrolei ir daudz mazāka nozīme. Tāpēc tiek uzsvērts, ka jaunība ir *patstāvīgo* meklējumu laiks (Arnett, 2004).

Jaunības vecumposms ir lielo cerību un sapņu periods, bet tajā pašā laikā tas ir uztraukuma un nenoteiktības laiks (Arnett, 2004). Idejas par pārejas ceļu uz pieaugušo dzīvi var tikt vairākkārt pārskatītas. Dažādi notikumi, piemēram, neveiksme studijās, neapmierinātība ar izvēlēto nodarbošanos vai tuvu attiecību izjukšana var likt jauniešiem pārskatīt savus plānus. Jaunu mērķu izvirzīšana un plānu veidošana rada jaunu nākotnes redzējumu un var būt iemesls tam, ka nākotne saglabā tik lielu nozīmi arī jauniešu laika perspektīvā.

Jāatzīmē, ka visas pārejas un pārmaiņas notiek kultūras un sociāli ekonomiskajā kontekstā. Konteksts gan paver izdevības, gan ierobežo jauniešu meklējumus. Konteksta izmaiņas saistās arī ar pusaudžu vecuma un jaunības norisi. To var labi redzēt, ja salīdzina rituālus, kas nozīmē pieaugušā statusa iegūšanu pirmatnējās ciltīs (Mead, 1950), un ilgstošo procesu, kurā tiek apgūtas noteiktas zināšanas, prasmes, vērtības un normas, tehnoloģiski attīstītajās sabiedrībās (Eriksons, 1968/1998). Ievērojamas kultūras un sociāli ekonomiskā konteksta izmaiņas notiek arī mūsdienās.

Džefrijs Arnets atzīmē, ka pēdējās desmitgadēs jaunības vecumposma norise industrializētajās sabiedrībās ir mainījies (Arnett, 2004). Pārmaiņu analīzes rezultātā tiek secināts, ka ir mainījušās vecuma robežas, kuru ietvaros jaunieši veic ar pieaugušā statusu saistītas izvēles. Tipiski ASV jaunieši ap 21 gadu vecumu 1970. gadā bija precējušies vai gatavojās to darīt, audzināja bērnu vai gaidīja to, bija pabeiguši izglītoties vai gatavojās to darīt, kā arī strādāja pastāvīgā darbā vai bija aizņemti ar rūpēm par bērnu. Tagad situācija ir krasi mainījies. Tipiski amerikāņi ap to pašu vecumu domā, ka viņu izglītība ilgs vēl piecus vai sešus (dažiem arī ilgāk) gadus, un viņi pietiekami bieži maina darbu. Viņi plāno laulību pēc pieciem un vairāk gadiem, un bērnu dzimšana ir atlikta uz 26 – 29 gadu vecumu. Tādējādi izmaiņas, kuras pirms trīsdesmit gadiem tika sagaidītas 20 – 22 gadu vecumā, ir pabīdījušās uz vecumu ap 25 – 27 gadiem un vēlāk. Procentuāli lielāks jauniešu skaits vēlas iegūt augstāko izglītību pēc skolas absolvēšanas. Laulība un bērnu dzimšana tiek atliktas uz laiku pēc izglītības pabeigšanas un sagaidītas par pieciem vai vairāk gadiem vēlāk.

Meklējumu posms, kad pieaugušā atbildības uzņemšanās tiek atlikta uz vēlāku laiku, ir kļuvis daudz ilgāks. Šo posmu, kurā jaunieši var atrast savu vietu sabiedrībā, Eriksons nosauca par psihosociālo moratoriju (Eriksons, 1968/1998). Arneta veiktā analīze (Arnett, 2004) rāda, ka mūsdienu rietumu sabiedrības ir spējīgas nodrošināt jauniešiem lielāku moratorija posmu, kurš var turpināties līdz pat 30 gadu vecumam. Ekonomiskā attīstība ļauj jauniešiem pavadīt lielāku laiku meklējumos un izpētē, jo sabiedrības vajadzība pēc jauniešu darbaspēka nav tik neatliekama.

Apkopojot faktorus, kas ietekmē jaunības vecumposma norisi, Arnets secina (Arnett, 2004), ka jaunības vecumposms ir drīzāk kultūras nekā valsts raksturojums. Katras sabiedrības ietvaros var eksistēt dažādas subkultūras, kurās jaunības vecumposma norise un ilgums atšķiras. Vienlaikus tiek atzīts, ka jaunības vecumposma norisi ietekmē arī jauniešu sociāli ekonomiskais statuss un reģions, kurā viņi dzīvo. Reģiona ietekmi, pēc Arneta domām, var labi novērot valstīs ar industrializētajām pilsētām un attīstītu lauksaimniecību.

Būtu loģiski sagaidīt, ka faktori, kas ietekmē pāreju uz pieaugušo vecumu kopumā, ietekmētu arī laika perspektīvu gan pusaudžu, gan jauniešu vecumposmos. Tāpēc turpmākajā analīzē ir jāpievērš uzmanība laika perspektīvas saistībai ar kultūru un sociāli ekonomisko kontekstu.

Laika perspektīva un kultūra

Pirmā kultūras dimensija, ar kuru saistās atšķirības laika perspektīvā ir kultūras sarežģītība, kas ir atkarīga no sabiedrības industrializācijas pakāpes (Triandis & Suh, 2002). Tiek atzīmēts (Kim, 2000), ka tradicionālajās lauksaimniecības kultūrās tiek uzsvērtā *status quo* saglabāšana un konservatīvisms, paplašinātas ģimenes un dzimtas nozīme, bet industrializētajās un urbanizētajās kultūrās par svarīgākiem kļūst izmaiņas un progress, nukleārā ģimene un bērni. Vērtību izmaiņu analīzes rezultātā tiek secināts, ka tradicionālajām kultūrām ir raksturīga orientācija uz pagātni, bet industrializētajām – orientācija uz nākotni (Kim, 2000).

Līdzīgs secinājums ir izdarīts attiecībā uz vēl vienu kultūras dimensiju: *kolektīvismu* pretstatā *individuālismam* (Hofstede, 1980; Triandis & Gelfand, 1998). Kolektīvisma kultūrās var novērot orientāciju uz pagātni, bet individuālisma kultūrās – uz nākotni (Nurmi, 1991). Tas saskan arī ar atzīmēto saistību starp industrializācijas pakāpi un individuālisma rādītājiem (Triandis & Suh, 2002).

Svarīgi atzīmēt, ka pusaudžu un jauniešu cerību saturs atšķirīgās kultūrās ir samērā līdzīgs. Izglītība, darbs un ģimene ir vadošie temati nākotnes aprakstā (Nurmi, 1991; Nurmi et al., 1995). Tomēr ar individuālismu un kolektīvismu ir saistīta laika perspektīvas satura specifika. Piemēram, ASV pusaudži bija izteikuši vairāk cerību par pašu laulību un bērniem, bet viņu vienaudži no Indijas izteica vairāk cerību par radnieku ģimenēm un viņu bērniem (Mehta, Rohila, Sundberg, & Tyler, 1972). Atklātā tendence apstiprinājās arī atkārtotajā pētījumā (Sundberg, Poole, & Tyler, 1983), kas ilustrē savstarpēju saistību nozīmi kolektīvisma kultūrā.

Empīriskie pētījumi atklāja arī dzimuma nozīmi kultūru salīdzinājumos. Piemēram, Indijas pusaudžu salīdzinājums ar pusaudžiem Austrālijā un ASV (Sundberg et al., 1983) atklāj, ka Indijas pusaudžiem ir izteiktākas dzimumatšķirības nākotnes redzējumā. Tika atzīmēts mazāks nākotnes perspektīvas dziļums Indijas meitenēm un lielāks dziļums zēniem, kas bija statistiski nozīmīgi atšķirīgi no Austrālijas un ASV pusaudžu nākotnes perspektīvas dziļuma. Tika novērota arī kultūras ietekme uz dažādu dzimumu pusaudžu orientāciju uz nākotni. Piemēram, svazi tautības meitenes no Dienvidāfrikas bija mazāk orientētas uz nākotni nekā svazi tautības zēni un Skotijas zēni un meitenes (Bentley, 1983).

Apkopojot nākotnes perspektīvas pētījumu rezultātus, Nurmi secina, ka dzimumatšķirības laika perspektīvā ir vairāk izteiktas tradicionālās sabiedrībās salīdzinājumā ar industriālām sabiedrībām (Nurmi, 1991). Dzimumatšķirības tika atklātas arī rietumu industrializētajās

kultūrās. Austrijas, Lielbritānijas (Solantaus, 1987), kā arī Vācijas (Trommsdorff, 1983) pusaudžu laika perspektīvas satura analīze rāda, ka zēni šajās valstīs izteica vairāk cerību par nākotnes izglītību, darbu un karjeru, bet meitenes – par ģimeni. Pretstatā šīm valstīm, Somijas pusaudžiem norādītās atšķirības netika konstatētas (Nurmi, 1987).

Nurmi interpretē atklātās atšķirības saistībā ar urbanizācijas procesu Somijā (Nurmi, 1991). Viens no augstākiem urbanizācijas līmeņiem Eiropā, pēc Nurmi domām, kardināli mainīja Somijas sieviešu pozīcijas sabiedrībā. Darbs ārpus mājām un izglītības iespējas būtiski mainīja viņu domas par nākotni. Novērotā tendence ir kļuvusi izteiktāka, un vēlākajā pētījumā tika konstatēts, ka Somijas pusaudzes ir vairāk ieinteresētas izglītoties nekā pusaudži (Nurmi et al., 1995).

Norādītās dzimumatšķirības Eiropas valstīs var interpretēt saskaņā ar vēl vienu kultūras dimensiju: *maskulinitāti* pretstatā *feminitātei* (Hofstede, 1980). Maskulinitāte nozīmē stingru vīriešu un sieviešu lomu sadalījumu ar akcentu uz vīriešu sasniegumiem un ietekmi. Feminitātes kultūrās vīriešu un sieviešu vērtības ir līdzīgākas.

Austrijas, Lielbritānijas, Somijas un Vācijas maskulinitātes rādītāji (Hofstede, 2005) liecina, ka Somijā ir viszemākie rādītāji salīdzinājumā ar citām valstīm. Tas saskan ar līdzīgo sieviešu un vīriešu lomu redzējumu, kas tika atklāts nākotnes cerību un bažu pētījumos Somijā (Nurmi, 1987; Nurmi et al., 1995).

Vēl viena kultūras dimensija, kura tieši attiecas uz laika perspektīvu, ir *ilgtermiņa orientācija* pretstatā *īstermiņa orientācijai* (Hofstede, 2005). Jaunā dimensija tika atklāta Āzijas kultūru pētījumā un tika saistīta ar konfuciānisma filozofiju. Ilgtermiņa orientācija nozīmē rīcību, kuras mērķi ir attālināti laikā. Vērtības, kas saistās ar šo orientāciju, ir taupīgums, pacietība un neatlaidība. Augstākie rādītāji ilgtermiņa orientācijā ir Ķīnā, Dienvidkorejā un Japānā. Turpmākie pētījumi (Hofstede, 2005) parādīja, ka jaunā dimensija var būt raksturīga arī kultūrām, kas nav saistītas ar konfuciānisma tradīciju (piemēram, Austrālija, Kanāda, Vācija).

Šobrīd vēl notiek jaunās dimensijas izpētes process, un jauniešu vai pusaudžu orientācijas pagaidām nav tikušas pētītas. Tomēr ir iespējams izdarīt svarīgu secinājumu attiecībā uz turpmāko analīzi un izpēti. Šīs dimensijas apraksts liecina, ka orientācija uz ilgtermiņa mērķiem ir savā ziņā laika perspektīvas daļa. Ilgtermiņa orientācijā tiek uzsvērts dziļas nākotnes perspektīvas nozīmīgums, un var izvirzīt pieņēmumu, ka laika perspektīva nav tikai atkarīgais mainīgais lielums kultūras atšķirību izpētē.

Laika perspektīva un sociāli ekonomiskais konteksts

Par otru faktoru, kas ietekmē pusaudžu un jauniešu laika perspektīvu, var uzskatīt sabiedrības sociālo struktūru. Ar sociālo struktūru tiek saprasts sociālo attiecību (piemēram, varas un statusa) kopums, kas raksturo indivīdu vai grupu mijiedarbību sabiedrībā (Paez & Gonzalez, 2000).

Pusaudžu laika perspektīvu ietekmē pusaudža ģimenes piederība noteiktam sociālajam slānim. Tika atklāts, ka nākotnes perspektīva pusaudžiem no augstāka sociālā slāņa ģimenēm ir dziļāka nekā pusaudžiem no zemāka slāņa ģimenēm (Nurmi, 1987). Novērotās atšķirības tika saistītas ar iespējām, kas paveras pusaudžiem. Pusaudži no augstāka sociālā slāņa var atļauties ilgāku laiku pavadīt studijās, tāpēc viņi saskata profesionālās darbības sākumu tālāk nākotnē.

Laika perspektīvas pētījumos atklājās arī etniskās grupas statusa saistība ar laika perspektīvu. Tas ir labāk pamanāms heterogēnās populācijās, ko apstiprina Izraēlas ebreju un arābu nākotnes perspektīvas salīdzinājums (Seginer, 1988a). Pētījums tika veikts pilsētas vidusskolēnu vidū, kas ierobežoja rezultātu vispārinājuma iespējas, bet atklāja nozīmīgas tendences pusaudžu orientācijā uz nākotni.

Tika atklāts, ka nākotnes notikumi kopumā bija nozīmīgāki arābu pusaudžiem nekā ebreju pusaudžiem. Šī tendence tika novērota attiecībā uz vispārējo orientāciju uz nākotni, kā arī dažādu dzīves sfēru vērtējumos. Arābu pusaudži bija izteikuši vairāk rūpju par nākotnes izglītību, darbu, karjeru, kā arī par citiem cilvēkiem un ģimeni. Ja rūpes par ģimeni un citiem radniekiem labi saskanēja ar arābu tradicionālās kultūras raksturojumu, tad lielāka orientācija uz nākotni, izglītību un karjeru prasīja citu interpretāciju.

Seginera (Seginer, 1988a) piedāvāja ņemt vērā faktu, ka arābi ir etniskais mazākums Izraēlā. Vidusskolēnu grupai šis fakts, pēc Segineras domām, bija vēl svarīgāks. Arābu pusaudži plānoja stāties Izraēlas universitātēs, kur viņi būtu mazākumā, viņiem būtu jālieto ivrits, un viņiem būtu iespējas kontaktēties tikai ar dažiem arābu izcelsmes universitāšu darbiniekiem. Iekļaušanās darba tirgū bija saistītas ar vēl vienu problēmu: arābu jauniešiem daži darbi nav pieejami drošības apsvērumu dēļ.

Grūtības, ar kurām jārēķinās arābu pusaudžiem, kā arī komplicētais vēsturiskais, politiskais un reliģiskais konteksts, saskaņā ar Segineras interpretāciju (Seginer, 1988a), rosināja tieksmi pēc iespējas ātrāk iekļauties nākotnes dzīvē. Šo tendenci pastiprināja arī arābu pusaudžu ģimenes vēsture. Lielākā daļa no pusaudžiem bija pirmie, kam paveras iespēja saņemt augstāko

izglītību. Viņi nevarēja balstīties uz vecāku un iepriekšējo paaudžu dzīves pieredzi un bija spiesti izstrādāt nākotnes plānus patstāvīgi. Tik izteiktu vēlmi nevarēja novērot ebreju pusaudžu vidū, jo viņu iespējas, pēc Segineras domām, bija plašākas.

Ebreju pusaudžu vidū varēja novērot citu tendenci, kas raksturo sociālo situāciju Izraēlā (Seginer, 1988b). Pusaudži no pilsētām bija vairāk orientēti uz nākotni nekā kibucu³ pusaudži. Seginera interpretē šīs atšķirības saistībā ar pusaudžu attieksmi pret sociālo situāciju. Kibucu locekļiem nav privātīpašuma. Visi saņem vienādu algu, kaut arī katrs strādā tieši tik daudz, cik spēj. Tāpēc kibucu pusaudži sagaida, ka viņu vajadzības tiks apmierinātas bez īpašas piepūles. Pilsētas vide veicina individuālismu un konkurenci, un pilsētas ebreju pusaudži apzinās savu atbildību sociālā statusa uzturēšanā.

Izraēlas pusaudžu pētījumu (Seginer, 1988a, 1988b) analīze rāda, ka ir svarīgi ņemt vērā sabiedrības sociālo struktūru. Vienlaikus ir jāpievērš uzmanība situācijas izmaiņām, kuras arī var ietekmēt laika perspektīvu. Piemēram, izmaiņas, kas pavēra augstākas izglītības iespējas arābu pusaudžiem, mainīja viņu orientāciju uz nākotni. Šo secinājumu atbalsta laika perspektīvas pētījumi, kas tika veikti valstīs ar straujām izmaiņām ekonomikā.

Pirms apmēram divdesmit gadiem to varēja novērot rietumu kultūru salīdzinājumā ar jaunattīstības valstu (piemēram, Meksikas un Singapūras) kultūrām. Meksikas un ASV pusaudžu cerību salīdzinājumā (Tallman, Martoz-Baden, & Pindas, 1983) tika atklāts, ka meksikāņi vairāk uzsvēra finansiālas un darba iespējas nākotnē nekā viņu vienaudži ASV. Amerikāņi, savukārt, bija vairāk ieinteresēti ģimenes veidošanā. Līdzīgas tendences tika atklātas Austrālijas un Singapūras jauniešu salīdzinājumā (Poole & Cooney, 1987). Singapūras jaunieši bija vairāk ieinteresēti nākotnes izglītībā un darbā, kā arī pozitīvāk vērtēja nākotni kopumā. Savukārt Austrālijas jaunieši lielāku interesi izteica par nākotnes ģimeni un laulību. Tādējādi sabiedrībās ar strauju ekonomisko attīstību izglītība ir vairāk pārstāvēta pusaudžu un jauniešu nākotnes perspektīvā, jo tā paver viņiem lielākas iespējas strauji augošā darba tirgū.

No otras puses, gan situācija, gan arī pārmaiņas var būt nelabvēlīgas. Šo apgalvojumu ilustrē jau minētais pētījums, kurā tika salīdzinātas Austrijas, Lielbritānijas un Somijas pusaudžu cerības un bažas attiecībā pret nākotni (Solantaus, 1987). Lielbritānijas pusaudži bija izteikuši vairāk bažu par nodarbošanos un finansiālo labklājību nekā Austrijas un Somijas pusaudži. Tas

³ Kibucs – lauksaimniecības komūna Izraēlā, sava veida kolektīvā saimniecība.

tika interpretēts saistībā ar nelabvēlīgu ekonomisko situāciju valstī – ekonomisko krīzi un augstu bezdarba līmeni.

Stabili nelabvēlīgu situāciju ilustrē pusaudžu un jauniešu nākotnes cerību un bažu pētījums, kas tika veikts Austrālijas un Somijas pilsētās un lauku apvidos (Nurmi et al., 1994). Pusaudži un jaunieši no lauku apvidiem samērā zemu vērtēja savas darba izredzes nākotnē un raudzījās uz to ar pesimismu. Turklāt jaunieši izteica mazāk cerību par nākotnes nodarbošanos nekā pusaudži. Autori skaidro šo tendenci ar iespēju trūkumu un noturīgi augstu bezdarba līmeni lauksaimniecības reģionos.

Kopumā var redzēt, ka laika perspektīvas pētījumos tiek ņemti vērā rādītāji, kas raksturo kultūru, kā arī sociālo un ekonomisko kontekstu. Norādītie faktori ietekmē laika perspektīvas veidošanos, tāpēc ir jāpiekrīt Nurmi (Nurmi, 2004) apgalvojumam, ka aprakstīt pusaudžu un jauniešu laika perspektīvu ārpus attīstības kultūras un sociālā konteksta nav iespējams. Pusaudžu un jauniešu iekļaušanās sabiedrības produktīvajā un reproduktīvajā sfērā jeb socializācija notiek sociālajā un kultūras vidē, kurā viņu laika perspektīvu ietekmē izdevības, kā arī normu un gaidu spiediens. Vecuma attīstības uzdevumi (Havighurst, 1951), lomu izmaiņas (Elder, 1985) un iespējamie institucionālie ceļi (piemēram, izglītības iestādes) ietekmē jauniešu nākotnes perspektīvu. Viņu meklējumi, mērķu uzstādīšana, plānošana, plānu un attieksmju maiņas, kā arī refleksija par notiekošo un sevi notiek nepārtrauktā mijiedarbībā ar kultūras un sociālo kontekstu (Nurmi, 2004).

Kopsavilkums

Analīze atklāj, ka laika perspektīva ievērojami mainās indivīda attīstības gaitā. Visstraujākās laika perspektīvas izmaiņas notiek pusaudžu vecumā (Lewin, 1951). Tas saistās ar izmaiņām, kas notiek pusaudžu attīstībā. Notiek ego identitātes krīze, kuras rezultātā pusaudžiem veidojas sevis viengabalainības apziņa un nepārtrauktības laikā izjūta (Eriksons, 1968/1998). Vienlaikus notiek pusaudžu „pārvietošanās” no bērna uz pieaugušā pozīciju, kas saistās ar nepieciešamību sasniegt psiholoģisko un sociālo briedumu (Lewin, 1951).

Iekļaušanās pieaugušo pasaulē, nepieciešamība redzēt sevi nākotnē un aktīvi veidot to izskaidro nākotnes pārsvaru pusaudžu laika perspektīvā. Nākotnes pārsvars saglabājas arī jaunībā. Jaunības vecumposmā notiek aktīva identitātes izpēte un meklējumi dažādās dzīves jomās, tiek izdarītas izvēles, kuras ietekmēs visu turpmāko dzīvi.

Jāatzīmē, ka meklējumi, lomu izmaiņas un attīstība kopumā notiek nepārtrauktā mijiedarbībā ar kultūras un sociāli ekonomisko kontekstu. Pat vairāk, gan pusaudžu vecums, gan jaunība kā vecumposmi pastāv noteiktā kultūras kontekstā. Tāpēc ir loģiski sagaidīt, ka faktori, kas ietekmē jaunības vecumposma norisi, ietekmēs arī jauniešu laika perspektīvu.

Atklāto laika perspektīvas un kultūras un sociāli ekonomiskā konteksta faktoru saistību ir iespējams precizēt, ņemot vērā iepriekšējā nodaļā veikto laika perspektīvas konstrukta analīzi. Tas nozīmē, ka tiks apkopotas minēto faktoru sakarības ar indivīdu orientāciju laikā, emocionālo attieksmi pret pagātņi, tagadni un nākotni, laika perspektīvas saturu, kā arī pagātnes, tagadnes un nākotnes objektu izvietojumu laikā. Uzdevumu aprūtinā tas, ka paši faktori, kas tika iekļauti analīzē, ir pietiekami komplicēti.

Pirmais faktors, kas saistās ar atšķirībām laika perspektīvā, ir *kultūra*. Laika perspektīvas un kultūras sakarību analīze rāda, ka svarīgākās kultūras dimensijas, kas atspoguļojas laika perspektīvā, ir kultūras sarežģītība (Triandis & Suh, 2002), individuālisms un kolektīvisms (Hofstede, 1980; Triandis & Gelfand, 1998), kā arī maskulinitāte un feminitāte (Hofstede, 1980). Par tradicionālās kultūras raksturojumu tiek uzskatīta vispārēja orientācija uz pagātņi, bet orientācija uz nākotni ir industrializēto kultūru raksturojums (Kim, 2000). Individuālisms arī tiek saistīts ar orientāciju uz nākotni, bet kolektīvisms – ar orientāciju uz pagātņi (Nurmi, 1991), kas apstiprina individuālisma saistību ar industrializācijas procesiem (Triandis & Suh, 2002).

Individuālisms un kolektīvisms saistās arī ar nākotnes perspektīvas satura specifiku. Pusaudži un jaunieši no individuālisma kultūrām pievērš lielāku uzmanību iespējamiem notikumiem savā dzīvē, bet viņu vienaudži no kolektīvisma kultūrām – izmaiņām radu un tuvu cilvēku dzīvēs (Mehta et al., 1972; Sundberg et al., 1983).

Maskulinitāte un feminitāte ir vēl viena kultūras dimensija, kas ļauj saprast izmaiņas nākotnes perspektīvas saturā. Tradicionālajās sabiedrībās ir vērojams diferencētāks vīriešu un sieviešu lomu dalījums nekā industrializētajās, un tas atspoguļojas pusaudžu nākotnes aprakstos (Bentley, 1983; Nurmi, 1991). Savukārt atšķirības vai līdzības zēnu un meiteņu nākotnes perspektīvas saturā industrializētajās kultūrās (Solantaus, 1987; Nurmi, 1987) var interpretēt saskaņā ar maskulinitātes un feminitātes rādītāju izteiktību (Hofstede, 2005).

Jāatzīmē, ka pusaudžu un jauniešu nākotnes perspektīvas saturs atšķirīgās kultūrās ir samērā līdzīgs (Nurmi, 1991; Nurmi et al., 1995). Tāpēc atšķirības tiek aprakstītas noteiktu

tematu ietvaros (piemēram, darbs un ģimene), kas ļauj salīdzināt dažādu kultūru pārstāvju laika perspektīvas saturu.

Ilgtermiņa orientācija pretstatā īstermiņa orientācijai veido īpašu kultūras dimensiju, kas attiecas uz laika perspektīvu. Nosauktā dimensija tika iekļauta Hofstedes kultūras faktoru modelī vēlāk nekā pārējās četras (Hofstede, 2005). Tika atklāts, ka priekšstati par to, kā jāizmanto laiks un kā jārēķinās ar laiku, veido īpašu kultūras raksturojumu.

Pirmās daļas analīze rāda, ka atbildes uz jautājumiem, kā un ko indivīds saredz pagātnē, tagadnē un nākotnē, ir laika perspektīvas definīciju pamatā. Nevar apgalvot, ka laika perspektīva kopumā ir kultūras dimensija, tomēr būtu jāpieņem, ka laika perspektīvas saistība ar kultūru ir ļoti cieša. Laika perspektīvu nevajadzētu uzskatīt tikai par atkarīgo mainīgo lielumu kultūras atšķirību izpētē, un šis pieņēmums prasa papildus pētījumus un analīzi.

Otrs faktors ir sabiedrības *sociālā struktūra*. Pirmkārt, ir jāatzīmē sociālā slāņa un laika perspektīvas objektu izvietojuma sakarības. Tika atklāts, ka pusaudži no augstākā sociālā slāņa ievieto objektus nākotnes perspektīvā tālāk nekā pusaudži no zemākiem sociālajiem slāņiem (Nurmi, 1987). Atklātā sakarība tiek skaidrota ar augstākā sociālā slāņa jauniešu iespējām ilgāku laiku veltīt studijām, meklējumiem un vēlāk uzsākt profesionālo karjeru (Nurmi, 1987; Arnett, 2004).

Nepieciešamība ņemt vērā etniskās grupas statusu atklājas Izraēlas ebreju un arābu pusaudžu laika perspektīvas salīdzinājumā (Seginer, 1988a). Ja atšķirības nākotnes perspektīvas saturā varēja interpretēt kā kultūras atšķirības, tad lielāku arābu pusaudžu orientāciju uz nākotni vajadzēja izskaidrot ar piederību etniskā mazākuma grupai. Ierobežojumi darba tirgū, nepieciešamība lietot vairākuma valodu (ivritu) izglītības turpināšanai un veiksmīgai karjerai, kā arī skaitliskais mazākums un mazāka pārstāvība prestižos amatos tika uzskatīti par iemesliem, kas radīja papildus grūtības arābu jauniešiem iekļauties Izraēlas sabiedrībā. Tāpēc lielāka orientācija uz nākotni tika saistīta ar viņu tieksmi pēc iespējas ātrāk ienākt nākotnes dzīvē.

Būtu jāuzsver nosacījums, kas tika atzīmēts Segineras pētījumā (Seginer, 1988a). Arābu pusaudžu un jauniešu nākotnes iespējas bija ierobežotas, viņu mērķu sasniegšana prasīja papildus piepūles, tomēr iespējas bija pieejamas, un mērķi – sasniedzami. Tas nozīmē, ka runa ir par vēlamu un *iespējamo* nākotni. Tāpēc rezultātu interpretācijā Seginera uzsver arābu jauniešu iespējas saņemt augstāko izglītību, kas pavērās pētījuma dalībnieku paaudzei un nebija pieejama lielākai viņu vecāku daļai.

Iespējas, kas paveras jauniešiem, ir cieši saistītas ar situāciju valstī vai atsevišķā reģionā (Arnett, 2004). Pētījumos pārsvarā tiek atzīmēta *ekonomiskā situācija*. Strauja ekonomiskā attīstība tiek saistīta ar pusaudžu orientāciju uz izglītību un karjeru (Tallman et al., 1983; Poole & Cooney, 1987). Savukārt ekonomiskā krīze valstī (Solantaus, 1987) vai nelabvēlīga situācija noteiktā reģionā (Nurmi et al., 1994) atspoguļojas lielākās rūpēs par nodarbinātības iespējām un finansiālo labklājību.

Nelabvēlīga ekonomiskā situācija ietekmē notiekošās pārmaiņas jauniešu dzīvē no atkarīgās pozīcijas uz psiholoģisko un ekonomisko neatkarību un briedumu (Arnett, 2004). Patstāvības sasniegšana, lomu pārmaiņas izglītības, darba un laulības sfērās, kā arī iespējas rūpēties par ģimeni var būt apgrūtinātas vai ierobežotas.

Var secināt, ka pusaudžu un jauniešu laika perspektīva attīstās kultūras un sociāli ekonomiskā konteksta ietekmē. Kultūras ietekme uz indivīda laika perspektīvu tiek saistīta ar priekšstatiem par vēlamu un pieņemamo, savukārt sociāli ekonomiskā konteksta ietekme tiek saistīta ar iespējām, kas paveras jauniešu priekšā, kā arī ierobežojumiem un grūtībām attīstības uzdevumu izpildē. Norādītie faktori ietekmē gan indivīdu orientāciju laikā, gan arī nākotnes perspektīvas saturu un objektu izvietojumu. Turklāt nav nevienas laika perspektīvas sastāvdaļas, kuru ietekmētu tikai viens attīstības konteksta faktors.

Jaunas iespējas pētniecībā saistās ar to, ka lielākā daļa pētījumu ir tikusi veikta uz nākotni orientētās pieejas ietvaros. Tāpēc pētījumi integrētās pieejas ietvaros, kā arī abu pieeju kombinācija var sniegt jaunas atziņas par laika perspektīvas un jauniešu attīstības konteksta saistībām.

Jaunas iespējas laika perspektīvas izpētē

Laika perspektīvas pētījumu analīze rāda, ka laika perspektīvu nosaka vairāki faktori. Tas rada jaunus jautājumus, kas prasa papildus analīzi un izpēti. Vai vairāku faktoru ietekme nozīmē, ka laika perspektīvu nav iespējams prognozēt? Ja laika perspektīvu ietekmē vairāki „nepsiholoģiskie” faktori (piemēram, bezdarba līmenis), kā iekļaut tos psiholoģiskajos pētījumos?

Atbildes uz šiem jautājumiem ir būtiskas, jo laika perspektīvas pētījumi papildina informāciju par pusaudžu un jauniešu attīstību. Pirmkārt, laika perspektīvas izmaiņas ir viens no svarīgākajiem pusaudžu vecuma raksturojumiem, kas saglabā savu nozīmi arī jauniešu vecumposmā. Otrkārt, kā rāda otrās nodaļas analīze, pusaudžu un jauniešu identitātes veidošanās notiek laika perspektīvā. Tāpēc laika perspektīvas izpēte atklāj arī indivīda identitātes aspektus. Treškārt, laika perspektīva var veidot sava veida „ietvaru” citu psiholoģisko konstruktu pētījumiem. Piemēram, laika perspektīvas pētījums ļauj apvienot izpētē indivīda attieksmi pret negatīvo pagātnes pieredzi un orientāciju uz nākotnes mērķiem (Zimbardo & Boyd, 1999). Tas nozīmē, ka laika perspektīvas prognozes iespējas radītu dziļāku citu psiholoģisko konstruktu izpratni.

Vienlaikus ir jāatzīst, ka atbildēt uz uzdotajiem jautājumiem ir grūti. Pati laika perspektīva ir komplekss psiholoģiskais konstrukts, kas tiek aprakstīts no dažādu pieeju pozīcijām. Pirmajā nodaļā piedāvātā definīcija (25. lpp.) ir tuvāka operacionālai definīcijai, kas paredz laika perspektīvas mērījumu, nevis teorētisku izskaidrojumu. Tāpēc var izvirzīt vēl vienu jautājumu: Vai pastāv teorētiskais modelis, kas ļautu aprakstīt laika perspektīvas saistību ar jauniešu attīstības kultūras un sociāli ekonomiskā konteksta faktoriem?

Lai atklātu jaunas iespējas laika perspektīvas izpratnē, šī darba ietvaros tiek piedāvāts vērsties pie teorijas, kurā ieviests laika perspektīvas konstrukts. Tāpēc jaunas iespējas tiks meklētas, balstoties uz psiholoģiskā lauka teorijas priekšstatiem (Lewin, 1951). Savukārt sociāli ekonomiskā konteksta ietekmes skaidrojums tiks meklēts, balstoties uz situacionisma pieejas priekšstatiem (Ross & Nisbett, 1991). Ņemot vērā faktu, ka Levina teorija ir viens no situacionisma pieejas pamatiem (Ross & Nisbett, 1991), abu pieeju apvienošana varētu palīdzēt atbildēt uz jautājumiem par laika perspektīvas un attīstības konteksta faktoru saistību.

Jauns skatījums no psiholoģiskā lauka teorijas pozīcijām

Laika perspektīvas koncepciju pārskatā tika atzīmēts, ka psiholoģiskā lauka teorijā laika perspektīva tika ieviesta kā papildus konstrukts (Lewin, 1951). Tas palīdzēja izskaidrot indivīda uzvedības determinēšanu ar iemesliem, kas pastāv psiholoģiskajā laukā dotajā brīdī. Vienlaikus laika perspektīva tika samērā maz analizēta psiholoģiskā lauka teorijas jēdzienos, kas paver jaunas iespējas attīstīt teorētiskus priekšstatus.

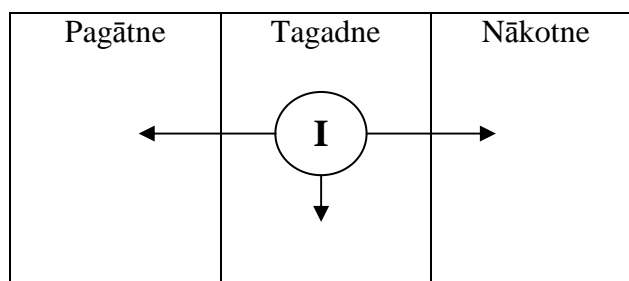
Indivīda un objektu ievietošana psiholoģiskajā laukā palīdz integrēt subjektīvus un objektīvus rādītājus, kas raksturo indivīda laika perspektīvu. Psiholoģiskā lauka teorijas jēdzieni var paplašināt pirmajā nodaļā piedāvāto laika perspektīvas redzējumu, kurā tiek iekļauti indivīda orientācija laikā, emocionālā attieksme pret to un priekšstati par pagātnes, tagadnes un nākotnes objektiem.

Pagātnes notikumi un nākotnes mērķi kā objekti psiholoģiskajā laukā jau tika analizēti Levina darbos (Lewin, 1939, 1951). Jāpiebilst, ka arī pagātne, tagadne un nākotne var tikt apzīmētas kā noteiktas zonas indivīda psiholoģiskajā laukā. Katras zonas struktūra var būt vairāk vai mazāk sarežģīta, kas ir atkarīgs no objektu skaita un sakarībām starp tiem. Tomēr struktūras sarežģītība neizslēdz iespējas noteikt atbilstošas objektu kopas.

Emocionālo attieksmi pret laiku var saistīt ar atšķirīgo pagātnes, tagadnes un nākotnes objektu vērtību vispārinājumu. Uzskatīt emocionālo attieksmi pret laiku par objektu vērtību vispārinājumu piedāvā Ņutēns (Nuttin & Lens, 1985). Viņa pieejas ietvaros tika izstrādāta arī metode emocionālās attieksmes mērījumam.

Orientācijas laikā jauna interpretācija var tikt saistīta ar *spēka* (*force* – angļu val.) jēdzienu (Lewin, 1951). Pēc analogijas ar fizikas priekšstatiem, Levins uzskata spēku par vektoru, kas raksturo psiholoģiskā lauka tendenci mainīties, izmaiņu virzienu un izteiktības pakāpi (absolūto vērtību). Spēka virziens tiek noteikts, ņemot vērā objekta vērtību. Tas ir virzīts no indivīda pie objektiem ar pozitīvu vērtību, kas atspoguļo indivīda tieksmi tuvojies objektam vai sasniegt atbilstošu mērķi. Ja objekta vērtība ir negatīva, spēka virziens ir pretējs un atspoguļo tendenci izvairīties no nevēlama objekta. Katrā brīdī uz indivīdu var iedarboties vairāki spēki. Visus spēkus, kas iedarbojas uz indivīdu, raksturo noteikts kopspēks. Saskaņā ar Levina priekšstatiem, tieši kopspēks izsauc indivīda uzvedību vai izmaiņas psiholoģiskā lauka struktūrā (Lewin, 1951).

Šī darba ietvaros tiek piedāvāts uzskatīt orientāciju uz pagātne, tagadni vai nākotni par spēku psiholoģiskajā laukā. Katrs spēks ir virzīts uz atbilstošu laika zonu un var atšķirties pēc absolūtās vērtības, ko apstiprina laika perspektīvas pētījumi (Nurmi, 1991; Zimbardo & Boyd, 1999). Spēka pielikuma punkts ir indivīds (*I*), jo spēks raksturo viņa orientāciju laikā (4. attēls).

4. attēls. Orientācija uz pagātne, tagadni un nākotni kā spēki psiholoģiskajā laukā.

Jāpiebilst, ka norādītie spēki prezentē kopspēkus, kas summē uz atsevišķiem pagātnes, tagadnes vai nākotnes objektiem virzītus spēkus. Spēka virzienu nosaka zonas vērtība. Piedāvātā shēma atspoguļo gadījumu, kad pagātnei, tagadnei un nākotnei ir pozitīvā vērtība. Ja vērtība būtu negatīva, saskaņā ar Levina domām, spēku virziens mainītos uz pretējo (Lewin, 1951).

Var secināt, ka visas laika perspektīvas sastāvdaļas ir iespējams interpretēt psiholoģiskā lauka teorijas jēdzienos. Pagātnes, tagadnes un nākotnes objektu kopas veido zonas psiholoģiskajā laukā. Atbilstošās zonas vērtība atspoguļojas indivīda emocionālajā attieksmē pret to. Savukārt orientācija uz pagātne, tagadni vai nākotni var tikt interpretēta kā spēks, kas raksturo indivīda mijiedarbību ar noteiktu psiholoģiskā lauka zonu. Tas palīdz labāk saprast laika perspektīvas subjektīvo un objektīvo rādītāju vienotību, un laika perspektīva var tikt definēta kā *objekti, kas ir izvietoti psiholoģiskajā laukā, un spēki, kas raksturo indivīda mijiedarbību ar pagātnes, tagadnes un nākotnes objektu kopām.*

Piedāvātā definīcija ļauj apgalvot, ka laika perspektīvas prognoze ir saistīta ar iespējam prognozēt spēkus psiholoģiskajā laukā, kas raksturo indivīda mijiedarbību ar pagātne, tagadni un nākotni. Tomēr spēku prognoze ir ierobežota. Tas saistās ar Levina atzinumu, ka ne fiziskā, ne sociālā vide pašas par sevi nav psiholoģiskā lauka daļas. To iekļaušana spēku veidā ir apgrūtināta, tāpēc tiek secināts (Lewin, 1951), ka fiziskie un sociālie apstākļi neveido psiholoģiskā lauka zonas, bet ierobežo tās. Šie apstākļi tiek apzīmēti kā „robežnosacījumi” (Lewin, 1951, 300).

Vienlaikus tiek piedāvāta tā sauktā „kanāla teorija” (Lewin, 1951, 292). Saskaņā ar šo teoriju, mērķi tiek sasniegti caur noteiktiem „kanāliem”. Ceļš caur „kanālu” var paredzēt vairākus soļus. Augstāko izglītību, piemēram, var iegūt iestājoties augstskolā, studējot un absolvējot to. Savukārt iekļūšana „kanālā” var būt atkarīga no robežnosacījumiem. Tie ietekmē indivīda iekļūšanu kanālā, viņa pārvietošanos tajā un var tikt interpretēti kā kanāla „pretestība” (Lewin, 1951, 293). Tāpēc, lai ņemtu vērā būtiskus robežnosacījumus indivīda uzvedības prognozē, Levins piedāvā veikt pēc iespējas plašāku analīzi (tai skaitā arī socioloģisko) pirms tiek pētītas psiholoģiskās parādības.

Laika perspektīvas pētījumu analīze rāda, ka laika perspektīvas prognozei nepietiek ņemt vērā kultūras raksturojumu, un ir nepieciešama sociāli ekonomiskā konteksta analīze. Lai labāk saprastu iespējas, kuras atklāj „nepsiholoģisko” faktoru uzsvēršana empīriskajos pētījumos, būtu svarīgi pievērst uzmanību situacionisma pieejas (Ross & Nisbett, 1991) priekšstatiem par situācijas ietekmi uz indivīda uzvedību.

Situacionisma pieeja un laika perspektīvas prognoze

Situacionisma pieeja psiholoģijā attīstījās indivīda uzvedības prognozes un izskaidrojumu meklējumu rezultātā (Ross & Nisbett, 1991). Lī Ross un Ričards Nisbets uzsver, ka indivīda uzvedības prognoze, kas balstās uz indivīda dispozīcijām jeb personības iezīmju aprakstu, daudzos gadījumos ir neefektīva. Tāpēc pieejas autori piedāvā trīs pamatprincipus, kurus ir jāņem vērā, lai veiksmīgi prognozētu indivīda uzvedību: situācijas ietekmes princips, subjektīvās interpretācijas princips un spriedzes sistēmas princips.

Situācijas ietekmes principu, pēc Rosa un Nisbeta domām (Ross & Nisbett, 1991), paskaidro eksperiments par palīdzības sniegšanu (Darley & Batson, 1973). Tika atklāts, ka palīdzības sniegšana pirms svarīga uzdevuma izpildes ir atkarīga no situācijas faktoriem (laika trūkuma), nevis no pētījuma dalībnieku personības īpašībām. Tāpēc veiksmīgai uzvedības prognozei nepietiek ar indivīda personības aprakstu, bet jābalstās uz situācijas faktoru analīzi.

Spriedzes sistēmas princips nozīmē, ka indivīda vai grupas uzvedības izpratnei ir nepieciešama veicinošo un ierobežojošo faktoru analīze. Ross un Nisbets izmanto jau minētus psiholoģiskā lauka teorijas jēdzienus un apgalvo, ka spriedze rodas pretējo virzienu spēku iedarbības rezultātā (Ross & Nisbett, 1991). Noteiktas uzvedības veicināšana var būt neefektīva, jo vienlaikus var pieaugt pretestība sistēmā. Tāpēc ierobežojošo faktoru analīze tiek uzskatīta par svarīgu ietekmes vai uzvedības prognozes sastāvdaļu.

Subjektīvās interpretācijas princips tiek attiecināts gan uz situācijas, gan uz veicinošo un ierobežojošo faktoru redzējumu. Individīda reakcijas uz situāciju un tās izmaiņām, kā arī priekšstati par pārmaiņu iespējām ir atkarīgas no tā, kā viņš interpretē situāciju. Tiek atzīmēts, ka šī principa ieviešana padara prognozes uzdevumu komplicētāku, bet subjektīvā interpretācija ir jāņem vērā, lai prognoze būtu efektīva (Ross & Nisbett, 1991).

Attīstot situacionisma pieejas idejas, Dario Paess un Huans Gonsales piedāvā attiecināt situacionisma principus uz kultūras un sociāli ekonomiskā konteksta interpretāciju (Paez & Gonzalez, 2000). Autori saredz analogijas starp kultūras un personības dispozīcijām un starp sociāli ekonomisko kontekstu un situācijas faktoriem.

Minētās analogijas balstās uz empīrisko pētījumu datiem un to interpretācijām. Piemēram, pētījums, kas tika veikts ASV pilsētu „ķīniešu kvartālos” (Light & Wong, 1975), rāda, ka šo kvartālu iedzīvotāji atzīmēja zemu antisociālās uzvedības līmeni tajos. Tas tika skaidrots nevis ar kultūras īpašībām, bet ar iedzīvotāju ekonomiskajām interesēm. Slikta rajona reputācija mazinātu tūristu skaitu, kas apdraudētu restorānu un tūrisma biznesu. Šiem draudiem bija īpaša nozīme, jo sliktās angļu valodas zināšanas neļautu kvartālu iedzīvotājiem veiksmīgi konkurēt darba tirgū.

Ekonomiskās situācijas nozīme apstiprinājās arī pētījumā, kurā tika analizēta individuālisma saistība ar ekonomisko attīstību (Hofstede, 1991). Hofstedes veiktā analīze apstiprināja, ka individuālisma rādītāji ir saistīti ar augstāku ekonomiskās attīstības līmeni, bet ekonomiskās izmaiņas ir notikušas, pirms tika novērotas kultūras rakstura izmaiņas. Kultūras izmaiņas ekonomisko pārmaiņu rezultātā notiek pakāpeniski un nevienmērīgi dažādās dzīves sfērās (Archer, 1996). Tās var skart tikai jaunās paaudzes. Piemēram, jaunākiem japāņiem varēja novērot augstākus individuālisma rādītājus, salīdzinājumā ar viņu vecāku paaudzi (Kelly, 1991).

Kopumā tas apstiprina ideju par ekonomisko un sociālo izmaiņu ietekmi uz kultūras izmaiņām (Hofstede, 1991; Ross & Nisbett, 1991). Tāpēc sociālo grupu, slāņu vai nāciju uzvedības interpretācijā tiek piedāvāts balstīties vairāk uz situācijas izmaiņām nekā uz kultūras vai subkultūru raksturojumiem (Paez & Gonzalez, 2000).

Šis redzējums saskan arī ar laika perspektīvas pētījumu rezultātu interpretāciju, kas tika prezentēta otrajā daļā. Pētījumos tika atklāts, ka sociāli ekonomiskajiem faktoriem var būt lielāka nozīme laika perspektīvas atšķirību skaidrojumā salīdzinājumā ar mainīgajiem lielumiem, kas raksturo kultūru. Jauniešiem no jaunattīstības valstīm varēja novērot lielāku orientāciju uz

nākotni salīdzinājumā ar viņu vienaudžiem no attīstītām valstīm, kaut arī kultūras raksturojumu analīze varēja prognozēt pretēju rezultātu (Tallman et al., 1983; Poole & Cooney, 1987).

Jāatzīst, ka sociāli ekonomiskā situācija nevar būt vienīgais faktors, kas tiek izmantots laika perspektīvas prognozē. Atšķirības laika perspektīvā tiek skaidrotas arī ar kultūras faktoriem. Tomēr, balstoties uz situācijas ietekmes principu, ir iespējams apgalvot, ka sociāli ekonomiskās situācijas ietekme atspoguļosies indivīdu laika perspektīvā.

Spriedzes sistēmas principa izmantošanas lietderīgumu laika perspektīvas pētījumos var ilustrēt arābu un ebreju jauniešu nākotnes perspektīvas salīdzinājums (Seginer, 1988a). Atšķirību interpretācija balstās uz faktu, ka iespējas, kas pavērās arābu jauniešu priekšā bija vairāk ierobežotas salīdzinājumā ar ebreju vienaudžiem. Līdzīgo mērķu sasniegšana (augstākā izglītība un karjera) prasīja no arābu jauniešiem papildus piepūli, kas atspoguļojās lielākā orientācijā uz nākotni. Izmantojot psiholoģiskā lauka teorijas jēdzienus, var teikt, ka lielāks spēks, kas ir virzīts uz nākotnes objektiem, var tikt interpretēts kā lielāka pretspēka (ierobežojumu, šķēršļu) sekas.

Vienlaikus subjektīvās interpretācijas princips liek skatīties kritiski uz katru prognozi, kas balstās uz sociāli ekonomiskās situācijas analīzi. Attiecībā uz laika perspektīvas pētījumiem tas nozīmē, ka sociāliem un ekonomiskiem šķēršļiem būtu jāatspoguļojas indivīda laika perspektīvā. Tas prasa papildus analīzi, lai atklātu, kā jaunieši paši apraksta savu laika perspektīvu.

Iespējas atklāt laika perspektīvas aprakstus ir saistītas ar kvalitatīvo analīzi. Piemēram, kvalitatīvais pētījums apstiprina, ka jaunieši izjūt spriedzi, kas rodas sociālo ierobežojumu dēļ (Sirin, Diemer, Jackson, Gonsalves, & Howell, 2004). Amerikas etnisko mazākumu pusaudži aprakstīja šķēršļus savu mērķu sasniegšanā. Viņu stāstu analīze apstiprināja, ka diskriminācija rases, etniskās piederības un dzimuma dēļ, kā arī finansiālo un sociālo resursu trūkums ir svarīgi faktori viņu nākotnes aprakstos.

Balstoties uz situacionisma pieejas principiem, var secināt, ka, lai turpinātu Latvijas jauniešu laika perspektīvas izpēti, ir nepieciešams Latvijas sociāli ekonomiskās situācijas apraksts. Šī darba ietvaros tas balstīsies uz jau esošiem socioloģisko un psiholoģisko pētījumu pārskatiem (UNDP Latvia, 1997, 2003; ANO Attīstības programma 2005; Draguns, 2004). Uzmanība tiks pievērsta galvenajiem situācijas faktoriem, kas varētu ietekmēt jauniešu laika perspektīvu.

Latvijas sociāli ekonomiskais konteksts

Kopš 1991. gada, kad Latvija atguva neatkarību, ir notikušas straujas pārmaiņas valsts politiskajā un sociāli ekonomiskajā situācijā. Šīs pārmaiņas bija saistītas ar komunisma sistēmas sabrukumu Padomju Savienībā un Austrumeiropā.

Jāatzīmē, ka norādītas pārmaiņas tika ātri iekļautas socioloģijas un psiholoģijas pētījumos (Noack, Hofer, Kracke, & Klein-Allermann, 1995), tomēr pētījumu pārskats (Pinquart & Silbereisen, 2004) atklāj empīrisko datu un teorētisko redzējumu un izskaidrojumu trūkumu.

Kopumā tiek atzīmēts pārmaiņu straujais un dramatiskais raksturs (Pinquart & Silbereisen, 2004). Notiekošās sociāli ekonomiskās pārmaiņas nevar aprakstīt kā viennozīmīgi pozitīvas. No vienas puses, tika iegūta politiskā brīvība un demokrātija. No otras puses, notiekošās pārmaiņas sociālās nodrošināšanas sistēmā un nodarbinātības jomā radīja lielu nenoteiktību un nedrošību daudziem iedzīvotājiem postkomunistiskajā Eiropas daļā. Darba jomā palielinājās konkurence un nestabilitāte. Strauji pieauga bezdarba līmenis, kas radīja daudziem iedzīvotājiem grūtības pielāgoties jaunajiem ekonomiskajiem apstākļiem. Bezdarbs, kas praktiski neeksistēja pirms pārmaiņām, bija strauji sasniedzis līmeni ap 10%, bet atsevišķos reģionos līdz 20% un augstāk (Nauck & Schwenk, 2001). Jāņem vērā, ka šie dati raksturo lielāko daļu no valstīm, kas pārdzīvojušās vecās sistēmas sabrukumu.

Nosauktās tendences var novērot arī Latvijā. Pētījuma plānošanas posmā bezdarba līmenis Latvijā bija 8,5%. Vienlaikus varēja novērot būtiskas atšķirības starp Rīgu, kurā bezdarba līmenis bija 4,5%, un Latgali. Latgalē šis līmenis svārstījās no 9,7% Daugavpilī līdz pat 28,2% atsevišķos rajonos (Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2003a). Līdzīgi rādītāji tika konstatēti arī pētījuma norises laikā. Bezdarba līmenis Latvijā kopumā bija 9,0%, Rīgā – 4,7%, bet Latgalē – no 10,2% Daugavpilī līdz 29,0% Rēzeknes rajonā (Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2004). Rādītāju atšķirības kļūst izteiktākas, ja ņem vērā, ka vidējais bezdarba līmeņa rādītājs Latvija tiek aprēķināts, ieskaitot Latgales rajonus.

Diemžēl šī tendence Latgalē saglabājas jau vairākus gadus (UNDP Latvia, 1997, 2003; ANO Attīstības programma, 2005). Latgalē ir augstāks bezdarba līmenis, zemāka vidējā alga un zemāks iedzīvotāju ekonomiskās aktivitātes līmenis nekā vidēji valstī. Jāatzīmē, ka, salīdzinājumā ar citiem Latvijas novadiem, Latgalē ir vislielākais negatīvais ekonomiskās attīstības indekss (ANO Attīstības programma, 2005). Turpretī Rīgas ekonomiskais reģions ir vienīgais Latvijā, kurā ekonomiskās attīstības indekss ir pozitīvs. Faktiski ekonomiskā situācija

Latgalē un Rīgā veido kontrastu Latvijas mērogā, kas, visticamāk, ietekmē jauniešu attīstības un socializācijas norisi šajos reģionos.

Pētījumi rāda, ka ekonomiskās izmaiņas ir ietekmējušas arī Latvijas iedzīvotāju drošības izjūtu (UNDP Latvia, 2003). Šis secinājums balstās uz respondentu atbildēm par faktoriem, kas rada viņiem nedrošības sajūtu. Faktori, kas apdraud iedzīvotāju drošību visvairāk, saistīti ar ekonomisko drošību. Latvijas iedzīvotāju vērtējumos īpaši atzīmētas iespējas palikt bez iztikas līdzekļiem, zaudēt un neatrast darbu, kā arī nespēja samaksāt par komunāliem pakalpojumiem. Finanšu trūkums ir radījis nedrošību arī veselības jomā, jo iedzīvotāji ir nobažījušies par iespējām apmaksāt medicīniskos pakalpojumus.

Ir jāņem vērā arī etniskā piederība, kas tiek uzskatīta par būtisku Latvijas sociālās dzīves faktoru (Aasland, 2000; Draguns, 2004; Zepa, Šūpule, Kļave, Krastiņa, Krišāne, & Tomsone, 2005). Latvijas nacionālais sastāvs ir nevienveidīgs. No 2,3 miljoniem iedzīvotāju latvieši veido 58,2%, krievi – 29,9%, baltkrievi – 4,0%, ukraiņi – 2,6%, poļi – 2,5%, lietuvieši – 1,4% un citu tautību pārstāvji – 2,1% iedzīvotāju (Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2003b). Tomēr etniskās nevienveidības statistiskais apraksts neraksturo Latvijas situācijas specifiku. Dažādu vēsturisku un politisku iemeslu dēļ Latvijā ir izveidojušās divas lielas etnolingvistiskās grupas (Draguns, 2004; Zepa et al., 2005). Grupas tiek definētas pēc valodas, ko lieto grupas pārstāvji, un turpmāk pētījumā tās tiks apzīmētas kā latviešu un krievu etnolingvistiskās grupas.

Valoda ir viens no svarīgākajiem kritērijiem etniskās grupas noteikšanā (Bourhis, Giles, & Tajfel, 1973). Tā nodrošina grupas kā noturīgas un aktīvas vienības pastāvēšanu etniski daudzveidīgā sabiedrībā (Bourhis, Giles, & Rosenthal, 1981; Bourhis & Sachdev, 1984). Tāpēc sabiedrības dalījums etnolingvistiskajās grupās tiek uzskatīts par svarīgu sociālās struktūras raksturojumu (Bornman & Appalgryn, 1997; Bourhis & Sachdev, 1984; Costarelli, 2006).

Vienlaikus tiek atzīmēts, ka sociālās struktūras raksturojums ir daudzdimensionāls, un grupas atšķiras pēc varas, statusa un skaitliskā sastāva (Sachdev & Bourhis, 1991). Par nozīmīgāku tiek uzskatīta vara, kas pieder grupai, un grupas statuss. Grupa, kura ir skaitliskajā vairākumā, var būt ar zemāku statusu un ierobežotām tiesībām politikas jomā (Bornman & Appalgryn, 1997). Nosaukto faktoru mijiedarbība ir atkarīga no konkrētās sabiedrības vēstures un politiskās situācijas (Costarelli, 2006).

Kopš neatkarības atgūšanas Latvijā veiktie socioloģiskie un psiholoģiskie pētījumi atklāj svarīgas tendences, kas ir saistītas ar latviešu un krievu etnolingvistisko grupu pastāvēšanu.

Pētījumu pārskats (Draguns, 2004) rāda, ka krievu etnolingvistiskās grupas Baltijas valstīs saskārušas ar nopietnām grūtībām. Pirmkārt, liela daļa krievvalodīgo cilvēku sākusī justies kā svešā valstī ar svešu valodu un svešu politisko sistēmu (Chinn & Keiser, 1996). Ir notikušas etniskās grupas statusa izmaiņas, un krievi sāk apzināties sevi kā etniskā mazākuma grupu. Otrkārt, latviešu valodas kā valsts valodas statusa stiprināšana prasīja krievu valodas statusa izmaiņas un lietošanas ierobežojumus oficiālajā izmantošanā, reklāmā un biznesā. Treškārt, pēc neatkarības atgūšanas Latvijas iedzīvotāji no krievu etnolingvistiskās grupas zaudēja darbu proporcionāli lielākā mērā, jo viņi strādāja lielajos ražošanas uzņēmumos, kuri sabruka kopā ar Padomju Savienības politiskās sistēmas sabrukumu.

Kopumā tika secināts (Draguns, 2004), ka krievu etnolingvistiskās grupas problēmas ir saistītas ar identitātes zaudējumu un bažām par atsvešināšanos no sabiedrības politiskās, sociālās un ekonomiskās dzīves. Tika arī uzsvērts, ka, kaut arī dzīves pieredze pēc Latvijas neatkarības atgūšanas ir mazinājusi šīs problēmas, tās būs aktuālas vēl pietiekami ilgu laiku.

Turpmākie pētījumi Latvijā apstiprināja, ka latviešiem un krievi (otrai pēc skaita etniskai grupai Latvijā) ir izteikta savas grupas kā etniskā vairākuma (latvieši) vai etniskā mazākuma (krievi) apziņa (Austers, 2002). Ar piederību latviešu etniskajai grupai tiek saistīta arī politiskā vara (Zepa et al., 2005). To veicina fakts, ka valsts iestādēs latvieši veido 83% no darbiniekiem (Zepa et al., 2005), bet mazākumtautības ir mazāk pārstāvētas lēmumu pieņemšanas institūcijās (Atvērtās sabiedrības institūts, 2002).

Var secināt, ka latviešu un krievu etnolingvistiskās grupas atšķiras ne tikai pēc pārstāvju skaita, bet arī pēc varas un statusa. Tas apstiprina etnolingvistiskās grupas nozīmi Latvijas sabiedrības sociālās struktūras raksturojumā. Var sagaidīt, ka šis sociālās struktūras faktors atspoguļosies jauniešu laika perspektīvā.

Laika perspektīvas izpēti Latvijā atvieglo tas, ka pusaudžiem un jauniešiem etnolingvistisko grupu pastāvēšana ir vērojama institucionālajā līmenī, jo Latvijā pastāv skolas ar dažādu mācībvalodu. Pirms neatkarības atgūšanas mācības vispārīzglītojošās skolās notika divās valodās – latviešu un krievu. Pēc neatkarības atjaunošanas tika atvērtas arī citu tautību skolas, un 2003./2004. akadēmiskajā gadā skolās ar latviešu mācību valodu mācījās 70,3%, ar krievu mācību valodu – 29,2%, poļu – 0,3%, ukraiņu – 0,1% un baltkrievu – 0,1% Latvijas skolēnu (Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija 2004). Turpmākajā analizē skolas ar poļu,

ukraiņu un baltkrievu mācību valodu netiks iekļautas, jo skolēnu skaits tajās nepārsniedz 0,5% no kopējā skolēnu skaita.

Etnolingvistiskās grupas nav absolūti vienveidīgas pēc sava sastāva. Tāpat arī neviena skola pēc etniska sastāva nav vienveidīga, un visās skolās mācās dažādu tautību bērni. Tomēr skolās ar latviešu mācību valodu pētījuma laikā mācījās 92% latviešu un 8% citu tautību skolēni, bet skolās ar krievu mācību valodu – 13% latviešu un 87% citu tautību bērni (Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija, 2004). Tādējādi var novērot, ka skolās ar latviešu mācību valodu pārsvars ir etniskā vairākuma grupai, bet skolās ar krievu mācību valodu – etniskā mazākuma grupām.

Izglītības sistēmā atspoguļojas arī atzīmētās krievu valodas statusa izmaiņas (Draguns, 2004). Pašreizējā skolu reforma un pakāpeniska pāreja uz latviešu mācību valodu skolēniem, kas mācās skolās ar krievu mācību valodu, ir radījusi nedrošību par turpmāko izglītību un nodarbinātību. No skolēnu vecāku un pašu skolēnu puses tiek izteiktas bažas par saņemtās izglītības kvalitāti un konkurētspēju izglītības jomā un darba tirgū (Atvērtās sabiedrības institūts, 2002).

Jāatzīmē, ka Latvijas sabiedrības ekonomiskā un sociālā nevienveidība var mijiedarboties ar svarīgiem jauniešu attīstību veicinošiem vai apgrūtinājošiem faktoriem. Piemēram, Latvijā kopumā izglītības kvalitātes jautājums ir viens no svarīgākajiem, ņemot vērā nelabvēlīgas tendences nodarbinātības jomā. Augstas kvalitātes izglītība, profesionālās zināšanas un prasmes tiek uzskatītas par svarīgiem drošību veicinošiem faktoriem (UNDP Latvia, 2003), bet augstākā izglītība nav vienādi pieejama Latvijas teritorijā (ANO Attīstības programma, 2005). Vairums augstskolu ir koncentrētas Rīgā. Rīgā ir arī plašāks izglītības programmu piedāvājums. Latgale ir otrajā vietā pēc Rīgas augstākās izglītības ziņā gan pēc studentu, gan pēc piedāvāto iespēju skaita. Latgalē, piemēram, var apgūt arī inženierzinātnes un dabaszinātnes. Tomēr, salīdzinājumā ar iespējām, kas paveras Rīgas jauniešiem, Latgales jauniešu iespējas ir ierobežotas.

Tiek atzīmēts arī, ka augstākajai izglītībai ir jābūt pieejamai, daudzveidīgai un atbilstošai darba tirgum (ANO Attīstības programma, 2005). Kā ierobežojumu šajā jomā var atzīmēt krievu etnolingvistiskās grupas jauniešu latviešu valodas prasmes. Kā jau tika atzīmēts, tās varētu mazināt viņu konkurētspēju izglītības jomā, piemēram, konkurencē par samērā ierobežotu valsts budžeta studiju finansējumu. Nepietiekamas latviešu valodas zināšanas ir kļuvušas arī par šķērslī, kas traucē atrast darbu (Atvērtās sabiedrības institūts, 2002).

Ar izglītības un darba jomām ir saistīts vēl viens faktors, kas raksturo Latvijas situāciju. Latvijas sabiedrības attīstības pārskatā (UNDP Latvia, 2003) tiek atzīmētas dzimumatšķirības, kuras var novērot izglītības un nodarbinātības jomās. Sievietes Latvijā ir vairāk orientētas uz augstākās izglītības iegūšanu. Viņu ir 1,3 reizes vairāk augstskolu studentu vidū un 1,1 reizes vairāk absolventu vidū nekā vīriešu. Vienlaikus bezdarba līmenis sieviešu vidū ir stabili augstāks nekā vīriešu vidū (UNDP Latvia, 2003).

Pētījumu dati (UNDP Latvia, 2003) ļauj apgalvot, ka sieviešu nevienlīdzība (neskatoties uz vienlīdzību, kas ir apstiprināta likumdošanā) pastāv gan darbā, gan ikdienas dzīvē. Viņu darba samaksa, pie līdzīgas vai pat labākas izglītības, var būt zemāka salīdzinājumā ar kolēģiem vīriešiem. Atlaišana no darba sievietēm draud biežāk nekā vīriešiem. Savukārt ikdienas dzīvē sievietes ievērojami vairāk rūpējas par bērniem un biežāk cieš no vardarbības ģimenē. Ņemot vērā dzimumatšķirības, kas tika aprakstītas iepriekšējā nodaļā, var secināt, ka dzimuma faktors ir nozīmīgs laika perspektīvas izpētē gan no kultūras atšķirību, gan arī no sociāli ekonomiskās situācijas pozīcijām.

Var secināt, ka Latvijas sabiedrībā ir vērojama sociāli ekonomiskā nevienveidība. Vienlaikus ar konstatēto nevienveidību var nosaukt faktorus, kuri var veicināt vai ierobežot jauniešu mērķu sasniegšanu un attīstību. Ierobežojošie faktori izglītības jomā ir limitētais izglītības valsts finansējums, ģimenes finansiālo līdzekļu trūkums un nepietiekams latviešu valodas zināšanu līmenis. Ierobežojošie faktori darba jomā ir augsts bezdarba līmenis, zems darba atalgojums, sliktas latviešu valodas zināšanas un nevienlīdzīga attieksme pret sievietēm. (Atvērtās sabiedrības institūts, 2002; ANO Attīstības programma, 2005). Savukārt svarīgākie veicinošie faktori ir kvalitatīva, pieejama un daudzveidīga izglītība, profesionālās zināšanas un prasmes (ANO Attīstības programma, 2005).

Pētījuma hipotēzes un jautājumi

Šajā nodaļā veiktā analīze rāda, ka psiholoģiskā lauka teorija (Lewin, 1951) atklāj jaunas iespējas laika perspektīvas rādītāju interpretācijā. Individīda orientācija laikā tiek interpretēta kā spēks, kura virziens ir atkarīgs no objekta vērtības. Tomēr Zimbardo laika perspektīvas modelis atklāj, ka vienas laika zonas objektu vērtības var nebūt integrētas pilnībā (Zimbardo & Boyd, 1999). Ir identificēti divi faktori, kas raksturo indivīda orientāciju uz pagātne: „negatīvā pagātne” un „pozitīvā pagātne”. Divu faktoru atklāšana liecina par to, ka vērtības pagātnes zonā tiek

integrētas, visticamāk, pēc savas zīmes. Tas veido divas objektu grupas un, atbilstoši, divus faktorus, kas pastāv indivīda laika perspektīvā.

Ir jāatzīst, ka iespējas precizēt laika perspektīvas teorētisko redzējumu ir ierobežotas. Kā ierobežojumu būtu jānosauc laika perspektīvas empīrisko pētījumu trūkums. Veiktā teorētiskā analīze (Nuttin & Lens, 1985) un laika perspektīvas empīriskie pētījumi (Zimbardo & Boyd, 1999) rāda, ka orientācija laikā ir saistīta ar emocionālo attieksmi pret to. Lai precizētu šo subjektīvo laika perspektīvas komponentu savstarpējās sakarības, tika uzstādīts pirmais pētījuma jautājums:

(J₁) *Kā orientācija laikā ir saistīta ar emocionālo attieksmi pret laiku?*

Būtu loģiski sagaidīt, ka pastāvēs emocionālās attieksmes pret pagātņi un tagadni savstarpējās sakarības ar laika perspektīvas faktoriem, kuri ietver emocionālo komponentu (piemēram, „negatīvā pagātne”). Tomēr nav zināms, kā orientācija uz nākotni saistās ar emocionālo attieksmi pret nākotni. No vienas puses, orientācija uz nākotni tiek saistīta ar aktīvu rīcību un izvirzīto mērķu sasniegšanu (Zimbardo & Boyd, 1999). Tas saistās ar izvirzīto mērķu pozitīvo vērtību (Lewin, 1951; Nuttin & Lens, 1985). No otras puses, daži indivīdi var sagaidīt, ka viņu nākotne būs veiksmīga un pozitīva bez īpašas piepūles. Tas atklājās Izraēlas pilsētas un kibucu jauniešu salīdzinājumā, kad kibucu jaunieši demonstrēja līdzvērtīgi pozitīvu attieksmi pret nākotni un zemāku orientāciju uz to (Seginer, 1988b). Visticamāk, orientācijas uz nākotni un emocionālās attieksmes pret nākotni savstarpējās sakarības atspoguļos šīs pretrunīgās tendences.

Jaunas iespējas paver arī situacionisma principu pielietošana (Ross & Nisbett, 1991). Pirmkārt, situacionisma pieejā tiek uzsvērts, ka sociāli ekonomiskā situācija var vairāk nekā kultūra ietekmēt laika perspektīvu (Paez & Gonzalez, 2000). Otrkārt, spriedzes sistēmas principa izmantošana ļauj analizēt spēkus indivīda psiholoģiskajā laukā (ieskaitot arī orientāciju laikā) atkarībā no „robežnosacījumiem” (Lewin, 1951), kas darbojas šajā laukā (arī sociāli ekonomiskās situācijas faktoriem). Un treškārt, saskaņā ar subjektīvās interpretācijas principu, gan situācijai, gan ierobežojumiem jāatspoguļojas indivīda laika perspektīvas aprakstos.

Par galvenajiem Latvijas sociāli ekonomiskās situācijas faktoriem, kas var ietekmēt jauniešu laika perspektīvu, var nosaukt reģionu ekonomisko attīstību un jauniešu piederību etnolingvistiskajai grupai. Nevienmērīgu ekonomisko attīstību atspoguļo kontrasts starp Rīgu un Latgali, kas ir noturīgs jau vairākus gadus (UNDP Latvia, 1997, 2003; ANO Attīstības

programma 2005). Savukārt jauniešu piederība etnolingvistiskajai grupai atspoguļojas Latvijas izglītības sistēmā. Pastāv skolas ar latviešu un krievu mācībvalodu. Vienlaikus ir jāatzīmē etniskā vairākuma grupas pārsvaru skolās ar latviešu mācību valodu un etniskā mazākuma grupu pārsvaru skolās ar krievu mācību valodu.

Iepriekšējā nodaļā veiktā Izraēlas arābu un ebreju pusaudžu laika perspektīvas salīdzinājuma (Seginer, 1988a) analīze atklāja, ka vienas sabiedrības ietvaros pusaudžu laika perspektīva var atšķirties, ja līdzīgu mērķu sasniegšana prasa lielākas piepūles un izsauc lielāku nedrošību etniskā mazākuma grupai. Par papildus grūtībām, ar kurām jāērķinās Izraēlas arābu pusaudžiem, tika uzskatītas nepieciešamība lietot vairākuma valodu (ivritu) izglītības turpināšanai un veiksmīgai karjerai, kā arī arābu grupas skaitliskais mazākums un mazāka pārstāvība prestižajos amatos, kas liecina par mazāku varu, kas pieder arābu grupai (Suleiman, 2004). Tomēr arābu pusaudžu bija vairāk orientēti uz nākotni nekā ebreju vienaudži, un tas nesakrīt ar arābu un ebreju kultūras raksturojumiem (Seginer, 1988a).

Aprakstīto atšķirību interpretācija saskan ar situacionisma priekšstatiem par spriedzes sistēmu, kad lielāka pretestība vai šķēršļi var izsaukt lielāku spēku mērķa sasniegšanas virzienā (Ross & Nisbett, 1991). Vienlaikus tas apstiprina orientācijas uz nākotni interpretāciju kā spēku, kas psiholoģiskajā laukā ir virzīts uz nākotnes objektu kopu.

Tika atklāts, ka krievu etnolingvistiskās grupas jauniešus vidusskolas nobeiguma posmā sagaida grūtības, kas prasa papildus piepūli viņu mērķu sasniegšanā. Salīdzinājumā ar latviešu vienaudžiem, krievu jauniešiem ir jālieto vēl viena valoda un tas ir jādara pietiekami augstā līmenī, lai veiksmīgi konkurētu izglītības un darba jomās. Latvijas iedzīvotāji no krievu etnolingvistiskās grupas ir mazāk pārstāvēti lēmumu pieņemšanas institūcijās un valsts iestādēs. Tas ļauj izvirzīt pirmo pētījuma hipotēzi:

(H₁) Jaunieši no vidusskolām ar krievu mācībvalodu ir vairāk orientēti uz nākotni nekā jaunieši no vidusskolām ar latviešu mācībvalodu.

Prognozēt Latgales jauniešu orientāciju uz nākotni salīdzinājumā ar Rīgas jauniešiem ir grūtāk. Viens no iemesliem ir iespējamā reģiona un etnolingvistiskās grupas faktoru mijiedarbība. Tomēr ir jāatzīst, ka Rīgā jauniešiem paveras plašākas iespējas izglītības jomā. Rīgā ir arī labvēlīgāka ekonomiskā situācija, kas varētu radīt mazāk draudu palikt bez darba. Tas varētu nozīmēt, ka Latgales jauniešiem ir jāpārvar vairāk šķēršļu savu nākotnes mērķu sasniegšanā, kas ļauj izvirzīt otro hipotēzi:

(H₂) Jaunieši no Latgales ir vairāk orientēti uz nākotni nekā jaunieši no Rīgas.

Analīze rāda, ka var pastāvēt arī atšķirības Latgales un Rīgas jauniešu laika perspektīvas saturā. Laika perspektīvas izpēte jauniešiem no vidusskolām ar krievu mācībvalodu apstiprina, ka arī Latvijā izglītība, nodarbošanās un ģimene ir vadošie temati jauniešu laika perspektīvā (Koļesovs, 2004). Nelabvēlīgā situācija darba tirgū Latgalē ir faktors, kurš var atspoguļoties jauniešu laika perspektīvā. Tas saskan ar pētījuma rezultātiem, kas atklāja nelabvēlīgās ekonomiskās situācijas ietekmi uz bažām par nodarbinātību un finansiālo labklājību (Solantaus, 1987). Tādējādi par jauniešiem no Latgales ir iespējams izvirzīt vēl vienu hipotēzi:

(H₃) Jaunieši no Latgales ir vairāk norūpējušies par darbu nekā jaunieši no Rīgas.

Izvirzītās hipotēzes attiecas uz jauniešu orientāciju uz nākotni un vienu no laika perspektīvas satura jomām. Laika perspektīvas koncepciju analīze un definīcija, kura tika piedāvāta pirmajā nodaļā, liecina par plašākām laika perspektīvas empīriskās izpētes iespējām. Ņemot vērā pētījumu analīzē konstatētās dzimumatšķirības laika perspektīvā, kā arī datus par situāciju Latvijā, analīzē ir jāiekļauj dzimuma faktors. Tāpēc, lai aprakstītu jauniešu orientāciju uz pagātņi, tagadni un nākotni, emocionālo attieksmi pret tām, laika perspektīvas saturu un objektu izvietojumu, tika uzstādīti trīs pētījuma jautājumi:

(J₂) Kādas atšķirības ir laika perspektīvā jauniešiem no vidusskolām ar latviešu un krievu mācībvalodu?

(J₃) Kādas atšķirības ir Rīgas un Latgales jauniešu laika perspektīvā?

(J₄) Kādas ir dzimumatšķirības jauniešu laika perspektīvā?

Uzstādītie jautājumi ļauj aprakstīt laika perspektīvas sakarības ar piederību noteiktai etnolingvistiskajai grupai, reģionu un dzimumu. Ir iespējams iegūt jaunus atzinumus par samērā maz pētītām dzimumatšķirībām laika perspektīvā, kā arī veikt analīzi, kas atklātu norādīto faktoru mijiedarbību.

Kā jau tika minēts, situācijas subjektīvās interpretācijas princips (Ross & Nisbett, 1991) rada nepieciešamību pēc papildus analīzes, kas būtu fokusēta uz indivīdu situācijas redzējumu. Tāpēc tika uzstādīts vēl viens pētījuma jautājums:

(J₅) Kas, pēc jauniešu domām, ietekmē viņu nākotni?

Tika sagaidīts, ka jauniešu atbildes tiks saistītas ar ekonomisko situāciju un piederību etnolingvistiskajai grupai. Vienlaikus nav izslēgts, ka jaunieši saredz arī citus iemeslus, kas ietekmē viņu nākotni.

Pētījuma metode

Pētījuma dalībnieki

Ņemot vērā laika perspektīvas saistību ar vecumu un ceļu, kuru izvēlas jaunieši pārejā uz pieaugušo dzīvi, bija nepieciešams pielīdzināt grupas pēc vecuma un skolas veida. Tāpēc pētījumā piedalījās 399 vispārīzglītojošo vidusskolu izlaiduma klašu (12. klašu) skolēni: 43 jaunieši un 89 jaunietes no skolām ar latviešu mācību valodu no Rīgas, 34 jaunieši un 50 jaunietes no skolām ar latviešu mācību valodu no Latgales, 53 jaunieši un 95 jaunietes no skolām ar krievu mācību valodu no Rīgas, un 15 jaunieši un 20 jaunietes no skolām ar krievu mācību valodu no Latgales. Dalībnieku vidējais vecums ir 17,84 gadi, $SD = 0,59$.

Rīgā pētījumā piedalījās 280 skolēni no 6 vidusskolām ar latviešu mācību valodu un 7 vidusskolām ar krievu mācību valodu no Kurzemes, Latgales, Vidzemes, un Zemgales priekšpilsētām un Centra un Ziemeļu rajoniem. Latgalē pētījumā piedalījās 119 skolēni no 3 latviešu un 2 krievu vidusskolām no Daugavpils, Līvāniem un Rēzeknes. Pilsētu vidusskolu izvēle ļauj samazināt papildus faktora ietekmi, kas ir saistīta ar atšķirībām starp pilsētas un lauku vidi.

Aptauju versiju ekvivalences pārbaudei tika izmantota bilingvālās grupas shēma (Oakland, 2000). Ņemot vērā prasības, kas tiek izvirzītas grupai, un laika trūkumu skolēniem pirms vidusskolas pārbaudes eksāmeniem, grupā tika iekļauts 21 Latvijas Universitātes students. Studenti tika iekļauti bilingvālajā grupā pēc sekojošā kritērija: viņu vecāku ģimenē tika lietotas abas valodas (latviešu un krievu), un viņi paši lieto tās. Vidējais studentu vecums ir 20,24 gadi, $SD = 1,67$.

Instrumentārijs

Zimbardo laika perspektīvas aptauja (Zimbardo Time Perspective Inventory, ZTPI, Zimbardo & Boyd, 1999). Aptaujas skalas tika veidotas, balstoties uz teorētisko analīzi, intervijām, fokusa grupām, atgriezenisko saiti no pētījumu dalībniekiem, un daudzpusīgu validitātes analīzi. Pirmais laika perspektīvas empīriskais modelis atspoguļoja indivīdu uzskatus, attieksmi un pieredzi attiecībā uz nākotni un tagadni (Zimbardo & Gonzalez, 1984; Gonzalez & Zimbardo, 1985). Šis modelis tika ņemts par pamatu jaunai aptaujai, kurā iekļauta arī indivīda attieksme pret pagātņi.

Faktoru analīzes rezultātā (pēc principiālo komponentu metodes ar *Varimax* faktoru rotāciju) tika izdalīti pieci laika perspektīvas faktori, kas izskaidro 36% no kopīgās dispersijas. Piecu faktoru struktūra atkārtojās arī apstiprinošas faktoru analīzes rezultātā (pēc maksimālās varbūtības metodes ar *Varimax* faktoru rotāciju). Metodes validitāte tika pārbaudīta, pētot savstarpējās sakarības ar vairāk pazīstamiem psiholoģiskiem konstruktiem: depresiju, agresiju, apzinīgumu, impulsu kontroli, rēķināšanos ar uzvedības sekām, pašcieņu, tieksmi meklēt jaunus pārdzīvojumus, trauksmi un citiem.

Respondenti tiek lūgti novērtēt 56 aptaujas apgalvojumus pēc piecu baļļu skalas no “ļoti neraksturīgi” līdz “ļoti raksturīgi”. Zemāk tiek aprakstītas ZTPI piecas skalas.

1. „Negatīvā pagātne”.

Skala atspoguļo negatīvu skatu uz pagātņi (apgalvojumu skaits $n=10$). Kronbaha alfas koeficients ir 0,82. Atkārtotas testēšanas ticamība pēc četrām nedēļām ir 0,70. Apgalvojuma piemērs: “Es domāju par to slikto, kas ir noticis ar mani pagātnē”.

Šī nostādne aktualizē atmiņas par negatīviem, traumējošiem notikumiem vai negatīvu vispārējo skatu uz pagātņi. „Negatīvās pagātnes” skalas ballēm ir statistiski nozīmīgas savstarpējās sakarības ar depresijas rādītājiem, trauksmi, agresiju un zemu pašcieņu. Individīdiem ar negatīvu attieksmi pret pagātņi ir raksturīgas ierobežotas attiecības ar citiem cilvēkiem, viņi nav ar tām apmierināti un zemu vērtē tagadnē notiekošo.

2. „Tagadnes hedonisms”.

Otrā skala atspoguļo hedonisku attieksmi pret laiku un dzīvi (apgalvojumu skaits $n=15$). Kronbaha alfas koeficients ir 0,79. Atkārtotas testēšanas ticamība ir 0,72. Apgalvojuma piemērs: “Es rīkojos impulsīvi”. Apgalvojumi akcentē orientāciju uz tagadnes baudu, risku un nerēķināšanos ar nākotnes sekām.

„Tagadnes hedonisma” skalas balles statistiski nozīmīgi korelē ar tieksmi meklēt jaunus pārdzīvojumus. Individīdi ar hedonisku nostāju dzīvo, lai baudītu tagadni. Viņi ir enerģiski, iesaistās dažādās aktivitātēs, nodarbojas ar sportu, vairāk lieto alkoholu un ir mazāk reliģiozi. Viņu nākotnes mērķi ir neskaidri.

3. „Nākotne”.

Skala atspoguļo vispārējo orientāciju uz nākotni (apgalvojumu skaits $n=13$). Kronbaha alfas koeficients ir 0,77. Atkārtotas testēšanas ticamība ir 0,80. Tipisks apgalvojums: “Es turpinu grūtas, neinteresantas nodarbes, ja tas man palīdz gūt panākumus”.

Tiek atzīmēts, ka „nākotnes” faktora vienotība ir raksturīga studējošiem jauniešiem. Agrākajos pētījumos (Gonzalez & Zimbardo, 1985; Zimbardo & Gonzalez, 1984) vecākiem respondentiem tika konstatēta diferencētāka attieksme pret nākotni, un „nākotnes” faktors veidoja vairākus apakšfaktoros.

„Nākotnes” skalas ballēm ir statistiski nozīmīgas pozitīvas savstarpējās sakarības ar apzinīgumu, rēķināšanos ar sekām nākotnē, un negatīvas ar jaunu pārdzīvojumu meklējumiem, depresiju un trauksmi. Uz nākotni orientētie indivīdi ir organizēti, strukturē savu dzīvi. Viņiem ir raksturīgi augsti standarti un ambīcijas, sasniedzot mērķus. Viņi ir gatavi “darīt”, var ziedot tagadnes baudu, lai sasniegtu savas karjeras mērķus, izjūt laika deficītu un spiedienu. Šo indivīdu stresa līmenis ir augsts.

4. „Pozitīvā pagātne”.

Ceturtā skala atspoguļo sentimentālu, emocionāli siltu attieksmi pret pagātņi (apgalvojumu skaits n=9). Kronbaha alfa ir 0,80. Atkārtotas testēšanas ticamība ir 0,76. Apgalvojuma piemērs: “Man patīk ģimenes rituāli un tradīcijas, kas atkārtojas regulāri”.

„Pozitīvās pagātnes” skalas ballēm ir statistiski nozīmīgas pozitīvas savstarpējās sakarības ar pašcieņu, un negatīvas ar agresiju, depresiju un trauksmi. Indivīdi ar pozitīvu attieksmi pret pagātņi ir lielākā mērā introverti, rīkojas piesardzīgi, velta laiku garīgām aktivitātēm un iesaistīti attiecībās ar tuvākiem draugiem. Pozitīva attieksme pret pagātņi nereti ir saistīta ar nostalgiskām izjūtām.

5. „Tagadnes fatālisms”.

Pēdēja skala raksturo fatālismu, bezpalīdzību un bezcerību attieksmē pret nākotni un dzīvi (apgalvojumu skaits n=9). Kronbaha alfa ir 0,74. Atkārtotas testēšanas ticamība ir 0,76. Apgalvojuma piemērs: “Manu dzīves ceļu kontrolē spēki, kurus es nevaru ietekmēt”.

„Tagadnes fatālisma” skalas ballēm ir statistiski nozīmīgas savstarpējās sakarības ar agresiju, trauksmi un depresiju. Fatālistiski noskaņotie indivīdi nav apmierināti ar savu dzīvi un nevēlas domāt par situācijas izmaiņām, neuzticas sev, ir pārliecināti, ka neko nevar mainīt. Viņiem ir tendence riskēt ar savu veselību un dzīvību.

Attieksmes pret laiku skala (Time Attitude Scale, T. A. S., Nuttin & Lens, 1985).

Raksturo vispārējo emocionālo attieksmi pret pagātņi, tagadņi un nākotni. Skala ir veidota, pamatojoties uz semantiskā diferenciāla metodi (Osgood, Suci, & Tannenbaum, 1957). To veido 9 īpašības vārdu pāri, piemēram, “patīkams – nepatīkams”, “gaišs – tumšs”. Katrs

īpašības vārdu pāris veido septiņu baļļu skalu no pozitīvas līdz negatīvai nozīmei. Skalas iekšējo saskaņotību raksturo Kronbaha alfas koeficienti 0,93, 0,94 un 0,92 attiecībā uz pagātņi, tagadni un nākotni. Atkārtotas testēšanas ticamība pēc četrām nedēļām ir atbilstoši 0,74, 0,62 un 0,57.

Cerību un bažu aptauja (Hopes & Fears Questionnaire, H&FQ, Nurmi, Poole & Seginer, 1992). Aptauja ir izveidota, lai noskaidrotu nākotnes perspektīvas saturu. Kvalitatīvā analīze atšķirīgos pētījumos rāda, ka nākotnes perspektīvas satura kategoriju skaits variē (Nurmi, 1987; Nurmi et al., 1995). Tāpēc jaunajā pētījumā ir svarīgi atkārtot satura analīzi.

Respondentiem tiek piedāvāta šāda instrukcija: “Cilvēki bieži domā par nākotni. Zemāk ierakstiet, lūdzu, cerības, kuras Jums saistās ar nākotni”. Tiek piedāvāta vieta 10 brīvā veida atbildēm. Nākamā instrukcija: “Tagad, lūdzu, apdomājiet, kādas Jums ir bažas saistībā ar nākotni, un ierakstiet tās zemāk rindiņās”. Tiek piedāvāta vieta vēl 10 atbildēm. Pēc tam, kad respondents ir atbildējis uz jautājumiem par cerībām un bažām, viņam tiek piedāvāts papildus uzdevums: “Uzrakstiet, lūdzu, vecumu, kurā, jūsuprāt, piepildīsies šīs cerības vai bažas. Norādiet vecumu blakus katrai atbildei”.

Atbilžu satura klasifikācijai oriģinālajā aptaujā bija izstrādātas 13 kategorijas: izglītība, nodarbošanās, laulība/bērni, draugi, vaļasprieks/brīvais laiks, attiecības ar vecākiem, veselība, vecāku veselība, militārais dienests, īpašums, globālas politiskās izmaiņas, miers/karš un “citas atbildes”. Kategorijas tika pārrunātas ar ekspertiem, un divi neatkarīgi eksperti vērtēja katras izlases atbildes. Austrālijas, Izraēlas un Somijas izlasēs cerību un bažu ekspertu novērtējumu sakritība variēja no 91% līdz 93% (Nurmi et al., 1995).

Kvalitatīvo analīzi papildina iespēja novērtēt nākotnes perspektīvas saturu arī kvantitatīvi. Tā saistās ar dažādu kategoriju īpatsvara un sagaidāmo notikumu hronoloģijas novērtējumu. Kategoriju īpatsvaru atbildēs vērtē ar relatīvā biežuma palīdzību. Relatīvo biežumu aprēķina katram respondentam atsevišķi, dalot vienas kategorijas cerību vai bažu skaitu ar konkrētā respondenta kopējo atbilžu skaitu. Šis paņēmiens tiek izmantots, lai izvairītos no “verbālās veiklības” (*verbal fluency* – angļu val.) ietekmes uz rezultātu biežumu vērtējumā (Nurmi & Lainekivi, 1991). Savukārt notikumu hronoloģija ļauj raksturot laika perspektīvas parametrus.

Procedūra

Pētījumā bija nepieciešama metožu adaptācija latviešu un krievu valodās. Aptaujas tika tulkotas un adaptētas saskaņā ar Fonsa Van de Vijvera un Ronalda Hambletona ieteikto

procedūru (Van de Vijver & Hambleton, 1996). Katra aptauja tika tulkota no angļu valodas (1. Pielikums) latviešu valodā un krievu valodā. Pēc tam neatkarīgi tulki tulkoja tās atpakaļ angļu valodā. Tulkojumi tika salīdzināti un pilnveidoti, ņemot vērā ekspertu ieteikumus. Pētījumā tika izmantotas anketas latviešu valodā (2. Pielikums) un krievu valodā (3. Pielikums). Ņemot vērā nākotnes perspektīvas satura kategoriju analīzes nepieciešamību, tika veikta jauna cerību un bažu analīze.

Bilingvālajā grupā tika pārbaudīta Zimbardo laika perspektīvas aptaujas latviešu un krievu versiju ekvivalence. Katrs students atbildēja uz latviešu un krievu versiju jautājumiem. Dati tika ievākti 2004. gada pavasara un rudens semestros.

Pētījums tika veikts 2004. gada pavasarī, trīs mēnešus pirms gala pārbaudījumiem Latvijas vidusskolās. Izvēlētais moments saskan ar Segineras pētījuma (Seginer, 1988a) datu ievākšanas laiku, kad līdz vidusskolas eksāmeniem bija atlikušas dažas nedēļas. Pētījums notika frontāli grupās no 10 līdz 25 cilvēkiem, bez laika ierobežojuma. Trīs aptauju izpildes laiks svārstījās no 25 līdz 35 minūtēm.

Rezultāti

Atbilstoši pētījuma uzdevumiem, hipotēzēm un jautājumiem rezultāti tika aprēķināti trijos posmos. Pirmajā posmā tika veikta pētījuma instrumentārija ticamības rādītāju pārbaude un jauniešu cerību un bažu satura analīze. Otrajā – ar kvantitatīvām analīzes metodēm tika pārbaudītas hipotēzes un meklētas atbildes uz pētījuma jautājumiem. Savukārt trešajā posmā tika meklētas atbildes uz jautājumu par jauniešu nākotnes perspektīvas ietekmējošo faktoru redzējumu.

Pētījuma instrumentārija adaptācijas rezultāti

Zimbardo laika perspektīvas aptauja. Pēc Zimbardo laika perspektīvas aptaujas tulkojuma tika pārbaudīti latviešu un krievu aptauju variantu iekšējā saskaņotība un rezultātu noturīgums (1. tabulā). Latviešu versijas iekšējā saskaņotība tika aprēķināta, balstoties uz 216 jauniešu atbildēm, bet atkārtota testēšana tika veikta 46 jauniešiem. Savukārt krievu aptaujas versijas iekšējās saskaņotības rādītāji tika aprēķināti grupā no 183 jauniešiem, bet atkārtota pārbaude tika veikta grupā no 35 jauniešiem.

1. tabula. *Zimbardo laika perspektīvas aptaujas ticamības rādītāji.*

ZTPI skalas	Kronbaha alfas koeficienti			Atkārtotas testēšanas koeficienti ^a		
	Oriģināls	Latviešu versija	Krievu versija	Oriģināls	Latviešu versija	Krievu versija
Negatīvā pagātne	0,82	0,77	0,76	0,70	0,89	0,90
Tagadnes hedonisms	0,79	0,77	0,73	0,72	0,84	0,73
Nākotne	0,77	0,77	0,72	0,80	0,82	0,78
Pozitīvā pagātne ^b	0,80	0,64	0,63	0,76	0,74	0,54
Tagadnes fatālisms ^b	0,74	0,66	0,66	0,76	0,69	0,81

^a pēc 4 nedēļām.

^b skalas, kuras ir vēlams pilnveidot.

Pirmās trīs aptaujas skalas abās versijās demonstrē pietiekami augstu ticamību gan iekšējās saskaņotības, gan noturīguma ziņā. Turpretī, daži “pozitīvās pagātnes” un “tagadnes fatālisma” skalu ticamības rādītāji nesasniedz 0,70 līmeni, kas tiek uzskatīts par pietiekamu (Kline, 1986), un nesaskan ar oriģināla rādītājiem.

Balstoties uz ticamības rādītāju pārbaudes rezultātiem tika pieņemts lēmums turpmākajā analīzē iekļaut pirmās trīs Zimbardo laika perspektīvas aptaujas skalas. “Pozitīvās pagātnes” un “tagadnes fatālisma” skalas turpmākos pētījumos ir vēlams pilnveidot.

Lai pārbaudītu aptauju latviešu un krievu versiju ekvivalenci, bilingvālās grupas rezultātu salīdzinājumam tika izmantots t-kritērijs atkarīgiem mērījumiem (2. tabulā). Rezultāti apstiprina, ka izvēlētajās skalās nav statistiski nozīmīgu atšķirību starp indivīdu atbildēm uz latviešu un krievu aptaujas versijām.

2. tabula. *Zimbardo laika perspektīvas aptaujas skalu salīdzinājums bilingvālajā grupā (n=21).*

ZTPI skolas	Latviešu versija		Krievu versija		t	p
	M	(SD)	M	(SD)		
Negatīvā pagātne	3,04	(0,85)	3,01	(0,82)	0,38	0,70
Tagadnes hedonisms	3,36	(0,44)	3,33	(0,53)	0,72	0,46
Nākotne	3,48	(0,59)	3,50	(0,61)	0,22	0,82

Attieksmes pret laiku skala. Tika pārbaudīti arī Attieksmes pret laiku skolas latviešu un krievu versiju iekšējā saskaņotība un rezultātu noturīgums (3. tabulā). Iekšējā saskaņotība tika aprēķināta grupās no 137 jauniešiem no skolām ar latviešu mācību valodu un 130 jauniešiem no skolām ar krievu mācību valodu. Atkārtota testēšana tika veikta visiem jauniešiem, kas atkārtoti aizpildīja Zimbardo laika perspektīvas aptauju.

3. tabula. *Attieksmes pret laiku skolas ticamības rādītāji.*

T.A.S. skolas	Kronbaha alfas koeficienti			Atkārtotas testēšanas koeficienti ^a		
	Oriģināls	Latviešu versija	Krievu versija	Oriģināls	Latviešu versija	Krievu versija
Pagātne	0,93	0,93	0,79	0,74	0,83	0,88
Tagadne	0,94	0,89	0,87	0,62	0,56	0,67
Nākotne	0,92	0,93	0,86	0,57	0,60	0,85

^a pēc 4 nedēļām.

Jāatzīmē, ka lielākā daļa ticamības koeficientu saskan ar oriģināla ticamības rādītājiem. Tie atspoguļo augstu emocionālās attieksmes iekšējo saskaņotību attiecībā pret katru no laika kategorijām. Rezultātu noturīguma pārbaude atspoguļo emocionālās attieksmes pret pagātne noturīgumu un attieksmes pret tagadni mainīgumu laikā. Vienlaikus tika konstatētas atšķirības emocionālās attieksmes pret nākotni noturīgumā latviešu un krievu versijās, kas būtu jāņem vērā turpmākajā analīzē.

Cerību un bažu aptauja. Cerību un bažu aptaujas adaptācijai bija nepieciešama jauniešu atbilžu satura analīze. Šī analīze balstās uz priekšstatiem par to, ka indivīda nākotnes perspektīvā tiek iekļauti objekti ar negatīvu vai pozitīvu subjektīvu nozīmi, kas attiecas uz noteiktām dzīves

jomām vai tematiem (Nuttin & Lens, 1985). Iepriekšējie empīriskie pētījumi (Nurmi, 1987; Nurmi et al., 1994; Nurmi et al., 1995) piedāvā klasifikācijas piemērus, kā arī atklāj variācijas atbilžu kategorizācijā.

Satura analīze tika veikta atsevišķi latviešu un krievu aptauju versijām. Tika izdalītās satura vienības, kas pēc tam tika apvienotas kategorijās. Pirmajā analīzes solī tika izstrādātas 19 kategorijas: izglītība, nodarbošanās, sasniegumi, īpašums, atpūta, „Es”, veselība, vecumdienas, mīlestība, ģimene, bērni, vecāki, radnieki, draugi, antagonisti, dzīvesvietas maiņa, izmaiņas Latvijā, izmaiņas pasaulē, militārais dienests. Jāatzīmē, ka visas kategorijas (izņemot militāro dienestu) bija sastopamas jauniešu atbildēs latviešu un krievu valodās.

Otrajā solī kategorijas tika pārrunātas ar ekspertiem un vienu no Cerību un bažu aptaujas autoriem. Kategorijas “vecāki” un “radnieki” tika apvienotas. Tika apvienotas arī kategorijas “izmaiņas Latvijā” un “izmaiņas pasaulē”.

Pēc kategoriju saskaņošanas atbilžu analīzei tika izstrādātas 17 satura kategorijas. Turpmākā jauniešu atbilžu klasifikācija notika atbilstoši izstrādātām kategorijām. Zemāk tiek piedāvāts izstrādāto kategoriju apraksts un tipiskas jauniešu atbildes. Jāatzīmē, ka jauniešu atbildes ir citētas bez stila rediģēšanas.

1. „Es”. Kategorijas atbildes saistās ar kognitīvām, emocionālām un fiziskām indivīda īpašībām. Jaunieši saistīja savas cerības ar attīstību un brieduma sasniegšanu („*garīga izaugums*”, „*neatkarīga dzīve*”, „*būt savas dzīves saimniekam*”), iespējām („*kļūt par laimīgo cilvēku*” vai „*būt labam cilvēkam*”), kā arī fizisko izskatu („*labi izskatīties*”). Viņu bažas saistās ar šaubām par saviem spēkiem („*vai spēšu dzīvot patstāvīgi*”, „*gribasspēka trūkums*”, „*slinkums*”, „*nebūšu pietiekami stipra un noteikta „lielajai” dzīvei*”) un iespējamiem negatīviem emocionāliem stāvokļiem („*garlaicība*”, „*kļūt par pesimistu*”, „*vilšanās*”).

2. Izglītība. Kategorija iekļauj atbildes, kas ir saistītas ar mācībām skolā, studijām augstskolās, kā arī dažāda veida papildus izglītību. Cerību detalizācija variē no vispārējām kategorijām („*izglītība*”, „*augstākā izglītība*”, „*laba izglītība*”) līdz pietiekami skaidriem soļiem izglītības iegūšanā („*labi nokārtot eksāmenus*”, „*iestāties augstskolā*”, „*iestāties universitātē*”, „*pabeigt universitāti*”). Jauniešu bažas saistās ar neveiksmēm mācībās un eksāmenos („*slikti nolikt eksāmenus*”, „*neiestāties universitātē*”) un izglītības kvalitāti („*dārga un slikta izglītība*”). Viņu bažas arī ir dažādi detalizētas: no bailēm, kas saistās ar pārbaudēm vispār („*eksāmeni*”) līdz konkrēto plānu izgāšanos („*netikšu augstskolā budžeta grupā*”).

3. Nodarbošanās. Kategorijas vienības ir saistītas ar darbu. Savas cerības jaunieši saista ar darba meklējumiem („*atrast labu darbu*”, „*gūt labu darbu*”) un darba kvalitāti („*labi apmaksāts darbs*”, „*laba, man tīkama darbavieta*”). Daži jaunieši domā arī par savu iniciatīvu ekonomikas sfērā („*savu biznesu*”, „*sava biznesa attīstība*”). Problēmas un bailes jaunieši saista ar darba esamību un darba meklējumiem („*bezdarbs*”, „*nedabūt darbu*”), kā arī ar nākamā darba kvalitāti („*slikti atalgots darbs*”, „*garlaicīgs darbs*”, „*mans darbs man nepatiks*”).

4. Sasniegumi. Kategorijā tiek iekļautas atbildes par sasniegumiem dažādās dzīves jomās. Cerības tiek saistītas ar karjeras attīstību („*karjera*”, „*veiksmīga karjera*”, „*izveidot veiksmīgu karjeru*”, „*daudz sasniegt karjerā*”) un sasniegumiem darbā un citās dzīves jomās („*panākumi darbā*”, „*sasniegt sev uzstādītus mērķus*”, „*kaut ko sasniegt sportā*”). Savas bažas jaunieši saista ar neveiksmi karjeras izvēlē („*kļūdīties savas karjeras izvēlē*”) un neveiksmēm sasniegumos vispār („*neko dzīvē nenasniegt*”, „*nenasniegt iecerētos nākotnes mērķus*”).

5. Īpašums. Iekļauj atbildes, kas attiecas uz dažādiem īpašuma veidiem un naudu kā tādu. Jaunieši cer uz dažādu īpašumu („*mašīna*”, „*dzīvoklis*”, „*sava māja*”) un finansiālo līdzekļu esamību („*nauda*”, „*finansiālais nodrošinājums*”). Viņu bažas attiecas uz finansiālo līdzekļu trūkumu no globāla („*nabadzība*”, „*līdzekļu trūkums*”) līdz kādu cerību nepiepildīšanās („*nenopirkt dzīvokli*”, „*varētu nesakrāt mašīnai*”).

6. Atpūta. Kategorijas atbildes saistās ar atpūtu, vaļasprieku un ceļojumiem. Jaunieši cer aktīvi atpūsties savā nākotnē („*izklaidēties*”, „*interesanti atpūsties*”, „*daudz ceļot*”), kā arī realizēt dažādus plānus tuvākajā laikā („*šovasar doties uz Spāniju*”). Savas bažas viņi saista ar iespējām aizbraukt kaut kur („*ceļošana*”).

7. Veselība. Kategorija iekļauj atbildes, kas atspoguļo cerības vai bažas par savu veselību. Cerības tiek saistītas ar veselību kā tādu („*veselība*”, „*laba veselība*”), bet bažas saistās ar veselības zaudējumu („*slikta veselība*”, „*neārstējamas slimības*”, „*kļūt par invalīdu*”).

8. Vecumdienas. Kategorijas atbildes saistās ar pensijas vecumu un vecumdienām. Jaunieši cer uz pietiekami ilgu dzīvi („*aiziet pensijā*”) un labklājību vecumdienās („*pavadīt laimīgas vecumdienas*”, „*vēlētos nodzīvot patīkamas vecumdienas*”, „*skaistas vecumdienas*”, „*labas vecumdienas*”). Viņu bažas saistās ar vientulību („*vecumdienās jutīšos vientuļa*”) un sliktu materiālo nodrošinājumu („*nebūs laba pensija*”).

9. Mīlestība. Atbildes par mīlestību un attiecībām ar mīļoto cilvēku. Cerības tiek saistītas ar tuvām attiecībām ar otru cilvēku („*mīlošs cilvēks man blakus*”, „*mīļotais cilvēks*”) un to

saglabāšanu („*nepazaudēt mīļoto cilvēku*”). Bieži tās tiek izteiktas ļoti vispārinātā veidā („*mīlestība*”) vai kā sapnis („*sapņoju par laimīgu mīlestību*”). Līdzīgi cerībām, jauniešu bažas ir saistītas ar attiecību veidošanu („*satikt savu mīlestību*”, „*vai atradīšu savu īsto mīlestību*”) un bailēm pazaudēt esošās attiecības („*pēc skolas zaudēt attiecības ar mīļoto*”).

10. Ģimene. Kategorijā tiek iekļautas atbildes par laulību un ģimenes veidošanu. Jauniešu cerības tiek saistītas ar laulību („*labi apprecēties*”, „*nodibināt ģimeni*”) un attiecībām ģimenē („*ceru uz saticīgu ģimeni*”, „*mīloša un jauka ģimene*”). Bažas tiek izteiktas par dzīvi bez ģimenes („*nav ģimenes*”, „*neapprecēties*”) vai neveiksmēm ģimenes attiecībās („*neveiksmīga laulība*”, „*apprecēties ar nepareizo cilvēku*”).

11. Bērni. Cerības un bažas par pašu bērniem. Gan jaunietes, gan jaunieši saista savas cerības ar bērniem („*bērni*”, „*divi jauki bērni*”, „*skaisti un veselīgi bērni*”), rūpēm par viņiem („*izglītēt bērnus*”) un sevis turpināšanu nākamajās paaudzēs („*mazbērni*”). Jaunietes ir izteikušas arī specifiskas cerības, kas saistās ar dzemdībām („*dzemdēt bērnu*”). Bažas ir saistītas ar bērnu problēmām („*bērns nebūs vesels*”), grūtībām audzināšanā („*izaudzināt labus bērnus*”) vai iespēju, ka bērnu nebūs vispār („*nebūs bērnu*”).

12. Vecāki/radi. Atbildes par attiecībām ar vecākiem un pārējiem radniekiem, cerības un bažas par viņu veselību. Cerības, kas tika izteiktas visbiežāk, saistās ar iespēju atbalstīt savus vecākus („*palīdzēt saviem vecākiem*”). Jauniešu bažas saistītas ar vecāku labklājību, veselību un vecāku zaudējumu („*vecāku labklājība*”, „*uztraucos par savu vecāku veselību*”, „*vecāku nāve*”).

13. Draugi. Kategorija iekļauj atbildes par draugiem. Jauniešu cerības visbiežāk tiek saistītas ar draudzīgu attiecību veidošanu un saglabāšanu („*iegūt jaunus draugus*”, „*nepazaudēt draugus*”). Viņu bažas ir ļoti līdzīgas un attiecas uz attiecību uzturēšanu („*vai saglabāšu draudzību ar klasesbiedriem*”) un draugu atbalstu („*vai man būs uzticami draugi*”, „*palikt bez draugu atbalsta*”).

14. Antagonisti. Kategorijas atbildes saistās ar nelabvēļiem un ienaidniekiem. Lielākajā daļā atbilžu parādās bažas par citu cilvēku ļauniem nodomiem un rīcību („*satikt tādus cilvēkus, kuri vēlē tikai ļaunu*”, „*cilvēki, kas var traucēt sasniegt manu mērķi*”, „*cilvēki man nodarīs pāri*”). Cerības šajā kategorijā tika izteiktas vienu reizi un bija saistītas ar atriebību („*atriebties ienaidniekiem*”).

15. Dzīvesvietas maiņa. Cerības uz dzīvesvietas maiņu bija izteikuši gan latviešu, gan krievu jaunieši. Abās grupās ir aktuālas idejas aizbraukt no Latvijas („*aizbraukt prom no Latvijas*”, „*dzīve ārzemēs*”). Ir arī izteiktas vēlmes dzīvot citā Latvijas pilsētā („*Jūrmalā pie jūras*”, „*aizbraukt uz citu pilsētu*”). Kopumā jauniešu cerības raksturo viņu vēlmi dzīvot jaunā vidē („*jauna vide, pilsēta vai valsts*”). Bažas tiek saistītas ar adaptācijas grūtībām jaunajā dzīvesvietā („*laiks, lai iedzīvotos citā valstī*”) un iespējam aizbraukt no Latvijas („*netikšu dzīvot ārzemēs*”).

16. Globālās izmaiņas. Kategorija saistās ar politiskām, sociāli ekonomiskām un ekoloģiskām izmaiņām Latvijā un pasaulē. Viens no tematiem, kas ciešāk apvienoja izmaiņas valstī un pasaulē bija Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā. Pārsvarā ar to bija saistītas jauniešu bažas („*ES*”, „*Latvijas iestāšanās ES*”). Cerības, kurās ir minēta ES, attiecas vairāk uz esošas situācijas saglabāšanu („*lai ES neizmaina pārāk pastāvošo kārtību*”).

Runājot par Latviju, jaunieši cer uz normālu valsts attīstību („*normāla valsts vadība*”, „*valstij jāiegūst stabilitāte*”) un baidās no vairākām ekonomiskām un sociālām problēmām („*korumpēta valdība*”, „*vāja ekonomikas attīstība*”). Latviešu jaunieši izteica bažas par citu tautību cilvēku iespējamo rīcību („*Latvijā iebrauks citu tautu cilvēki un visu pievāks sev*”), savukārt krievu jaunieši ir norūpējušies par savām pozīcijām Latvijā („*ir bail par krieviem Latvijā*”).

Cerības uz izmaiņām pasaulē saistās ar stabilitāti, drošību un pozitīvo attīstību („*tīra ekoloģiska vide*”, „*miers*”, „*ceru, ka pasaule kļūs labāka*”). Bažas izsauc pasaules nestabilitāte, nekontrolējami spēki un parādības („*pasaules gals*”, „*karš*”, „*globālas katastrofas*”, „*pasaulē neizārstējamās slimības*”). Īpaši aktuāli kļūst terorisma draudi („*terorisms*”, „*teroristu uzbrukumi*”).

17. Militārais dienests. Pēdējās kategorijas atbildes saistās ar dienestu armijā. Šī kategorija tika saglabāta pēc analogijas ar iepriekšējiem pētījumiem. Faktiski tajā iekļaujas tikai viena latviešu jaunieša atbilde par savām bažām („*pēc skolas varu tikt paņemts armijā*”).

Lai novērtētu satura analīzes ticamību, divi eksperti neatkarīgi vērtēja latviešu jauniešu atbildes. Analogiskā procedūra tika veikta krievu jauniešu atbilžu vērtējumam. Ekspertu vērtējumu sakritība atbildēm latviešu valodā bija 92% jauniešu cerībām un 88% bažām. Savukārt vērtējumu sakritība atbildēm krievu valodā bija 91% cerībām un 89% bažām. Šie rādītāji ir saskaņā ar iepriekšējo pētījumu datiem (Nurmi et al., 1994; Nurmi et al., 1995), kad novērotā

ekspertu vērtējumu sakritība Austrālijas, Izraēlas un Somijas izlasēs variēja no 91 līdz 93 procentiem.

Kvantitatīvie rezultāti

Lai atbildētu uz pirmo pētījuma jautājumu par orientācijas laikā un emocionālās attieksmes pret laiku savstarpējām sakarībām, tika izmantota korelāciju analīze. Ņemot vērā atšķirības Attieksmes pret laiku skalas versiju noturīgumā, korelācijas tika aprēķinātas atsevišķi jauniešiem no vidusskolām ar latviešu un krievu mācību valodu (4. tabulā).

4. tabula. *Laika perspektīvas faktoru un emocionālās attieksmes pret pagātņi, tagadni un nākotni savstarpējās sakarības.*

	1	2	3	4	5	6
Jaunieši no vidusskolām ar latviešu mācību valodu (n = 137)						
1. Negatīvā pagātne	–					
2. Tagadnes hedonisms	0,01	–				
3. Nākotne	0,03	-0,19*	–			
4. Attieksme pret pagātņi	-0,42**	0,11	-0,04	–		
5. Attieksme pret tagadni	-0,41**	0,21*	0,12	0,22**	–	
6. Attieksme pret nākotni	0,20*	0,11	0,18*	0,30**	0,47**	–
Jaunieši no vidusskolām ar krievu mācību valodu (n = 130)						
1. Negatīvā pagātne	–					
2. Tagadnes hedonisms	0,21*	–				
3. Nākotne	0,05	-0,10	–			
4. Attieksme pret pagātņi	-0,33**	-0,11	0,15	–		
5. Attieksme pret tagadni	-0,27**	-0,01	0,19*	0,30**	–	
6. Attieksme pret nākotni	-0,13	0,04	0,20*	0,34**	0,68**	–

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Kā tika paredzēts, abu izlašu rezultāti liecina par emocionālās attieksmes pret pagātņi un negatīvas pagātnes pieredzes aktualitātes savstarpējām sakarībām. Sakarības zīme apstiprina, ka pozitīvāka attieksme pret pagātņi ir saistīta ar mazāku negatīvas pieredzes klātbūtni jauniešu laika perspektīvā. Līdzīgas savstarpējās sakarības tika atklātas “negatīvās pagātnes” skalas rādītājiem ar emocionālo attieksmi pret tagadni. Pozitīvāka attieksme pret tagadni saistās ar mazāku negatīvas pagātnes pieredzes klātbūtni laika perspektīvā.

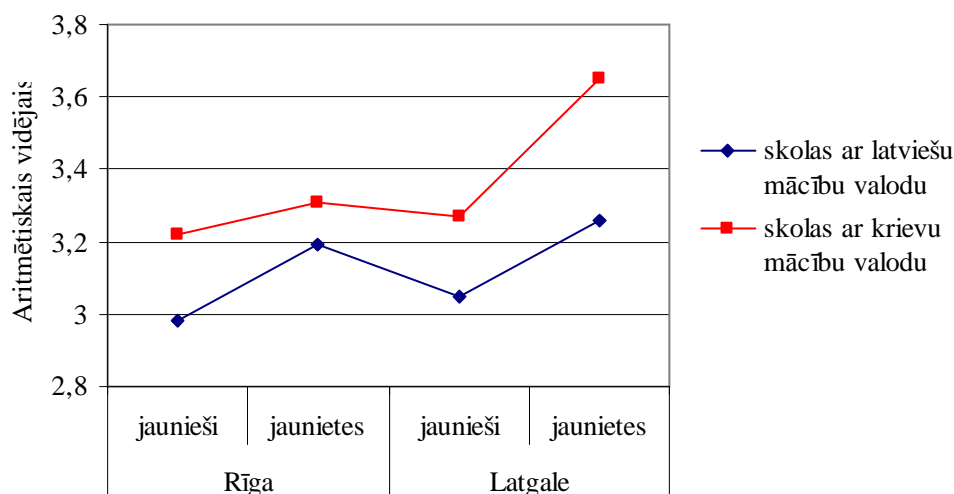
Abās izlasēs tika atklātas orientācijas uz nākotni un emocionālās attieksmes pret nākotni savstarpējās sakarības. Tomēr, kā arī tika sagaidīts, korelācija ir zema. Tas apstiprina, ka

orientācijas uz nākotni prognozes iespējas ir zemas, ja tiek ņemta vērā tikai emocionālā attieksme pret nākotni.

Ciešākas pozitīvas korelācijas tika novērotas starp emocionālās attieksmes skalām. Attieksmes pret pagātņi, tagadni un nākotni ir savstarpēji nozīmīgi saistītas abās izlasēs. Emocionālā attieksme pret nākotni ir saistīta ar attieksmi pret tagadni un attieksmi pret pagātņi. Var novērot arī attieksmes pret pagātņi un attieksmes pret tagadni savstarpējās sakarības.

Laika perspektīvas faktori. Lai pārbaudītu pētījuma hipotēzes un atbildētu uz otro, trešo un ceturto pētījuma jautājumu, tika veikta 2 (Reģions) × 2 (Skola) × 2 (Dzimums) daudzfaktoru dispersiju analīze (*three-way ANOVA* – angļu val.). Visām sekojošām analīzēm pirmā veida kļūdas varbūtība tika saglabāta līmenī 0,05. Dispersiju analīzes rezultātā tika atklāti statistiski nozīmīgi reģiona, skolas un dzimuma faktoru efekti (5. tabulā).

Izteiktāki efekti tika novēroti “nākotnes” skalā (5. attēls). Tika atklāts statistiski nozīmīgs skolas efekts, $F(1, 398) = 14,93, p < 0,01, \eta^2 = 0,04$. Jaunieši no skolām ar krievu mācību valodu bija vairāk orientēti uz nākotni nekā jaunieši no skolām ar latviešu mācību valodu. Tika konstatēts arī statistiski nozīmīgs reģiona efekts, $F(1, 398) = 4,43, p = 0,03, \eta^2 = 0,01$, un dzimuma efekts, $F(1, 398) = 12,27, p < 0,01, \eta^2 = 0,03$. Jaunieši no Latgales bija vairāk orientēti uz nākotni nekā jaunieši no Rīgas, un jaunietes bija vairāk orientētas uz nākotni nekā jaunieši.

5. attēls. "Nākotnes" skalas aritmētiskie vidējie.

Atklātie efekti apstiprina divas pētījuma hipotēzes. Pirmkārt, jaunieši no skolām ar krievu mācībvalodu ir vairāk orientēti uz nākotni nekā jaunieši no skolām ar latviešu mācībvalodu (H_1). Otrkārt, jaunieši no Latgales ir vairāk orientēti uz nākotni nekā jaunieši no Rīgas (H_2).

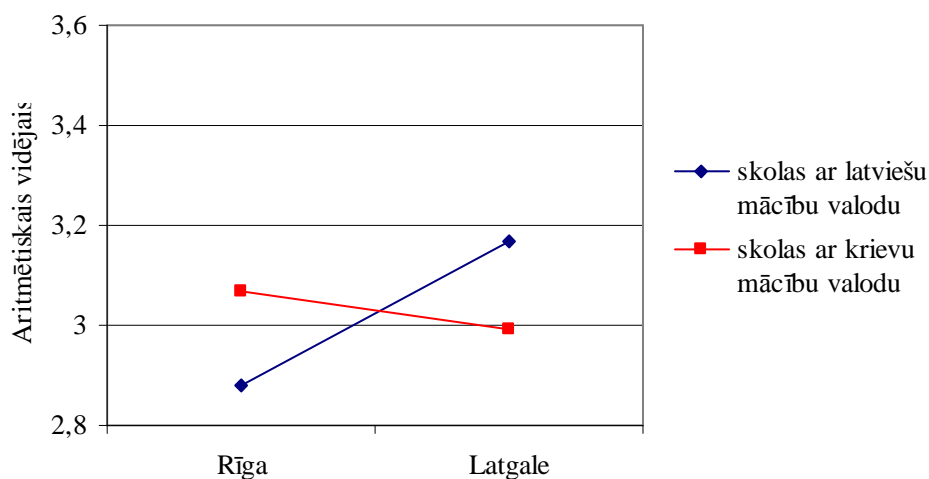
5. tabula. Jauniešu laika perspektīvas faktoru un emocionālās attieksmes pret laiku aprakstošā statistika un daudzfaktoru dispersiju analīzes rezultāti.

	ZTPI skalas			T.A.S. skalas								
	Negatīvā pagātne <i>M (SD)</i>	Tagadnes hedonisms <i>M (SD)</i>	Nākotne <i>M (SD)</i>	Attieksme pret pagātņi <i>M (SD)</i>	Attieksme pret tagadni <i>M (SD)</i>	Attieksme pret nākotni <i>M (SD)</i>						
Rīga												
Latviešu skola ^a												
Jaunieši	2,77 (0,47)	3,41 (0,45)	2,98 (0,64)	5,42 (0,76)	5,06 (0,65)	5,38 (0,98)						
Jaunietes	2,93 (0,65)	3,64 (0,46)	3,19 (0,56)	5,42 (1,11)	5,83 (0,77)	5,89 (0,97)						
Kopā	2,88 (0,60)	3,56 (0,46)	3,12 (0,59)	5,42 (1,00)	5,58 (0,81)	5,72 (1,00)						
Krievu skola ^b												
Jaunieši	2,98 (0,59)	3,40 (0,39)	3,22 (0,51)	5,27 (0,85)	5,38 (1,00)	5,55 (1,01)						
Jaunietes	3,12 (0,65)	3,39 (0,44)	3,31 (0,43)	5,23 (0,75)	5,32 (0,99)	5,73 (0,92)						
Kopā	3,07 (0,63)	3,39 (0,42)	3,28 (0,46)	5,25 (0,79)	5,35 (0,99)	5,67 (0,95)						
Kopā												
Jaunieši	2,89 (0,55)	3,41 (0,41)	3,12 (0,58)	5,32 (0,82)	5,27 (0,90)	5,49 (0,99)						
Jaunietes	3,03 (0,66)	3,51 (0,46)	3,25 (0,50)	5,30 (0,90)	5,51 (0,94)	5,79 (0,94)						
Kopā	2,98 (0,62)	3,47 (0,45)	3,20 (0,53)	5,31 (0,87)	5,43 (0,93)	5,69 (0,97)						
Latgale												
Latviešu skola												
Jaunieši	3,07 (0,60)	3,38 (0,49)	3,05 (0,43)	5,49 (0,87)	5,27 (0,88)	5,45 (0,98)						
Jaunietes	3,24 (0,65)	3,49 (0,47)	3,26 (0,52)	5,53 (0,87)	5,37 (0,96)	5,92 (0,88)						
Kopā	3,17 (0,63)	3,45 (0,48)	3,18 (0,49)	5,52 (0,87)	5,33 (0,92)	5,73 (0,95)						
Krievu skola												
Jaunieši	3,16 (0,72)	3,38 (0,55)	3,27 (0,47)	5,57 (0,61)	5,11 (1,26)	5,69 (1,20)						
Jaunietes	2,86 (0,60)	3,35 (0,65)	3,65 (0,63)	6,16 (0,51)	5,87 (1,03)	6,51 (0,62)						
Kopā	2,99 (0,66)	3,36 (0,60)	3,49 (0,59)	5,91 (0,63)	5,55 (1,18)	6,16 (0,99)						
Kopā												
Jaunieši	3,10 (0,63)	3,38 (0,50)	3,12 (0,45)	5,51 (0,80)	5,22 (1,00)	5,52 (1,05)						
Jaunietes	3,13 (0,66)	3,45 (0,53)	3,37 (0,57)	5,71 (0,83)	5,52 (1,00)	6,09 (0,85)						
Kopā	3,12 (0,64)	3,42 (0,52)	3,27 (0,54)	5,63 (0,82)	5,40 (1,00)	5,86 (0,98)						
Kopā												
Latviešu skola												
Jaunieši	2,91 (0,55)	3,40 (0,46)	3,01 (0,55)	5,47 (0,83)	5,20 (0,81)	5,42 (0,97)						
Jaunietes	3,04 (0,67)	3,59 (0,47)	3,21 (0,54)	5,49 (0,98)	5,57 (0,91)	5,91 (0,92)						
Kopā	2,99 (0,63)	3,52 (0,47)	3,14 (0,55)	5,48 (0,92)	5,43 (0,88)	5,72 (0,96)						
Krievu skola												
Jaunieši	3,02 (0,62)	3,40 (0,42)	3,23 (0,49)	5,36 (0,79)	5,32 (1,08)	5,62 (1,07)						
Jaunietes	3,08 (0,65)	3,38 (0,48)	3,37 (0,49)	5,46 (0,81)	5,46 (1,02)	5,93 (0,92)						
Kopā	3,06 (0,64)	3,39 (0,46)	3,32 (0,49)	5,42 (0,80)	5,41 (1,04)	5,81 (0,99)						
Kopā												
Jaunieši	2,96 (0,58)	3,40 (0,44)	3,12 (0,54)	5,41 (0,81)	5,26 (0,95)	5,52 (1,02)						
Jaunietes	3,06 (0,66)	3,49 (0,48)	3,28 (0,52)	5,48 (0,90)	5,52 (0,96)	5,92 (0,91)						
Kopā	3,02 (0,63)	3,46 (0,47)	3,22 (0,53)	5,45 (0,86)	5,42 (0,96)	5,77 (0,97)						
	Negatīvā pagātne		Tagadnes hedonisms		Nākotne		Attieksme pret pagātņi		Attieksme pret tagadni		Attieksme pret nākotni	
	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Reģions (R)	2,92	0,08	1,15	0,28	4,43*	0,03	9,39**	0,00	0,00	0,95	3,92*	0,04
Skola (S)	0,11	0,73	3,14	0,07	14,93**	0,00	0,61	0,43	0,09	0,76	2,68	0,10
Dzimums (D)	0,34	0,55	1,77	0,18	12,27**	0,00	1,70	0,19	9,32**	0,00	14,95**	0,00
R*S	5,36*	0,02	0,29	0,58	0,95	0,32	5,16*	0,02	1,05	0,30	2,55	0,11
R*D	2,01	0,15	0,34	0,55	1,43	0,23	2,14	0,14	0,08	0,76	1,30	0,25
S*D	2,55	0,11	3,05	0,08	0,05	0,81	1,27	0,25	0,11	0,74	0,00	0,96
R*S*D	2,22	0,13	0,16	0,68	1,45	0,22	1,65	0,19	8,25**	0,00	1,73	0,18

^a skolas ar latviešu mācību valodu. ^b skolas ar krievu mācību valodu.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Dispersiju analīzes rezultātā tika atklāta arī statistiski nozīmīga reģiona un skolas faktoru mijiedarbība “negatīvās pagātnes” skalā (6. attēls), $F(1, 398) = 5,36$, $p = 0,02$, $\eta^2 = 0,01$. Jaunieši no Rīgas vidusskolām ar latviešu mācību valodu demonstrēja zemāku negatīvas pagātnes pieredzes klātbūtni viņu laika perspektīvā, salīdzinot ar jauniešiem no Latgales skolām ar latviešu mācību valodu un jauniešiem no skolām ar krievu mācību valodu no Rīgas vai Latgales.

6. attēls. "Negatīvās pagātnes" skalas aritmētiskie vidējie.

Pāru salīdzinājumi apstiprināja, ka ir statistiski nozīmīgas atšķirības starp jauniešu no Rīgas un Latgales skolām ar latviešu mācību valodu rezultātiem, $t(214) = 3,37$, $p < 0,01$, un jauniešu no Rīgas skolām ar latviešu un krievu mācību valodu rezultātiem, $t(278) = 2,57$, $p = 0,01$. Savukārt, nav statistiski nozīmīgu atšķirību starp jauniešu no Rīgas un Latgales skolām ar krievu mācību valodu rezultātiem, $t(181) = 0,72$, $p = 0,47$, un jauniešu no Latgales skolām ar latviešu un krievu mācību valodu rezultātiem, $t(117) = 1,43$, $p = 0,15$.

Emocionālā attieksme pret pagātņi, tagadni un nākotni. Aritmētiskie vidējie un standartnovirzes, kas raksturo emocionālo attieksmi pret laiku, ir parādīti 5. tabulā. Dispersiju analīzes rezultātā tika atklāti statistiski nozīmīgi reģiona un dzimuma faktoru efekti.

Statistiski nozīmīgs reģiona efekts, $F(1, 266) = 9,39$, $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,04$, un statistiski nozīmīga reģiona un skolas faktoru mijiedarbība, $F(1, 266) = 5,16$, $p = 0,02$, $\eta^2 = 0,02$, tika novēroti emocionālajā attieksmē pret pagātņi. Jaunieši no Latgales izrādīja pozitīvāku attieksmi pret pagātņi nekā jaunieši no Rīgas, un Latgalē tas vairāk izpaudās jauniešiem no skolām ar krievu mācību valodu. Savukārt Rīgā pozitīvāku attieksmi pret pagātņi demonstrēja jaunieši no skolām ar latviešu mācību valodu.

Statistiski nozīmīgs reģiona efekts tika atklāts arī emocionālajā attieksmē pret nākotni, $F(1, 266) = 3,92, p = 0,05, \eta^2 = 0,02$. Jaunieši no Latgales izrādīja pozitīvāku attieksmi pret nākotni nekā jaunieši no Rīgas.

Statistiski nozīmīgi dzimuma efekti tika novēroti emocionālajā attieksmē pret tagadni, $F(1, 266) = 9,32, p < 0,01, \eta^2 = 0,03$, un emocionālajā attieksmē pret nākotni, $F(1, 266) = 14,95, p < 0,01, \eta^2 = 0,06$. Jaunietēm emocionālā attieksme pret tagadni bija pozitīvāka nekā jauniešiem. Jaunietes demonstrēja arī pozitīvāku attieksmi pret nākotni.

Tika atklāta arī statistiski nozīmīga reģiona, skolas un dzimuma faktoru mijiedarbība, $F(1, 266) = 8,25, p < 0,01, \eta^2 = 0,03$, attieksmē pret tagadni. Rīgā jaunietes no skolām ar latviešu mācību valodu ir izteikušas pozitīvāku emocionālo attieksmi pret tagadni, bet Latgalē to ir izteikušas jaunietes no skolām ar krievu mācību valodu. Savukārt jauniešiem var novērot pretēju tendenci. Rīgā pozitīvāku attieksmi pret tagadni ir izteikuši jaunieši no skolām ar krievu mācību valodu, bet Latgalē – no skolām ar latviešu mācību valodu.

Jauniešu cerības. Pēc analogijas ar iepriekšējiem pētījumiem (Nurmi et al., 1994; Nurmi et al., 1995), turpmākajā analīzē tika iekļautas kategorijas, kas ir biežāk sastopamas jauniešu atbildēs. Kopumā jaunieši visbiežāk saistīja savas cerības ar izglītību (77% respondentu), nodarbošanos (76%), ģimeni (64%), īpašumu (36%), „Es” (34%) un atpūtu (33%).

Kategoriju īpatsvars atbildēs tika vērtēts ar relatīvā biežuma palīdzību. Relatīvie biežumi tika aprēķināti katram respondentam atsevišķi, dalot vienas kategorijas cerību vai bažu skaitu ar respondenta kopējo atbilžu skaitu.

Daudzfaktoru dispersiju analīzes rezultātā (6. tabulā) tika atklāts statistiski nozīmīgs dzimuma faktora efekts, $F(1, 393) = 13,26, p < 0,01, \eta^2 = 0,03$, un statistiski nozīmīga skolas un dzimuma faktoru mijiedarbība, $F(1, 393) = 4,29, p = 0,04, \eta^2 = 0,01$, kas attiecas uz cerībām nodarbošanās jomā. Jaunieši biežāk nekā jaunietes minēja cerības, kas saistās ar nodarbošanos, un šī tendence bija vairāk izteikta jauniešiem no skolām ar krievu mācību valodu.

Tika atklāts statistiski nozīmīgs dzimuma efekts, $F(1, 393) = 5,64, p = 0,02, \eta^2 = 0,01$, un statistiski nozīmīga skolas un dzimuma faktoru mijiedarbība, $F(1, 393) = 5,48, p = 0,02, \eta^2 = 0,01$, kas attiecas uz cerībām ģimenes jomā. Turklāt ir vērojama statistiski nozīmīga reģiona, skolas un dzimuma faktoru mijiedarbība, $F(1, 393) = 4,46, p = 0,03, \eta^2 = 0,01$. Jaunietes biežāk nekā jaunieši minēja cerības, kas saistītas ar ģimeni. Šī tendence bija vairāk izteikta jaunietēm no skolām ar krievu mācību valodu, īpaši Latgalē.

6. tabula. Jauniešu cerību relatīvo biežumu aprakstošā statistika un daudzfaktoru dispersiju analīzes rezultāti.

	Kategorijas											
	Izglītība		Nodarbošanās		Ģimene		Es		Īpašums		Atpūta	
	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>
Rīga												
Latviešu skola ^a												
Jaunieši	0,22	(0,25)	0,15	(0,14)	0,10	(0,10)	0,05	(0,12)	0,14	(0,19)	0,03	(0,07)
Jaunietes	0,23	(0,17)	0,14	(0,12)	0,11	(0,10)	0,08	(0,17)	0,05	(0,09)	0,08	(0,11)
Kopā	0,23	(0,19)	0,14	(0,13)	0,11	(0,10)	0,07	(0,16)	0,08	(0,14)	0,06	(0,10)
Krievu skola ^b												
Jaunieši	0,16	(0,22)	0,22	(0,19)	0,11	(0,12)	0,10	(0,15)	0,07	(0,11)	0,05	(0,11)
Jaunietes	0,22	(0,20)	0,15	(0,11)	0,13	(0,10)	0,06	(0,12)	0,06	(0,10)	0,05	(0,08)
Kopā	0,20	(0,18)	0,17	(0,15)	0,12	(0,11)	0,08	(0,13)	0,06	(0,10)	0,05	(0,09)
Kopā												
Jaunieši	0,19	(0,20)	0,19	(0,17)	0,11	(0,11)	0,08	(0,14)	0,11	(0,16)	0,04	(0,10)
Jaunietes	0,23	(0,18)	0,14	(0,11)	0,12	(0,10)	0,07	(0,15)	0,05	(0,10)	0,06	(0,10)
Kopā	0,23	(0,19)	0,16	(0,14)	0,12	(0,10)	0,07	(0,14)	0,07	(0,12)	0,06	(0,10)
Latgale												
Latviešu skola												
Jaunieši	0,21	(0,16)	0,20	(0,13)	0,12	(0,10)	0,07	(0,11)	0,07	(0,08)	0,04	(0,09)
Jaunietes	0,25	(0,18)	0,16	(0,10)	0,11	(0,10)	0,08	(0,11)	0,06	(0,11)	0,07	(0,10)
Kopā	0,25	(0,17)	0,18	(0,11)	0,11	(0,10)	0,08	(0,11)	0,07	(0,10)	0,06	(0,09)
Krievu skola												
Jaunieši	0,25	(0,23)	0,24	(0,16)	0,05	(0,10)	0,05	(0,11)	0,12	(0,19)	0,04	(0,08)
Jaunietes	0,28	(0,17)	0,12	(0,11)	0,16	(0,13)	0,09	(0,11)	0,08	(0,13)	0,05	(0,09)
Kopā	0,26	(0,19)	0,17	(0,14)	0,11	(0,13)	0,08	(0,11)	0,09	(0,16)	0,05	(0,09)
Kopā												
Jaunieši	0,22	(0,18)	0,21	(0,14)	0,10	(0,10)	0,06	(0,11)	0,09	(0,13)	0,05	(0,10)
Jaunietes	0,26	(0,17)	0,15	(0,10)	0,12	(0,11)	0,09	(0,11)	0,07	(0,12)	0,06	(0,09)
Kopā	0,24	(0,18)	0,18	(0,12)	0,11	(0,11)	0,08	(0,11)	0,08	(0,06)	0,06	(0,09)
Kopā												
Latviešu skola												
Jaunieši	0,22	(0,21)	0,17	(0,14)	0,11	(0,10)	0,06	(0,11)	0,11	(0,16)	0,04	(0,09)
Jaunietes	0,24	(0,17)	0,15	(0,11)	0,11	(0,10)	0,08	(0,15)	0,06	(0,10)	0,07	(0,10)
Kopā	0,23	(0,19)	0,15	(0,12)	0,11	(0,10)	0,07	(0,14)	0,08	(0,12)	0,06	(0,10)
Krievu skola												
Jaunieši	0,18	(0,17)	0,22	(0,18)	0,10	(0,12)	0,09	(0,14)	0,08	(0,13)	0,05	(0,11)
Jaunietes	0,23	(0,19)	0,14	(0,11)	0,13	(0,11)	0,07	(0,12)	0,06	(0,10)	0,05	(0,08)
Kopā	0,21	(0,19)	0,17	(0,14)	0,12	(0,11)	0,08	(0,13)	0,07	(0,12)	0,05	(0,09)
Kopā												
Jaunieši	0,20	(0,19)	0,19	(0,16)	0,10	(0,11)	0,07	(0,13)	0,10	(0,15)	0,05	(0,10)
Jaunietes	0,24	(0,18)	0,14	(0,11)	0,12	(0,10)	0,08	(0,14)	0,06	(0,10)	0,06	(0,09)
Kopā	0,22	(0,19)	0,17	(0,14)	0,11	(0,11)	0,08	(0,13)	0,07	(0,12)	0,06	(0,10)

	Izglītība		Nodarbošanās		Ģimene		Es		Īpašums		Atpūta	
	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Reģions (R)	2,75	0,09	1,50	0,22	0,05	0,81	0,00	0,97	0,00	0,92	0,00	0,94
Skola (S)	0,02	0,88	1,58	0,20	0,04	0,83	0,14	0,70	0,07	0,78	0,78	0,37
Dzimums (D)	2,37	0,12	13,26**	0,00	5,64*	0,01	0,46	0,49	7,01**	0,00	1,57	0,21
R*S	2,11	0,14	1,27	0,26	0,70	0,40	0,30	0,58	4,32*	0,03	0,21	0,64
R*D	0,00	0,92	1,46	0,22	1,64	0,20	1,09	0,29	0,89	0,34	0,22	0,63
S*D	0,22	0,63	4,29*	0,04	5,48*	0,02	0,34	0,56	0,46	0,49	1,03	0,30
R*S*D	0,53	0,46	0,04	0,82	4,46*	0,03	1,76	0,18	2,80	0,09	1,62	0,20

^a skolas ar latviešu mācību valodu.

^b skolas ar krievu mācību valodu.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Vēl viens statistiski nozīmīgs dzimuma efekts attiecas uz cerībām īpašuma jomā, $F(1, 393) = 7,01$, $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,02$. Jaunieši izteica vairāk cerību, kas saistītas ar īpašumu, nekā jaunietes. Ar cerībām īpašuma jomā ir saistīta arī statistiski nozīmīga reģiona un skolas faktoru mijiedarbība, $F(1, 393) = 4,32$, $p = 0,03$, $\eta^2 = 0,01$. Ja Rīgā vairāk cerību uz īpašumu minēja jaunieši no skolām ar latviešu mācību valodu, tad Latgalē – no skolām ar krievu mācību valodu.

Jauniešu bažas par nākotni. Jauniešu bažas visbiežāk saistījās ar izglītību (45% respondentu), nodarbošanos (38%), „Es” (34%), globālām izmaiņām (30%), īpašumu (20%) un ģimeni (17%). Šīs kategorijas tika iekļautas turpmākajā analīzē, un, pēc analogijas ar cerībām, to īpatsvars atbildēs tika vērtēts ar relatīvo biežumu palīdzību.

Daudzfaktoru dispersiju analīzes rezultāti (7. tabulā) rāda, ka netika novērots statistiski nozīmīgs reģiona faktora efekts attiecībā uz bažām par nodarbošanos, $F(1, 355) = 2,84$, $p = 0,09$. Tādējādi neapstiprinājās hipotēze, ka jaunieši no Latgales ir vairāk norūpējušies par darbu nekā jaunieši no Rīgas (H_3).

Tika atklāts statistiski nozīmīgs skolas faktora efekts, $F(1, 355) = 9,71$, $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,03$, un statistiski nozīmīga reģiona un skolas faktoru mijiedarbība, $F(1, 355) = 4,72$, $p = 0,03$, $\eta^2 = 0,01$, attiecībā uz bažām īpašuma jomā. Jaunieši no skolām ar krievu mācību valodu minēja bažas par īpašumu biežāk nekā jaunieši no skolām ar latviešu mācību valodu, un šī tendence bija vairāk vērojama Latgalē.

Var novērot statistiski nozīmīgu skolas faktora efektu, kas attiecas uz bažām izglītības jomā, $F(1, 355) = 3,77$, $p = 0,05$, $\eta^2 = 0,01$. Jaunieši no skolām ar latviešu mācību valodu bija vairāk nobažījušies par izglītību nekā jaunieši no skolām ar krievu mācību valodu.

Tika novēroti arī divi statistiski nozīmīgi dzimuma faktora efekti. Pirmais efekts tika novērots attiecībā uz bažām par sevi, $F(1, 355) = 4,26$, $p = 0,04$, $\eta^2 = 0,01$. Jaunietes vairāk nekā jaunieši bija norūpējušās par sevi. Otrs efekts tika novērots attiecībā uz bažām par globālām izmaiņām, $F(1, 355) = 8,64$, $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,02$, un jaunieši bija vairāk norūpējušies par tām nekā jaunietes.

Sagaidāmo nākotnes notikumu hronoloģija. Ņemot vērā nelielo pētījuma dalībnieku skaitu, kuri uzrādīja iespējamo notikumu laiku, atšķirības sagaidāmo nākotnes notikumu hronoloģijā tika aprēķinātas tikai par cerībām izglītības, nodarbošanās un ģimenes jomās. Daudzfaktoru dispersiju analīzes rezultātā (8. tabulā) tika atklāts, ka nav statistiski nozīmīgu atšķirību jauniešu vecumā nevienā no pētījuma grupām.

7. tabula. Jauniešu bažu relatīvo biežumu aprakstošā statistika un daudzfaktoru dispersiju analīzes rezultāti.

	Kategorijas											
	Izglītība		Nodarbošanās		Ģimene		Es		Īpašums		Globālās izmaiņas	
	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>
Rīga												
Latviešu skola ^a												
Jaunieši	0,17	(0,27)	0,09	(0,19)	0,02	(0,06)	0,12	(0,23)	0,07	(0,14)	0,32	(0,35)
Jaunietes	0,29	(0,29)	0,13	(0,19)	0,04	(0,09)	0,12	(0,22)	0,04	(0,10)	0,12	(0,26)
Kopā	0,25	(0,29)	0,12	(0,19)	0,03	(0,08)	0,12	(0,22)	0,05	(0,11)	0,19	(0,31)
Krievu skola ^b												
Jaunieši	0,13	(0,20)	0,09	(0,19)	0,03	(0,09)	0,17	(0,26)	0,09	(0,20)	0,20	(0,31)
Jaunietes	0,19	(0,26)	0,11	(0,20)	0,05	(0,12)	0,19	(0,24)	0,06	(0,15)	0,12	(0,22)
Kopā	0,17	(0,25)	0,11	(0,20)	0,04	(0,11)	0,19	(0,25)	0,06	(0,16)	0,14	(0,25)
Kopā												
Jaunieši	0,15	(0,24)	0,09	(0,19)	0,03	(0,05)	0,14	(0,24)	0,08	(0,17)	0,26	(0,33)
Jaunietes	0,24	(0,28)	0,12	(0,20)	0,04	(0,11)	0,16	(0,23)	0,05	(0,12)	0,12	(0,24)
Kopā	0,21	(0,27)	0,11	(0,19)	0,04	(0,10)	0,15	(0,24)	0,06	(0,14)	0,17	(0,28)
Latgale												
Latviešu skola												
Jaunieši	0,25	(0,33)	0,19	(0,26)	0,06	(0,11)	0,06	(0,20)	0,05	(0,10)	0,13	(0,28)
Jaunietes	0,20	(0,22)	0,16	(0,17)	0,05	(0,09)	0,22	(0,30)	0,03	(0,09)	0,13	(0,23)
Kopā	0,22	(0,27)	0,18	(0,21)	0,05	(0,10)	0,15	(0,27)	0,04	(0,09)	0,13	(0,25)
Krievu skola												
Jaunieši	0,12	(0,22)	0,13	(0,21)	0,02	(0,08)	0,06	(0,18)	0,17	(0,31)	0,26	(0,44)
Jaunietes	0,21	(0,30)	0,12	(0,19)	0,04	(0,10)	0,12	(0,24)	0,12	(0,25)	0,13	(0,26)
Kopā	0,17	(0,27)	0,12	(0,20)	0,03	(0,10)	0,10	(0,22)	0,14	(0,27)	0,19	(0,34)
Kopā												
Jaunieši	0,21	(0,30)	0,17	(0,24)	0,05	(0,10)	0,06	(0,19)	0,09	(0,20)	0,17	(0,34)
Jaunietes	0,20	(0,24)	0,15	(0,18)	0,04	(0,10)	0,19	(0,28)	0,06	(0,16)	0,13	(0,23)
Kopā	0,20	(0,27)	0,16	(0,21)	0,04	(0,10)	0,14	(0,26)	0,07	(0,17)	0,14	(0,28)
Kopā												
Latviešu skola												
Jaunieši	0,20	(0,30)	0,14	(0,22)	0,04	(0,09)	0,09	(0,22)	0,06	(0,12)	0,24	(0,33)
Jaunietes	0,25	(0,27)	0,14	(0,18)	0,04	(0,09)	0,16	(0,26)	0,04	(0,09)	0,12	(0,25)
Kopā	0,24	(0,27)	0,14	(0,20)	0,04	(0,09)	0,13	(0,24)	0,04	(0,11)	0,17	(0,29)
Krievu skola												
Jaunieši	0,13	(0,20)	0,10	(0,20)	0,03	(0,09)	0,14	(0,25)	0,11	(0,23)	0,22	(0,35)
Jaunietes	0,19	(0,27)	0,11	(0,20)	0,05	(0,11)	0,18	(0,24)	0,07	(0,17)	0,12	(0,23)
Kopā	0,17	(0,25)	0,11	(0,20)	0,04	(0,11)	0,17	(0,24)	0,08	(0,19)	0,15	(0,27)
Kopā												
Jaunieši	0,17	(0,26)	0,12	(0,21)	0,03	(0,09)	0,11	(0,23)	0,08	(0,18)	0,23	(0,34)
Jaunietes	0,23	(0,27)	0,13	(0,19)	0,04	(0,10)	0,17	(0,25)	0,05	(0,13)	0,12	(0,24)
Kopā	0,21	(0,27)	0,13	(0,20)	0,04	(0,10)	0,15	(0,24)	0,06	(0,15)	0,16	(0,28)

	Izglītība		Nodarbošanās		Ģimene		Es		Īpašums		Globālās izmaiņas	
	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Reģions (R)	0,00	0,99	2,84	0,09	0,16	0,68	1,31	0,25	2,71	0,10	0,68	0,40
Skola (S)	3,77*	0,05	1,96	0,16	0,33	0,56	0,05	0,82	9,71**	0,00	0,01	0,91
Dzimums (D)	2,45	0,11	0,04	0,82	0,78	0,37	4,26*	0,04	3,14	0,07	8,64**	0,00
R*S	0,02	0,88	0,79	0,37	1,52	0,21	3,18	0,07	4,72*	0,03	3,70	0,06
R*D	1,15	0,28	1,01	0,31	0,34	0,55	2,45	0,11	0,08	0,77	1,22	0,26
S*D	0,32	0,56	0,00	0,96	0,20	0,65	0,47	0,49	0,26	0,60	0,00	0,93
R*S*D	2,05	0,15	0,13	0,71	0,58	0,44	0,97	0,32	0,19	0,65	3,27	0,07

^a skolas ar latviešu mācību valodu.

^b skolas ar krievu mācību valodu.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

8. tabula. Jauniešu vecuma un cerību piepildīšanās hronoloģijas (gados) aprakstošā statistika un daudzfaktoru dispersiju analīzes rezultāti.

	Jauniešu vecums		Izglītība		Kategorijas		Ģimene	
	pētījuma laikā				Nodarbošanās			
	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>	<i>M</i>	<i>(SD)</i>
Rīga								
Latviešu skola ^a								
Jaunieši	17,9	(0,5)	20,4	(2,7)	22,3	(3,2)	24,3	(3,1)
Jaunietes	17,9	(0,6)	19,7	(2,0)	22,4	(2,9)	24,9	(2,6)
Kopā	17,9	(0,6)	19,9	(2,2)	22,4	(3,0)	24,7	(2,8)
Krievu skola ^b								
Jaunieši	17,7	(0,6)	20,7	(2,8)	23,2	(5,5)	26,0	(4,5)
Jaunietes	17,8	(0,7)	20,9	(2,6)	22,0	(2,4)	23,7	(3,6)
Kopā	17,8	(0,6)	20,8	(2,6)	22,4	(3,7)	24,3	(3,9)
Kopā								
Jaunieši	17,8	(0,6)	20,5	(2,7)	22,8	(4,5)	25,0	(3,8)
Jaunietes	17,9	(0,6)	20,2	(2,3)	22,2	(2,7)	24,3	(3,1)
Kopā	17,9	(0,6)	20,3	(2,4)	22,4	(3,3)	24,5	(3,4)
Latgale								
Latviešu skola								
Jaunieši	17,8	(0,6)	22,3	(2,6)	24,5	(3,0)	26,7	(2,4)
Jaunietes	17,8	(0,5)	20,3	(2,4)	23,6	(2,6)	26,7	(3,3)
Kopā	17,8	(0,6)	21,0	(2,6)	23,9	(2,8)	26,7	(2,9)
Krievu skola								
Jaunieši	17,9	(0,6)	20,0	(1,6)	23,6	(3,5)	28,6	(4,3)
Jaunietes	17,9	(0,4)	19,7	(1,5)	23,7	(2,0)	23,8	(3,1)
Kopā	17,9	(0,5)	19,8	(1,5)	23,6	(2,8)	25,1	(3,9)
Kopā								
Jaunieši	17,8	(0,6)	21,6	(2,6)	24,2	(3,2)	27,1	(2,8)
Jaunietes	17,8	(0,5)	20,1	(2,2)	23,6	(2,5)	25,7	(3,5)
Kopā	17,8	(0,6)	20,7	(2,4)	23,8	(2,8)	26,3	(3,3)
Kopā								
Latviešu skola								
Jaunieši	17,9	(0,6)	21,2	(2,8)	23,4	(3,3)	25,5	(3,0)
Jaunietes	17,9	(0,6)	19,9	(2,1)	22,8	(2,8)	25,5	(2,9)
Kopā	17,9	(0,6)	20,3	(2,4)	23,0	(3,0)	25,5	(3,0)
Krievu skola								
Jaunieši	17,7	(0,6)	20,5	(2,5)	23,3	(4,9)	26,5	(4,4)
Jaunietes	17,8	(0,6)	20,6	(2,4)	22,3	(2,4)	23,7	(3,4)
Kopā	17,8	(0,6)	20,6	(2,4)	22,7	(3,6)	24,5	(3,9)
Kopā								
Jaunieši	17,8	(0,6)	20,9	(2,7)	23,4	(4,0)	25,8	(3,6)
Jaunietes	17,8	(0,6)	20,2	(2,3)	22,6	(2,7)	24,7	(3,3)
Kopā	17,8	(0,6)	20,4	(2,4)	22,9	(3,2)	25,1	(3,4)

	Vecums		Izglītība		Nodarbošanās		Ģimene	
	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Reģions (R)	0,09	0,75	0,77	0,38	6,17*	0,01	7,45**	0,00
Skola (S)	0,30	0,58	0,18	0,66	0,03	0,86	0,05	0,82
Dzimums (D)	0,10	0,74	2,70	0,10	0,72	0,39	5,96*	0,02
R*S	2,37	0,12	6,80*	0,01	0,31	0,57	0,33	0,56
R*D	0,29	0,59	2,38	0,12	0,02	0,87	1,47	0,22
S*D	0,31	0,57	1,20	0,27	0,01	0,90	8,88**	0,00
R*S*D	0,33	0,56	0,34	0,55	1,19	0,27	0,49	0,48

^a skolas ar latviešu mācību valodu.

^b skolas ar krievu mācību valodu.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Tika atklāta statistiski nozīmīga reģiona un skolas faktoru mijiedarbība ar izglītību saistīto cerību hronoloģijā, $F(1, 194) = 6,80$, $p = 0,01$, $\eta^2 = 0,03$. Ja Rīgā ātrāku cerību piepildīšanos sagaidīja jaunieši no skolām ar latviešu mācību valodu, tad Latgalē – no skolām ar krievu mācību valodu.

Tika atklāts statistiski nozīmīgs reģiona faktora efekts, $F(1, 194) = 6,17$, $p = 0,01$, $\eta^2 = 0,03$, attiecībā uz notikumu hronoloģiju nodarbošanās jomā. Runājot par vecumu, jaunieši no Rīgas sagaidīja, ka viņu cerības attiecībā uz nodarbošanos piepildīsies agrāk nekā jaunieši no Latgales. Līdzīgi, jaunieši no Rīgas sagaidīja ātrāku cerību piepildīšanos ģimenes jomā nekā jaunieši no Latgales, $F(1, 166) = 7,45$, $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,04$.

Tika atklāts arī statistiski nozīmīgs dzimuma faktora efekts, $F(1, 166) = 5,96$, $p = 0,02$, $\eta^2 = 0,03$, un statistiski nozīmīga dzimuma un skolas faktoru mijiedarbība, $F(1, 166) = 8,88$, $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,05$, attiecībā uz notikumu hronoloģiju ģimenes jomā. Jauniešu no vidusskolām ar krievu mācību valodu grupā tika atklātas statistiski nozīmīgas dzimumatšķirības, $t(67) = 2,72$, $p < 0,01$, un jaunietes sagaidīja ātrāku cerību piepildīšanos ģimenes jomā nekā jaunieši. Jauniešu no vidusskolām ar latviešu mācību valodu grupā dzimumatšķirības netika atklātas, $t(96) = 0,08$, $p = 0,93$, un jaunieši un jaunietes saistīja savas gaidas ar līdzīgu vecumu.

Kvalitatīvie rezultāti

Lai atbildētu uz pēdējo pētījuma jautājumu, tika veikta papildus cerību un bažu satura analīze. Šīs analīzes mērķis bija atklāt iemeslus, kuri, pēc jauniešu domām, ietekmē viņu nākotni. Jāatzīmē, ka Cerību un bažu aptauja paredz tikai cerību un bažu uzskaitīšanu. Tomēr jaunieši atzīmēja savās atbildēs arī dažādus iemeslus, kas var ietekmēt viņu cerību piepildīšanos un mērķu sasniegšanu.

Jaunieši ir izteikuši domas, ka viņi paši var veidot un ietekmēt savu nākotni („*nākotni būvēšu pats*”, „*nākotne ir atkarīga no manis*”, „*ceru uz savām spējām*”, „*veidot savu dzīvi tādu, kādu es vēlos*”, „*ceru ietekmēt notiekošo*”). Jaunieši ir izteikuši arī šaubas par savām spējām īstenot iecerēto („*gribasspēka trūkums*”, „*nepietiks spēka vai gribas*”, „*nebūšu pietiekami stipra...*”). Tādējādi paļaušanās uz sevi un šaubas par savām spējām parādās jauniešu nākotnes aprakstos. To var uzskatīt par pirmo ietekmes variantu, kas, pēc jauniešu domām, var mainīt viņu nākotni. Veiksmes un neveiksmes mērķu sasniegšanā tiek saistītas ar iekšējiem iemesliem, kas tiek apzīmēts kā internālais (iekšējais) kontroles lokuss (Rotter, 1966) un attiecas uz vispārīgākiem priekšstatiem par iespēju kontrolēt notiekošo. Kontroles lokusa jēdziena

izmantošanas piemērotību apstiprina arī jauniešu vēlmes kontrolēt un ietekmēt notiekošo („kontrolē par visiem notikumiem”, „būt savas dzīves saimniekam”, „ietekmēt notiekošo”).

Vienlaikus ar ietekmes saistīšanu ar pašu aktivitāti un spējām, var atzīmēt otru variantu, kā jaunieši apraksta ietekmes uz nākotni. Šajā variantā cerību piepildīšanās tiek saistīta ar veiksmi, likteni, Dievu vai apstākļiem („veiksme”, „ceru uz veiksmi”, „es paļaujos uz likteni”, „ceru, ka viss notiks pēc Dieva gribas”, „likteņa pavērsieni”, „nelabvēlīgie apstākļi”). Panākumu saistīšana ar ārējiem apstākļiem atklāj otru polu priekšstatos par notiekošā kontroli – eksternālo (ārējo) kontroles lokusu.

Aprakstot savu nākotni kā kontrolējamu ar iekšējiem vai ārējiem faktoriem, jaunieši pievērš uzmanību arī konkrētai situācijai un rīcības iespējām dažādās jomās. Ņemot vērā sociāli ekonomiskās situācijas faktorus, var atzīmēt, ka izglītības jomā par būtiskiem ierobežojumiem jaunieši uzskata studiju maksu, izglītības kvalitāti un tās atbilstību situācijai darba tirgū („studiju maksa”, „dārga izglītība”, „dārga un slikta izglītība”, „vai izvēlēta profesija būs pieprasīta darba tirgū?”). Iespējas saņemt budžeta finansējumu („iestāties augstskolā budžeta grupā”, „netikt augstskolā budžeta grupā”, „nebūs budžeta vietu universitātēs”), izvēlēties augstskolu un strādāt studiju laikā („iespēja atrast citu augstskolu”, „iespēja atrast darbu studiju laikā”) tiek uzskatītas par iespējām pielāgoties situācijai izglītības jomā. Tiek izteiktas arī vēlmes iegūt vai turpināt izglītību ārzemēs („studijas ārzemēs”, „rakstīt maģistra darbu ārzemēs”).

Būtisku sociāli ekonomiskās situācijas ietekmi var novērot jauniešu cerībās un bažās par nākotnes darbu. Situāciju nodarbinātības jomā jaunieši uzskata par nelabvēlīgu un izsaka bažas par bezdarba līmeni un iespējām atrast darbu Latvijā („bezdarbs”, „darba trūkums”, „bažas par darbu Latvijā”, „darba iespējas Latvijā”, „būs augsts bezdarba līmenis”). Šajā gadījumā jauniešu idejas par iespējām pielāgoties situācijai vai mainīt to ir vairāk ierobežotas. Ar nodarbošanos ir saistītas dažu jauniešu domas pašiem radīt sev iespēju strādāt („sava biznesa attīstība”, „veidošu savu uzņēmumu”, „nodibināt paša uzņēmumu”). Vienlaikus jaunieši ir izteikuši vēlmi meklēt darbu ārpus Latvijas („darbs ārzemēs”, „vēlos strādāt ārzemēs”, „dzīvot un strādāt ārzemēs”).

Ja nodarbinātības problēmas ieņem vienu no centrālām vietām jauniešu atbildēs, ko apliecina arī kvantitatīvie rādītāji, tad piederība etnolingvistiskajai grupai netiek nosaukta tiešā veidā kā ierobežojums cerību īstenošanā. Tas nozīmē, ka jaunieši nerunā par savu etnisko piederību kā par šķērslī personīgo mērķu sasniegšanā. Tomēr abas grupas ir izteikušas bažas, kas

saistās ar savu un citām etniskām grupām. Jaunieši no skolām ar latviešu mācību valodu ir izteikuši bažas par latviešu tautas un kultūras izdzīvošanu („*latviešu tauta izmirs*”, „*latviešu kultūras izmiršana*”), kā arī bažas par iespējamo cittautiešu negatīvo ietekmi („*Latvijā iebruks citu tautu (tautību – A.K.) cilvēki un visu pievāks sev*”, „*nostiprināsies krievu mafija*”). Savukārt jaunieši no skolām ar krievu mācību valodu raksturo esošas attiecības starp etniskām grupām Latvijā kā problemātiskas un cer uz pozitīvām izmaiņām tajās („*krievu un latviešu domstarpības*”, „*nebūs mazākumtautību problēmas Latvijā*”, „*tautība un valoda būs otrajā plānā*”, „*vēlos, lai visas nācijas būtu līdztiesīgas*”). Kā būtisku atšķirību starp jauniešiem no skolām ar dažādām mācību valodām var atzīmēt arī vēlmi saņemt izglītību dzimtajā valodā, kuru ir izteikuši jaunieši no skolām ar krievu mācību valodu („*vēlos mācīties dzimtajā valodā*”, „*mācīties dzimtajā valodā (ja tas būs iespējams)*”).

Kopumā atbilžu analīze rāda, ka, vienlaikus ar ietekmes piedēvēšanu iekšējiem iemesliem, jaunieši saredz iespējamās ārējo apstākļu ietekmes. Sociāli ekonomiskā situācija Latvijā tiek iekļauta nākotnes aprakstos, un par negatīvām situācijas ietekmēm jaunieši uzskata studiju maksu, izglītības kvalitāti, kā arī situāciju darba tirgū un bezdarba līmeni Latvijā. Par veicinošiem faktoriem, kuri ļauj pielāgoties situācijai, tiek uzskatīti: valsts izglītības atbalsts, izvēles iespējas izglītības jomā, iespējas veidot savu biznesu un ārzemju darba tirgus. Priekšstati par etnolingvistiskajām grupām parādās jauniešu atbildēs izteikto bažu kontekstā. Bažas par iespējamo negatīvo cittautiešu ietekmi un savas kultūras saglabāšanu ir izteikuši jaunieši no skolām ar latviešu mācību valodu, savukārt jaunieši no skolām ar krievu mācību valodu ir izteikuši bažas par attieksmi pret etniskā mazākuma grupām un vēlmi saņemt izglītību dzimtajā valodā.

Iztirzājums

Pētījuma rezultāti kopumā rāda, ka atšķirības jauniešu laika perspektīvā ir saistītas ar piederību etnolingvistiskajai grupai un reģionu, kurā dzīvo jaunieši. Apstiprinājās hipotēzes par lielāku orientāciju uz nākotni jauniešiem no vidusskolām ar krievu mācībvalodu salīdzinājumā ar jauniešiem no vidusskolām ar latviešu mācībvalodu, kā arī jauniešiem no Latgales salīdzinājumā ar jauniešiem no Rīgas. Hipotēze par lielākām Latgales jauniešu bažām nodarbinātības jomā neapstiprinājās. Vienlaikus tika atklāti reģiona, skolas un dzimuma faktoru efekti un mijiedarbība, kas prasa dziļāku analīzi. Kvantitatīvos rādītājus papildina jauniešu atbilžu kvalitatīvā analīze, kuras rezultāti arī tiks iztirzāti zemāk.

Jauniešu laika perspektīva saistībā ar etnolingvistisko grupu un reģionu

Orientācijas uz nākotni prognoze divās etnolingvistiskajās grupās balstījās uz analogiju ar Izraēlas arābu un ebreju nākotnes perspektīvas pētījumu (Seginer, 1988a). Izteiktāka arābu pusaudžu orientācija uz nākotni tika skaidrota ar arābu pusaudžu vēlmi pārvarēt sagaidāmās grūtības, kas tika saistītas ar arābu etniskās grupas statusu Izraēlas sabiedrībā, un ātrāk iekļauties nākotnes dzīvē. Par svarīgiem tika uzskatīti papildus šķēršļi un grūtības, kas varēja traucēt sasniegt nākotnes mērķus arābu skolēniem. Kā jau tika minēts, runa ir par mērķiem, kurus bija iespējams sasniegt abu grupu jauniešiem.

Latvijas sociāli ekonomiskā konteksta apraksts atklāj, ka nepieciešamība lietot latviešu valodu krievu etnolingvistiskās grupas jauniešiem veido papildus grūtības viņu konkurencē ar latviešu grupas jauniešiem izglītības un darba jomās (Atvērtās sabiedrības institūts, 2002). Tika atzīmēta arī krievu grupas mazāka pārstāvība valsts iestādēs un varas un ietekmes saistīšana ar piederību latviešu etniskajai grupai (Zepa et al., 2005).

Pētījuma rezultāti apstiprina, ka jauniešu atbildēs atspoguļojas valodas lietošanas temats. Valoda, kurā tiks saņemta izglītība, parādās krievu jauniešu atbildēs un neparādās latviešu jauniešu atbildēs. Izglītības valodas parādīšanās ir nozīmīga, ja ņem vērā subjektīvās interpretācijas principu (Ross & Nisbett, 1991). Tas apstiprina apgalvojumu, ka valodas lietošana ir papildus faktors, ar kuru rēķinās jaunieši krievu grupā savas nākotnes aprakstā.

Jauniešu atbildes apstiprina, ka krievu jaunieši atšķirībā no latviešu jauniešiem saista savas bažas ar attieksmi pret etniskā mazākuma grupām Latvijā. Viņu atbildēs tiek atzīmētas arī domstarpības krievu un latviešu grupu attiecībās un tautības un valodas nozīmes uzsvēršana

Latvijas sabiedrībā. Bažas par attieksmi pret savu grupu var veicināt krievu jauniešu nedrošību, ar kuru viņiem ir jātiek galā savu plānu veidošanā un īstenošanā.

Pētījuma rezultāti atklāj arī kvantitatīvas atšķirības divu etnolingvistisko grupu bažās par nākotni. Krievu jaunieši ir vairāk norūpējušies par īpašumu un finansēm nekā latviešu jaunieši. Savukārt latviešu grupas jaunieši ir vairāk nobažījušies par tuvākiem notikumiem izglītības jomā. Analizējot pārmaiņas, kas notiek jauniešu dzīvē pēc vidusskolas absolvēšanas (Arnett, 2004; Nurmi et al, 1995), var redzēt, ka jaunieši no latviešu grupas ir vairāk nobažījušies par pārmaiņu ceļa sākumu – izglītību, bet krievu grupas jaunieši par vienu no gala mērķiem – finansiālo labklājību un neatkarību. Jāpiebilst, ka krievu grupā šīs bažas izpaužas, neskatoties uz samērā mazākām bažām par iespējam saņemt vēlamo izglītību. Nespēja sasniegt finansiālo labklājību var radīt krievu grupas jauniešiem grūtības arī citu mērķu sasniegšanā un vajadzību apmierināšanā.

Jāatgādina, ka grūtības vajadzību apmierināšanā var ietekmēt indivīda orientāciju uz nākotni, jo šī orientācija veidojas, balstoties uz indivīda vajadzībām (Nuttin & Lens, 1985). Nākotnes mērķu izvirzīšana savu vajadzību apmierināšanai, pēc Ņutēna domām, ir nākotnes perspektīvas veidošanās mehānisms. Tas ir saskaņā arī ar Levina priekšstatiem par mērķa lomu vajadzības apmierināšanā (Lewin, 1951). Levina piedāvātajā modelī mērķis tiek prezentēts kā psiholoģiskā lauka objekts ar pozitīvo vērtību, un indivīds virzās uz to ar noteiktu spēku. Šķēršļi mērķa sasniegšanas ceļā traucē vajadzības apmierināšanu un rada pretēji virzītus spēkus, saskaņā ar šķēršļu negatīvo vērtību.

Kā tika apgalvots laika perspektīvas aprakstā no lauka teorijas pozīcijām, orientāciju uz nākotni var interpretēt kā kopspeku, kas ir virzīts uz nākotnes mērķu kopu. Krievu jauniešu laika perspektīvā vairāk izteiktās bažas par finansiālo labklājību, kā arī bažas par attieksmi pret etniskā mazākuma grupām un papildus grūtībām, kas ir saistītas ar latviešu valodas lietošanu, liecina par lielākiem uztvertajiem šķēršļiem nākotnes mērķu sasniegšanā šīs grupas pārstāvjiem. Rezultātā nepieciešamība pārvarēt lielāku pretpēku rada lielāku orientāciju uz nākotni krievu jauniešu grupā.

Piedāvātā izskaidrojuma validitāti apstiprina tas, ka visi jaunieši no grupām, kas piedalījās pētījumā, ir izvirzījuši līdzīgus nākotnes mērķus. To apstiprina nākotnes perspektīvas satura analīze, jo jaunieši atzīmē līdzīgus mērķus dažādās dzīves jomās, kas veido vienādas nākotnes satura kategorijas abu grupu atbildēs. Šis fakts tiek uzskatīts par nozīmīgu, kad tiek

salīdzināta pusaudžu un jauniešu nākotnes perspektīva dažādās etniskās vai sociālās grupās (Nurmi et al., 1994; Seginer, 1988a; Sirin et al., 2004).

Jauniešu atbildes rāda, ka izglītība, darbs un ģimenes veidošana ir svarīgākie temati Latvijas jauniešu nākotnes aprakstos. Tas saskan ar pētījumu rezultātiem, kas atklāj līdzīgus tematus Vācijas (Trommsdorff, 1983), Austrijas un Lielbritānijas (Solantaus, 1987), Austrālijas, Izraēlas un Somijas (Nurmi, 1987; Nurmi et al., 1995; Seginer, 1988a) jauniešu nākotnes perspektīvas saturā. Nosauktie temati veido svarīgu daļu no pusaudžu un jauniešu vecumposmu attīstības uzdevumiem (Havighurst, 1951), kā arī veido tradicionālos kritērijus, kas raksturo pāreju uz pieaugušo dzīvi (Arnett, 2003).

Pētījumi parāda, ka tradicionālos kritērijus var identificēt ne tikai rietumu kultūrās ar augstiem individuālisma rādītājiem, bet arī tradicionālajās sabiedrībās ar augstiem kolektīvisma rādītājiem (Arnett, 2003; Badger, Nelson, & McNamara Barry, 2006). Tas ļauj secināt, ka Latvijas jauniešu laika perspektīvas saturs atspoguļo vispārējās izmaiņas, kas notiek ar jauniešiem viņu pārejā uz pieaugušo dzīvi.

Vienlaikus tika atklāti arī temati, kas nesakrīt kolektīvisma un individuālisma kultūrās. Pētījumi rāda, ka individuālisma kultūrās par psiholoģiskā un sociālā brieduma kritērijiem paši jaunieši izvirza spēju uzņemties atbildību par sevi, spēju patstāvīgi pieņemt lēmumus un finansiālo neatkarību (Arnett, 2003). Savukārt kolektīvisma kultūrās tiek vairāk uzsvērti atbildība un pienākumi ģimenes priekšā, kā arī briedums attiecībās ar citiem (Nelson, Badger, & Wu, 2004). To apstiprina arī nākotnes perspektīvas satura analīze individuālisma kultūrās (Seginer, 2005). Šajās kultūrās pusaudži un jaunieši vairāk atzīmē cerības un mērķus, kas ir saistīti ar savu „Es”, materiālo labklājību un neatkarību, īpašumu un iespējām atpūsties un izklaidēties.

Pētījumā iegūto rezultātu interpretāciju var papildināt ieskats etnolingvistisko grupu kultūras dimensiju raksturojumos. Minētie rezultāti raksturo kultūru netiešā veidā, jo analīzē tika uzsvērta sabiedrības sociālā struktūra, un kultūras dimensijas netika iekļautas izpētē. Tomēr, runājot par valodu, ir jāatceras, ka tai ir īpaša nozīme kultūras veidošanās procesā (Kim, 2000; Triandis & Suh, 2002). Valoda organizē indivīda domāšanu, komunikāciju ar citiem un sociālās realitātes veidošanos (Kim, 2000). Kultūra veidojas un tiek reproducēta socializācijas procesā nepārtrauktā mijiedarbībā ar citiem, kas notiek, pateicoties dzīvei vienā laikā, tuvībai telpā un kopīgai valodai (Triandis & Suh, 2002).

Latvijas jauniešu nākotnes perspektīvas satura analīze rāda, ka jauniešu atbildes saskan ar to jauniešu atbildēm, kuri dzīvo individuālisma kultūrās. Kategorijas, kas papildina izglītību, nodarbošanos un ģimeni nākotnes perspektīvas saturā, ir saistītas ar „Es”, īpašumu un atpūtu. Nepastāv arī kvantitatīvas atšķirības starp latviešu un krievu jauniešu cerībām vai bažām par sevi. Savukārt kategorijas, kas saistās ar attiecībām ar vecākiem un radniekiem, tika apvienotas vienā, jo atbilžu skaits tajās bija samērā mazs.

Diemžēl vēl nav datu par Latvijas latviešu un krievu etnolingvistisko grupu individuālisma un kolektīvisma rādītājiem, kas ļautu novērtēt iespējamo orientācijas uz nākotni skaidrojumu ar atšķirībām šajā kultūras dimensijā. Tomēr, salīdzinot Krievijas, Igaunijas un Lietuvas individuālisma rādītājus, var secināt, ka krievu kultūrai kopumā ir mazāk raksturīgs individuālisms (Hofstede, 2005; Mockaitis, 2002). Pat ja ņem vērā, ka krievu etnolingvistiskajām grupām Baltijas valstīs var būt vairāk raksturīgs individuālisms nekā Krievijā, ko apliecina pētījums Igaunijā (Realo & Allik, 1999), ir nepieciešama vide, kas veicinātu šo individuālisma pieaugumu (Hofstede, 1991; Ross & Nisbett, 1991). Tāpēc vienkāršāks skaidrojums ir saistīt atšķirības indivīdu orientācijā uz nākotni ar sociāli ekonomisko situāciju un sabiedrības struktūru. Šo skaidrojumu atbalsta fakts, ka izteiktāka orientācija uz nākotni var būt novērota arī grupā ar augstākiem kolektīvisma rādītājiem (Seginer, 1988a).

Ja pirmā pētījuma hipotēze apstiprinājās, tad no divām hipotēzēm, kas prognozēja iespējamās atšķirības Rīgas un Latgales jauniešu laika perspektīvā, apstiprinājās tikai viena. Turklāt tas, ka hipotēze par Latgales jauniešu lielākām bažām par darbu neapstiprinājās, ir samērā negaidīti, jo nesaskan ar iepriekšējo pētījumu rezultātiem par nelabvēlīgas ekonomiskās situācijas ietekmi uz bažām par darbu un finansiālo labklājību (Nurmi, 1991; Solantaus, 1987).

Iespējamais skaidrojums saistās ar augstāku pozitīvo nākotnes emocionālo vērtējumu Latgales jauniešiem salīdzinājumā ar Rīgas jauniešiem. Pēc analogijas ar iepriekšējiem pētījumiem (Nurmi et al., 1994; Van Calster, et al., 1987), to varētu interpretēt kā Latgales jauniešu optimismu. Šo optimismu var veicināt arī samērā zems bezdarba līmenis Latgales pilsētās salīdzinājumā ar novada rajoniem kopumā (Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2004). Iespējams, ka tieši tāpēc pilsētu jauniešu attieksme pret nākotni ir pozitīvāka, kas saskan ar pilsētu un lauksaimniecības reģionu jauniešu optimisma rādītāju salīdzinājumu (Nurmi et al., 1994). Vienlaikus, pēc Nurmi domām (Nurmi, 2005), ir iespējams, ka atzīmētais optimisms atspoguļo tā sauktā *nereālistiskā optimisma* (*unrealistic optimism* – angļu val.)

tendenci (Weinstein, 1980). Tas ir viens no veidiem, kā indivīdi pielāgojas nelabvēlīgiem notikumiem vai apstākļiem (Taylor & Armor, 1996). Jaunieši var uzskatīt, ka negatīvo notikumu varbūtība viņu dzīvē ir zemāka nekā pārējo vienaudžu dzīvē (Weinstein, 1980), kas tiek novērots arī attiecībā uz iespējamo bezdarbu (Malmberg & Norrgård, 1999).

Jauniešu atbilžu satura analīze atklāja vēl vienu tendenci, kas saistās ar darba jomu. Pēc jauniešu domām, iespējas pielāgoties situācijai nav ierobežotas ar darba meklējumiem Latgalē, Rīgā vai Latvijā kopumā. Jaunieši saredz jaunas iespējas darba meklējumos ārzemēs. Visticamāk to veicināja Latvijas gatavošanās iestāties Eiropas Savienībā (2004. gada 1. maijā), jo, kā rāda vēlāks pētījums (Indāns, Lulle, Laizāne-Jurkāne, Znotiņa, 2006), pēc iestāšanos Eiropas Savienībā Latvijas jaunieši aktīvi izmanto šīs iespējas. Tāpēc cerības uz darbu ārzemēs var uzskatīt par vēl vienu skaidrojumu līdzīgām bažām par darbu Latgales un Rīgas jauniešu nākotnes perspektīvā. Tas saskan ar priekšstatiem par sociāli politiskā konteksta izmaiņu atspoguļošanos jauniešu bažās par nākotni (Nurmi et al., 1995; Koļesovs, 2004).

Kaut arī hipotēze par lielākām bažām darba jomā neapstiprinājās, tika atklātas statistiski nozīmīgas atšķirības Latgales un Rīgas jauniešu cerību hronoloģijā. Latgales jaunieši saredz cerību piepildīšanos darba jomā vēlāk nekā jaunieši no Rīgas (23,8 gadi pretstatā 22,4 gadiem). Ņemot vērā, ka nepastāv statistiski nozīmīgas vecuma atšķirības jauniešu grupās, var secināt, ka Latgales jauniešiem darbs tiek uzskatīts par laikā attālinātāku mērķi. Ja salīdzina Latgales un Rīgas jauniešu relatīvos biežumus cerībām darba jomā, var redzēt, ka tie arī neatšķiras. Saskaņā ar Nurmi piedāvāto interpretāciju (Nurmi et al., 1995), tas var nozīmēt, ka nosauktajās grupās šīs jomas vērtība ir līdzīga. Tomēr Latgales jaunieši uzskata, ka viņiem būs nepieciešams ilgāks laiks, lai sasniegtu izvirzītos mērķus.

Ar novērotajām atšķirībām laika perspektīvas dziļumā nodarbinātības jomā saistās arī Latgales jauniešu cerību ģimenes jomā nobīde uz vidēji vēlāku laiku nekā Rīgas jauniešiem (26,3 gadi pretstatā 24,5 gadiem). Svarīgi, ka jauniešu laika perspektīvā izglītība, darbs un ģimene tiek uztverti kā secīgi laikā, jo darba sākums tiek saistīts ar izglītības pabeigšanu, bet ģimenes veidošana tiek plānota pēc finansiālās neatkarības iegūšanas (Nurmi, 1991; Nurmi et al., 1995). Tāpēc var uzskatīt, ka ģimenes veidošanas brīža nobīde Latgales jauniešu laika perspektīvā tiek saistīta ar vēlāku cerību īstenošanu darba jomā.

Otras pētījuma hipotēzes apstiprināšanās ir jāinterpretē saistībā ar minētajiem rezultātiem. Pieņemums par izteiktāku orientāciju uz nākotni Latgales jauniešiem balstījās uz nelabvēlīgu šī

reģiona ekonomiskās situācijas novērtējumu. Ir jāatzīmē divi Latgales jauniešu laika perspektīvas raksturojumi. Tā ir pozitīvāka emocionālā attieksme pret nākotni un priekšstati par vairāk attālinātiem mērķiem darba jomā nekā Rīgas jauniešiem.

No vienas puses, šķēršļi mērķu sasniegšanā veido pretspēku indivīda psiholoģiskajā laukā. No otras puses, pozitīvāka emocionālā attieksme pret nākotni ļauj saglabāt nākotnes mērķu pozitīvo vērtību (Nuttin & Lens, 1985), kā arī augstāku uz nākotnes mērķu sasniegšanu virzītas rīcības vērtību (Van Calster et al., 1987). Rezultātā lielāka orientācija uz nākotni Latgales jauniešiem atspoguļo spēku, kas ir virzīts uz nākotnes mērķiem un ir vairāk izteikts, jo jāpārvar lielāka pretestība to sasniegšanā.

Novērotajam Latgales jauniešu optimismam var atzīmēt vēl vienu objektīvu pamatu. Latgale ir otrajā vietā pēc Rīgas augstākās izglītības jomā, kas attiecas uz izglītības iespēju un studentu skaitu (ANO Attīstības programma, 2005). Latgales vidusskolēniem ir iespējas izvēlēties augstāko izglītību, kas paaugstina viņu izredzes darba tirgu konkurencē. Augstākā izglītība ieņem arī centrālo vietu jauniešu cerībās un bažās par nākotni, bet izglītības kvalitāte un maksa par to tiek nosaukti par nozīmīgiem faktoriem, kas var ietekmēt turpmākā dzīves ceļa izvēli.

Izglītības nozīmi paaugstina arī tas, ka tika pētīti jaunieši vidusskolas nobeiguma posmā. Iepriekšējie socioloģiskie pētījumi (Koroļeva, Rungule, Sebre, & Trapenciene, 1999) rāda, ka lielākā daļa Latvijas vidusskolēnu (ap 85%) ir orientēti uz turpmāko izglītību augstskolās un universitātēs. Psiholoģiskie pētījumi arī liecina, ka ar izglītību saistītie mērķi šajā posmā ieņem pirmo vietu skolēnu cerībās (Nurmi et al., 1995), kas apstiprinājās arī Latvijas jauniešu izpētē (Koļesovs, 2004). Tomēr pēc iestāšanās augstskolās tiek novērotas izmaiņas mērķu nozīmīgumā, un pirmo vietu ieņem mērķi, kas attiecas uz darbu un karjeras iespējām (Nurmi & Salmela-Aro, 2002).

Kopumā atšķirības Latgales un Rīgas, kā arī krievu un latviešu jauniešu orientācijā uz nākotni atspoguļo viņu konstruktīvo orientāciju laikā. Šis apgalvojums balstās uz teorētisko analīzi un laika perspektīvas pētījumiem (Fraisse, 1964; Zimbardo & Boyd, 1999). Fress atzīmē, ka, atšķirībā no aprobežošanās ar tagadni vai pagātņi, orientācija uz nākotni ir saistīta ar lielāka hronoloģiskā intervāla iekļaušanu uzvedības regulācijā. Tā nozīmē tagadnes uzvedības orientāciju uz nākotnes mērķiem un rēķināšanos ar savas uzvedības sekām. Zimbardo un Boids atzīmē, ka uz nākotni orientētie indivīdi labāk organizē savu darbību, cenšas sasniegt uzstādītos

mērķus un īstenot savas ambīcijas. Viņi ir gatavi rīkoties un var atteikties no tagadnes izpriecām, lai sasniegtu savus mērķus. Pretstatā orientācijai uz nākotni, orientācija uz tagadni, „bēgšana prom no laika” (Fraisse, 1964) vai fatālisms (Zimbardo & Boyd, 1999) ir saistīti ar iespējamām nelabvēlīgām sekām, kas attiecas uz indivīdu un visiem, kas saskaras ar viņa rīcības sekām. Tāpēc lielāka orientācija uz nākotni grupās, kuru situācija kaut kādā ziņā tiek uzskatīta par nelabvēlīgu, liecina par tendencēm rīkoties konstruktīvi.

Šai atziņai atbilst priekšstats par nākotnes perspektīvas veidošanos uz atlikta vajadzības apmierinājuma pamata (Zimbardo & Boyd, 1999). Nespēja apmierināt vajadzības tagadnē vai negatīvas sekas, kas saistās ar to apmierinājumu, var veicināt indivīda meklējumus, lai apmierinātu šīs vajadzības nākotnē. Laika perspektīvas mērogā tas veido kompensācijas mehānismu, kas ļauj pielāgoties esošiem nelabvēlīgiem apstākļiem un atspoguļojas lielākā orientācijā uz nākotni.

Plānošana un aktīva rīcība, kas saistās ar orientāciju uz nākotni, ir nepieciešamas, lai sasniegtu izvirzītus mērķus un mainītu savu nākotni kopumā. Šis temats parādās arī jauniešu atbildēs, kas raksturo ietekmes uz viņu nākotni. Tika konstatētas jauniešu vēlmes pašiem veidot un ietekmēt savu nākotni, kas tika interpretēts kā internālais kontroles lokuss (Rotter, 1966). Internālā kontroles lokusa saistība ar orientāciju uz nākotni tika atklāta arī Rīgas jauniešu laika perspektīvas izpētē (Kolesovs, 2002). Tas vēlreiz apstiprina, ka orientācija uz nākotni ir saistīta ar tās konstruēšanu – veidošanu ar paša pūlēm.

Atšķirības, kas saistītas ar reģionu un etnolingvistiskajām grupām, papildina šo faktoru mijiedarbība. Pirmā mijiedarbība izpaužas mazākā negatīvas pagātnes pieredzes aktualitātē Rīgas latviešu jauniešu laika perspektīvā. Tas nozīmē, ka krievu un Latgales jauniešu grupās ir vairāk izteikta negatīva pagātnes pieredze. Balstoties uz iepriekšējo pētījumu rezultātiem (Zimbardo & Boyd, 1999), var apgalvot, ka šī pieredze saistās ar augstāku trauksmes, depresijas, agresijas un stresa līmeni.

Saskaņā ar piedāvāto modeli, tas ir vēl viens spēks psiholoģiskajā laukā, kas ietekmē indivīdu un ir virzīts no pagātnes puses. Spēka virzienu nosaka negatīva traumējošo pagātnes notikumu un pārdzīvojumu vērtība. Tādējādi krievu jauniešu un latviešu jauniešu no Latgales grupu psiholoģiskajā laukā ir vērojams lielāks spēks, kas ietekmē viņus no pagātnes puses.

Aprakstītajai ietekmei ir īpaša nozīme, ja ņem vērā pusaudžu un jauniešu nepieciešamību strukturēt psiholoģisko lauku, izvirzīt attālinātus mērķus un plānot savu dzīvi (Lewin, 1951). Tā

ir papildus ietekme, ar kuru indivīdiem ir jātiek galā, jo nākotnes plānošanā jaunieši rēķinās ar savu negatīvo pieredzi. Šo pieredzi var saistīt ar politiskām un sociāli ekonomiskām pārmaiņām, kas varēja negatīvi ietekmēt krievu grupas un Latgales jauniešus. Runa ir par krievu grupas atsvešināšanos no politiskās un sociālās dzīves (Draguns, 2004) un noturīgi augstu bezdarba līmeni Latgalē.

Otrā faktoru mijiedarbība emocionālajā attieksmē pret pagātņi nesaskan ar novēroto mijiedarbību, kas attiecas uz negatīvo pagātņes pieredzi. Rīgas latviešu jauniešu grupas emocionālā attieksme pret pagātņi nav pozitīvāka salīdzinājumā ar citām grupām, kaut arī viņiem ir mazāk izteikts negatīvās pagātņes pieredzes vērtējums. Augstāki attieksmes pret pagātņi rādītāji vērojami Latgales jauniešiem, un Latgales jauniešu vidū krievu jauniešiem attieksme pret pagātņi ir pozitīvāka nekā latviešu jauniešiem.

Šo mijiedarbību var saistīt ar jau minēto augstāku Latgales jauniešu optimismu, kas veicina viņu pielāgošanos nelabvēlīgiem apstākļiem. Neskatoties uz lielāku negatīvas pagātņes pieredzes esamību laika perspektīvā, pagātne kopumā tiek novērtēta kā „laba”. Tas ir saskaņā arī ar Zimbardo piedāvāto pagātņes perspektīvas struktūru, kurā orientācija uz pagātņi diferencējas un veido divus neatkarīgus faktorus: „negatīvā pagātne” un „pozitīvā pagātne” (Zimbardo & Boyd, 1999).

Trešā mijiedarbība papildina ar etnolingvistisko grupu saistīto atšķirību aprakstu. Rezultāti liecina, ka bažas par īpašumu, kas kopumā ir biežāk izteiktas krievu grupā, vairāk parādās Latgales krievu jauniešu grupā. Sasniegt finansiālo labklājību krievu grupas jauniešiem Latgalē ir ievērojami grūtāk, ko var izskaidrot ar nelabvēlīgo ekonomisko situāciju reģionā. Tomēr latviešu grupā šī tendence netika novērota. Visticamāk, krievu grupā pastāv lielāka nedrošības sajūta par veismīgu iekļaušanos Latvijas sabiedrības ekonomiskajā sfērā, kas saskan ar Latvijas krievu etnolingvistiskās grupas raksturojumu (Draguns, 2004).

Reģiona un skolas mijiedarbību cerībās par īpašumu ir samērā grūti interpretēt. Atšķirībā no bažām īpašuma jomā, kas tika saistītas ar finansiālo labklājību kopumā, cerību saturs variē no naudas, kas ir nepieciešama izdzīvošanai, līdz pašu mājai. Tāpēc nevar apgalvot, ka jaunieši Latgalē un Rīgā savās cerībās domā par līdzīgu īpašumu.

Dzimumatšķirības jauniešu laika perspektīvā

Rezultāti kopumā atklāj, ka Latvijas jauniešiem ir vērojamas būtiskas laika perspektīvas satura atšķirības, kuras var interpretēt kā dzimuma lomu atšķirības. Jaunieši vairāk saista savas

cerības ar darbu un īpašumu, bet jaunietes – ar ģimeni. Tādējādi izlasē kopumā ir vērojamas tendences, kas ir raksturīgas sabiedrībām ar tradicionālu vīriešu un sieviešu lomu sadalījumu (Nurmi, 1991).

Atšķirībā no ģimenes un darba jomām, izglītības jomā nav konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības cerībās un bažās par izglītību, kas saistītas ar dzimumu. Saskaņā ar Nurmi piedāvāto interpretāciju, tas liecina par sieviešu pozīcijas izmaiņām sabiedrībā (Nurmi, 1991). Sieviešu ieinteresētība izglītībā veicina viņu veiksmīgāku iekļaušanos darba sfērā. Šo interpretāciju atbalsta Latvijas sieviešu orientācija uz augstāko izglītību un lielāks sieviešu skaits augstskolu absolventu vidū (UNDP Latvia, 2003).

Balstoties uz dzimuma un etnolingvistiskās grupas faktoru mijiedarbību darba un ģimenes jomās, var apgalvot, ka krievu grupas jauniešiem dzimuma lomu sadalījums ir izteikts vairāk nekā latviešu grupas jauniešiem. Šīs dzimumatšķirības var interpretēt kā maskulinitātes un feminitātes (Hofstede, 1980) izpausmes. Novērotās atšķirības ļauj secināt, ka jauniešu laika perspektīvā maskulinitātes pazīmes ir vairāk raksturīgas krievu etnolingvistiskajai grupai, un šajā grupā var būt vērojams lielāks akcents uz vīriešu sasniegumiem. Savukārt latviešu grupai ir vairāk raksturīgas feminitātes pazīmes, un sieviešu lomas redzējums mazāk atšķiras no vīriešu lomas redzējuma.

Par tradicionālu dzimuma lomu sadalījumu krievu etnolingvistiskajā grupā liecina arī novērotās dzimumatšķirības notikumu hronoloģijā ģimenes jomā. Krievu grupā jaunietes sagaida ātrāku cerību piepildīšanos ģimenes jomā (23,7 gadi) nekā jaunieši (26,5 gadi). Savukārt latviešu grupā dzimumatšķirības nav statistiski nozīmīgas. Latviešu jaunietes un jaunieši saista savas gaidas uz ģimenes dzīvi ar līdzīgu vecumu (25,5 gadi).

Tendence ātrāk veidot tuvas attiecības un ģimeni jauniešiem (Malmberg, 1996) apstiprinājās krievu grupā un netika novērota latviešu grupā. Vienlaikus tas liecina par tuvāku laika perspektīvu jauniešiem no krievu grupas. Viņu cerības uz darbu un ģimeni ir izvietotas ļoti tuvu laikā – ap 22,3 un 23,7 gadiem atbilstoši. Tas var radīt pamatu lomu konfliktam šajās jomās (Hogan, 1985).

Lai mēģinātu saprast iespējama lomu konflikta iemeslus, ir jāatzīmē vēl viena konstatētā faktoru mijiedarbība. Krievu grupas jaunietes no Latgales izsaka vairāk cerību par ģimeni. Šo tendenci var interpretēt, ņemot vērā Latgales ekonomiskās stabilitātes trūkumu. Ģimenes funkcijas neierobežojas ar reproduktīvo funkciju, un ģimene ir viens no indivīda drošības

avotiem. Cilvēka drošības pētījuma rezultāti (Sebre & Bite, 2003) liecina, ka ģimene Latvijā ieņem vienu no galvenajām vietām drošības faktoru vidū. Īpaši tas attiecas uz jauniem cilvēkiem, kas saredz ģimenē lielāku atbalstu, nekā cilvēki pēc 40 gadiem. Var pieņemt, ka cerības uz ģimeni jauniešiem ir saistītas ne tikai ar tuvām attiecībām, bet arī ar cerībām uz drošu un stabilu vidi.

Pretstatā jauniešiem, jaunieši no krievu etnolingvistiskās grupas sagaida cerību papildīšanos ģimenes jomā visvēlāk. Iespējams, ka viņiem ir nepieciešams lielāks laiks, lai realizētu cerības izglītības un darba jomās un sasniegtu pietiekamu finansiālo neatkarību. To atbalsta vairāk novērotās bažas par īpašumu krievu jauniešu grupā. Tādējādi, lai pielāgotos izmaiņām un nodrošinātu zināmu stabilitāti, jauniešiem, saskaņā ar pieņemtajām dzimuma lomām, tiecas ātrāk izveidot ģimeni, bet jaunieši – atliek laulību, lai nodrošinātu sevi un nākamo ģimeni finansiāli.

Atšķirību interpretācija rāda, ka nākotnes perspektīvas satura un objektu izvietojuma variācija tiek skaidrota vismaz ar diviem faktoriem. Pirmais ir kultūras raksturojums, kas saistās ar priekšstatiem par vīriešu un sieviešu lomām. Gaidas, kas attiecas uz šīm lomām, atspoguļojas nākotnes notikumu plānošanā. Otrs faktors – sociāli ekonomiskā situācija, kas paver vairāk vai mazāk iespēju šo mērķu īstenošanai. Tas apstiprina nākotnes perspektīvas veidošanos mijiedarbībā ar sociāli ekonomisko un kultūras kontekstu, kas ievirza un piedāvā iespējas jauniešu pārejā uz pieaugušo dzīvi (Nurmi, 2004).

Kopā ar atšķirībām nākotnes perspektīvas saturā un struktūrā, tika atklātas dzimumatšķirības orientācijā uz nākotni un emocionālajā attieksmē pret laiku. Dzimumatšķirības orientācijā uz nākotni ir saskaņā ar Zimbardo pētījuma rezultātiem (Zimbardo & Boyd, 1999), kas arī atklāja augstāku orientāciju uz nākotni jauniešiem salīdzinājumā ar jauniešiem.

Pirmais iespējamais skaidrojums saistās ar jau atzīmēto sieviešu nevienlīdzību ar vīriešiem nodarbinātības jomā un lielāku sieviešu apdraudētību ģimenes dzīvē (UNDP Latvia, 2003). Šajā gadījumā orientācija uz nākotni ļauj pielāgoties patreizējām grūtībām. Par otro skaidrojumu var uzskatīt augstāku emocionālo tagadnes un nākotnes vērtējumu jauniešiem salīdzinājumā ar jauniešiem. Līdzīgi, kā tas tika novērots Latgales jauniešiem, tas var liecināt par optimismu, kas atbalsta virzīšanos uz nākotnes mērķiem. Kaut arī, vienlaikus, tas var atspoguļot lielāku emocionalitāti, kura var būt uzskatīta par sievietes lomas atribūtu Latvijas jauniešiem. Kā trešo skaidrojumu var izvirzīt orientācijas uz nākotni pozitīvās savstarpējās sakarības ar tādām

indivīdu īpašībām kā apzinīgums un rēķināšanās ar iespējamām sekām (Zimbardo & Boyd, 1999). Ir iespējams izvirzīt pieņēmumu, ka Latvijā šīs īpašības tiek vairāk sagaidītas no jauniešiem, nevis no jauniešiem. Šo skaidrojumu atbalsta arī atšķirības nākotnes perspektīvas saturā. Jaunietes ir vairāk nobažījušās par saviem spēkiem un spējām būt patstāvīgām un tikt galā ar grūtībām. Jaunieši, savukārt, ir vairāk nobažījušies par globālām politiskā un sociāli ekonomiskā konteksta izmaiņām. Iespējams, ka jaunietes vairāk saista iespējamās neveiksmes vai nelabvēlīgos notikumus ar pašu spējām. Tas saskan ar pašu atbildības apzināšanos par savu nākotni un var veicināt lielāku orientāciju uz to.

Pētījuma pieejas analīze

Nemot vērā jaunas iespējas, kas tika identificētas darba teorētiskajā daļā, ir svarīgi pievērst uzmanību piedāvātajai laika perspektīvas izpētes pieejai. Pirmkārt, ir jāatzīmē, ka piedāvātā laika perspektīvas definīcija un adaptētās metodes ļauj veikt integrēto laika perspektīvas izpēti un iekļaut pagātņi, tagadni un nākotni subjektīvo rādītāju izpētē. Vienlaikus orientācijas uz nākotni un attieksmes pret to izpēte tika papildināta ar nākotnes perspektīvas satura un struktūras analīzi.

Pateicoties integrētajai pieejai tika atklātas atšķirības jauniešu orientācijā uz negatīvo pagātnes pieredzi. Tika atklātas arī pretrunīgas tendences emocionālajā attieksmē pret pagātņi un orientācijā uz to. Šīs tendences tika interpretētas kā jauniešu pielāgošanās negatīvai situācijai vai pagātnes pieredzei, kas varētu ietekmēt viņu turpmākās izvēles, mērķus un plānus. Tas nozīmē, ka, kaut arī lielākā daļa atšķirību tika sagaidīta un atklāta attiecībā uz nākotņi, pagātņi nevajadzētu izslēgt no jauniešu laika perspektīvas analīzes.

Apvienotas subjekta un objektu pozīcijas nākotnes perspektīvas aprakstā paaugstina piedāvāto interpretāciju validitāti. Nākotnes perspektīvas satura analīze apstiprina orientācijas uz nākotņi salīdzinājuma pamatotību, jo tiek salīdzināta orientācija uz līdzīgiem, nevis atšķirīgiem nākotnes mērķiem.

Otrkārt, kvantitatīvā analīze tika papildināta ar jauniešu atbilžu kvalitatīvo analīzi, kas papildina pētījuma rezultātus. Tā apstiprina arī indivīda priekšstatu par kontroli nozīmi viņa laika perspektīvas veidošanā. (Nurmi, 1994; Seginer et al., 2004). Priekšstati par iespējam pašam ietekmēt notiekošo jeb internālais kontroles lokuss (Rotter, 1966) ir svarīgas, ja tiek vērtētas iespējas pielāgoties nelabvēlīgai situācijai un aktīvi rīkoties, lai sasniegtu savus mērķus.

Tika noteiktas konkrētās ietekmes, kuras, pēc jauniešu domām, var mainīt viņu nākotni. Ja pētījuma grupu izvēlē par noteicošām ietekmēm tika uzskatītas ekonomiskā situācija un bezdarba līmenis reģionā vai piederība etnolingvistiskajai grupai, tad cerību un bažu satura analīze apstiprināja, ka minētie faktori atspoguļojas jauniešu nākotnes aprakstos. Vienlaikus kvalitatīvā analīze piedāvā iespējamo skaidrojumu tam, ka hipotēze par Latgales jauniešu bažām par darbu neapstiprinājās. Tas ir: Eiropas Savienības darba tirgus iekļaušana jauniešu nākotnes perspektīvā.

Tika atklātas arī kvalitatīvas atšķirības latviešu un krievu grupu jauniešu nākotni ietekmējošo faktoru aprakstā. Kā arī tika sagaidīts, krievu grupas jaunieši bija nobažījušies par dzimtās valodas lietošanas iespējām un par attieksmi pret mazākumtautību grupām Latvijā. No otras puses, samērā negaidītās latviešu jauniešu bažas par savas etnolingvistiskās grupas eksistēšanu nākotnē liecina par abu grupu jauniešu nedrošības sajūtu.

Treškārt, laika perspektīvas aprakstam tika izmantoti psiholoģiskā lauka teorijas jēdzieni. Tika piedāvāts interpretēt indivīda orientāciju laikā kā kopspēkus, kas ir virzīti uz pagātnes, tagadnes vai nākotnes objektu kopām. Pētījuma hipotēzes tika izvirzītas, balstoties uz minētajām analogijām. Savukārt hipotēžu apstiprināšanās apliecina iespējas interpretēt lielāku orientāciju uz nākotni (spēks) saistībā ar lielākiem šķēršļiem (pretspēks) nākotnes mērķu sasniegšanā.

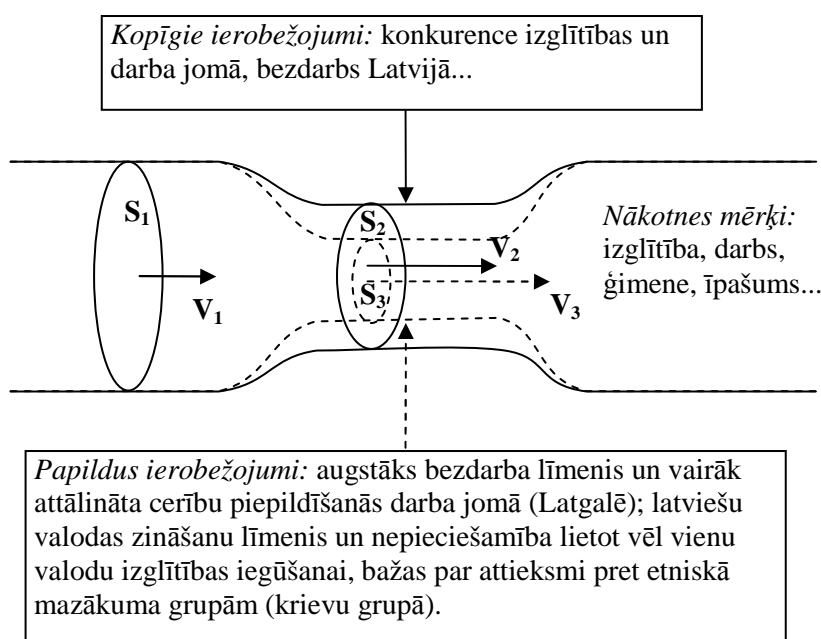
Turklāt jauniešu cerību un bažu satura analīze apstiprina, ka nosauktie sociāli ekonomiskās situācijas ierobežojumi ir pārstāvēti jauniešu atbildēs un tādā veidā ir iekļauti psiholoģiskajā laukā. Tas nozīmē, ka bezdarbs Latvijā, attieksme pret etniskā mazākuma grupām, izglītības valodas jautājums var tikt iekļauti novēroto atšķirību skaidrojumos.

Atklātās atšķirības orientācijā uz nākotni ir saskaņā ar vēl vienu modeli, kas tika piedāvāts psiholoģiskā lauka teorijas ietvaros. Runa ir par jau minēto „kanāla” modeli, kas tika piedāvāts tā saukto „nepsiholoģisko” faktoru iekļaušanai psiholoģijas pētījumos (Lewin, 1951). „Kanāla” modelis tika izmantots arī turpmākajos sociālo procesu aprakstos (Ross & Nisbett, 1991) kā arī indivīda attīstības raksturojumam sociāli ekonomiskajā un kultūras kontekstā (Nurmi, 2004).

Kaut arī pētījuma rezultāti apstiprināja sociāli ekonomisko ierobežojumu iekļaušanos jauniešu psiholoģiskajā laukā, analogija ar kanālu atklāj jaunas iespējas orientācijas uz nākotni aprakstā. Jaunajā analogijā tiek izmantots vienkāršots hidrodinamikas modelis, kas atspoguļo tā

saukto plūsmas nepārtrauktības likumu. Saskaņā ar šo likumu, plūsmas ātrums (V) ir apgriezti proporcionāls kanāla šķērsgriezumam (S).

Lai izmantotu šo modeli orientācijas uz nākotni aprakstam, var piedāvāt uzskatīt kanāla malas (7. attēls), kas nosaka tā šķērsgriezumu (S_1), par iespējām, kas tiek saistītas ar noteiktu sociāli ekonomisko kontekstu. Kanāla sašaurināšanos nākotnes mērķu priekšā var uzskatīt par ierobežojumiem šo mērķu sasniegšanā (S_2 un S_3). Savukārt šķidruma pārvietošanas ātrumu var uzskatīt par orientāciju uz nākotni (V_1 , V_2 un V_3).

7. attēls. Orientācijas uz nākotni saistība ar ierobežojumiem mērķu sasniegšanā.

Var redzēt, ka visu grupu jaunieši saskaras ar līdzīgiem šķēršļiem nākotnes mērķu sasniegšanā, bet Latgales jauniešu un krievu etnolingvistiskās grupas jauniešu priekšā ir papildus ierobežojumi. Ja notiek pārvietošanās nākotnes mērķu virzienā, orientācija uz nākotni (ātrums V_3) jauniešiem nosauktajās grupās būs lielāka nekā Rīgas vai latviešu etnolingvistiskās grupas jauniešiem (ātrums V_2). To nosaka mazāks kanāla šķērsgriezums S_3 salīdzinājumā ar šķērsgriezumu S_2 .

Aprakstītais modelis, kas ilustrē apstiprinātās hipotēzes par orientāciju uz nākotni, sakrīt ar Segineras piedāvāto interpretāciju (Seginer, 1988a). Izteiktāku arābu jauniešu orientāciju uz nākotni viņa interpretēja kā vēlmi *ātrāk* sasniegt savus mērķus. Balstoties uz piedāvāto analogiju, var interpretēt arī Latvijas jauniešu orientācijas uz nākotni atšķirības. Var apgalvot, ka jauniešiem no krievu grupas salīdzinājumā ar latviešu grupu, jauniešiem no Latgales

salīdzinājumā ar jauniešiem no Rīgas un jauniešiem salīdzinājumā ar jauniešiem var novērot tieksmi ātrāk sasniegt savus mērķus.

Modeļa izmantošanā ir svarīgi, lai pārvietošanās kanālā būtu iespējama un ierobežojumi tiktu uztverti kā pārvarami. Ja orientācija uz nākotni kā spēks psiholoģiskā lauka modelī tika saistīta ar indivīda tendenci pārvietoties uz noteiktiem psiholoģiskā lauka reģioniem, tad šajā gadījumā orientācija uz nākotni ir saistīta ar pašas pārvietošanas raksturojumu – ātrumu. Tas ir saskaņā ar priekšstatiem par notiekošo psiholoģiskajā laukā (Lewin, 1951). Spēku ietekmes rezultātā, pēc Levina domām, notiek indivīda pārvietošanās uz noteiktiem mērķiem, bet, ja pārvietošanās nav iespējama, notiek aizvietojošo mērķu izvirzīšana vai cita veida psiholoģiskā lauka pārstrukturēšana.

Ar piedāvāto laika perspektīvas aprakstu lauka teorijas jēdzienos bija saistīts arī pētījuma jautājums par orientācijas laikā saistību ar emocionālo attieksmi pret to. Atklātās sakarības apliecina emocionālās attieksmes mērījuma iespējas raksturot pagātnes objektu vērtības, bet attiecībā uz nākotni demonstrē vājas korelācijas, kas tika skaidrotas ar pretrunīgām tendencēm jauniešu vērtējumos. Piemēram, Latgales jauniešu augstāks nākotnes emocionālais vērtējums saskan ar lielāku orientāciju uz nākotni šajā grupā. Savukārt jauniešiem no krievu grupas netika novērota pozitīvāka attieksme pret nākotni, kaut arī viņu orientācija uz nākotni ir izteiktāka salīdzinājumā ar jauniešiem no latviešu grupas. Tāpēc rezultāti tika interpretēti gan saistībā ar nākotnes mērķu pozitīvo vērtību, gan ar pielāgošanos nelabvēlīgiem apstākļiem un jauniešu optimismu attiecībā pret iespējamo nākotni. Tas nemaina priekšstatus par nākotnes mērķu pozitīvo vērtību, bet rada jautājumus par to vispārinājuma iespējām, kā arī par piedāvātā instrumentārija atbilstību objektu vērtību izpētei.

Pētījuma ierobežojumi un turpmāko pētījumu virzieni

Augstākminēto rezultātu analīze un interpretācija rada nepieciešamību veikt pētījuma ierobežojumu analīzi. Tā ļaus noteikt pētījuma rezultātu vispārinājuma iespējas, atklāt tā nepilnības un formulēt jaunu pētījumu virzienus.

Laika perspektīvas prognoze balstījās uz situacionisma pieejas principiem un sociāli ekonomiskās situācijas nozīmes uzsvēršanu indivīda un grupu uzvedības prognozē. Tika sagaidīts, ka atšķirības orientācijā uz nākotni būs saistītas ar lielākiem ierobežojumiem vienai grupai no pētījuma grupu pāriem. Pētījuma hipotēžu apstiprināšanās liecina par laika

perspektīvas saistību ar konstatētajiem Latvijas sociāli ekonomiskās situācijas faktoriem. Vienlaikus dažas no atklātajām atšķirībām tika interpretētas saistībā ar kultūras dimensijām.

Pētījuma rezultāti vēlreiz apstiprina, ka indivīda laika perspektīva veidojas mijiedarbībā ar sociāli ekonomisko un kultūras kontekstu. Priekšstati par nozīmīgo, vēlamu un pieņemamo, kas veido kultūras pamatu (Kim, 2000; Triandis & Suh, 2002), mijiedarbojas ar iespējām, kas paveras indivīdiem noteiktos sociāli ekonomiskajos apstākļos. Tomēr diferencēt šo faktoru ieguldījumu novērotajās atšķirībās izvēlētajā analīzes līmenī nav iespējams.

Pirmkārt, piederība etnolingvistiskajai grupai tika noteikta pēc vidusskolas mācību valodas. Valodas kā kritērija izvēle tika pamatota ar divu lielu etnolingvistisko grupu pastāvēšanu Latvijā (Draguns, 2004; Zepa et al., 2005). Vecāku lēmums par to, kurā skolā mācīsies viņu bērni, ir noteicošais šīs grupas izvēlē. Vienlaikus jauniešu atbildes liecina, ka izpētē ir vēlams iekļaut mainīgos lielumus, kas attiecas uz kultūru un etniskās grupas statusu.

Dziļākā analīzes līmenī būtu svarīgi atšķirt kultūras un etniskās grupas statusa ietekmi uz indivīda laika perspektīvu. Lai sasniegtu šo mērķi, ir nepieciešams iekļaut analīzē pakāpi, kurā indivīdi identificē sevi ar noteiktu etnisko grupu. Savukārt kultūras izpētē būtu svarīgi veikt tās dimensiju mērījumus. Tas atbilstu sociālās identitātes teorijas priekšstatiem (Tajfel, 1982) un priekšstatiem par kultūru kā daudzdimensionālu parādību (Hofstede, 1980; Triandis & Suh, 2002). Kopumā tas ļautu mērīt etnisko piederību un kultūras dimensijas kā nepārtrauktus mainīgos lielumus intervālu skalā, nevis diskrēto mērījumu nominālu skalā (kā latviešu un krievu etnolingvistiskās grupas).

Otrkārt, ekonomiskās situācijas ietekme uz indivīda laika perspektīvu tika pētīta divos Latvijas reģionos – Rīgā un Latgalē. Izvēli noteica kontrasts Latvijas mērogā starp šo reģionu bezdarba līmeņa un ekonomiskās attīstības rādītājiem. Lai paplašinātu ekonomiskās situācijas nozīmes izpratni, būtu vēlams iekļaut izpētē vairāku Latvijas novadu jauniešus. Vienlaikus ir nepieciešams ņemt vērā jauniešu piederību noteiktam sociālajam slānim, kas ļautu pārbaudīt tā starpniecības lomu ekonomiskās situācijas ietekmē uz indivīda laika perspektīvu.

Piedāvātie soļi ļautu papildināt priekšstatus par laika perspektīvas prognozes iespējām. Tie rada arī iespējas nosaukto faktoru mijiedarbības izpētei, jo Latvijas mērogā var būt novērotas etnisko grupu statusa un kultūras rādītāju variācijas. Par labu šim apgalvojumam liecina etnolingvistiskās grupas un reģiona faktoru mijiedarbības, kas tika atklātas un interpretētas pētījumā.

Rezultātu vispārinājuma iespējas ierobežo izvēlētās pētījuma grupas – vidusskolas izlaiduma klašu skolēni. Tie ir jaunieši, kuri atrodas nozīmīgu pārmaiņu priekšā un ir orientēti uz augstākās izglītības iegūšanu. Tas neļauj vispārināt orientāciju uz nākotni kā konstruktīvu tendenci grūtību pārvarēšanā uz citu mācību iestāžu audzēkņiem, strādājošiem jauniešiem, kā arī uz citām vecuma grupām. Lai šis vispārinājums būtu iespējams, ir vēlams iekļaut izpētē nosauktās grupas.

Zināmus ierobežojumus rada arī pētījuma instrumentārijs. Kā atzīmē Zimbardo (Zimbardo & Boyd, 1999), ZTPI aptaujas struktūra ir apstiprinājusies pusaudžu un jauniešu izpētē. Lai izmantotu šo aptauju laika perspektīvas mērījumiem citās vecumgrupās, ir nepieciešama papildus izpēte, kas apstiprinātu aptaujas piemērotību pētījumiem. Pētījuma rezultātu interpretācija atklāj arī ierobežojumus Attieksmes pret laiku skalas lietošanā. Izmantojot to, jāatceras, ka rādītāji prasa salīdzinājumu ar citiem datiem. Savukārt nākotnes cerību un bažu analīze paplašina indivīda laika perspektīvas aprakstu. Tas nozīmē, ka būtu vēlams izmantot līdzīgu metodi indivīda pagātnes satura izpētei.

Jāatzīmē arī, ka laika perspektīvas konstrukta izpēte ir cieši saistīta ar pētījuma instrumentārija attīstību (Zimbardo & Boyd, 1999). Emocionālās attieksmes pret pagātņi, tagadni un nākotni un orientācijas laikā savstarpējās sakarības, kas tika konstatētas šajā pētījumā, liecina par iespējam veikt faktoru analīzi, lai atklātu attiecības starp minētajiem laika perspektīvas elementiem.

Vienlaikus ar nepieciešamību prognozēt laika perspektīvu radās jautājums par prognozēm, kas balstās uz laika perspektīvas rādītājiem. Kā rāda iepriekšējie pētījumi, šī joma ir samērā maz pētīta (Nurmi, 1991, 2005; Zimbardo & Boyd, 1999). Var piedāvāt divus turpmāko pētījumu virzienus. Pirmais attiecas uz jautājumu, kas palicis atklāts un tiek vairākkārt diskutēts laika perspektīvas analīzē (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999). Tas ir jautājums par optimālo laika kategoriju balansu indivīda laika perspektīvā. Šajā virzienā varētu pētīt laika perspektīvas saistību ar indivīda labklājības rādītājiem.

Atbildes uz jautājumu par optimālo laika perspektīvas balansu var tikt meklētas, pētot arī indivīda pielāgošanās pakāpi dažādās situācijās. Šajos pētījumos var būt noderīga piedāvātā orientācijas laikā interpretācija. Kā jau tika minēts, orientācija laikā, kā spēks indivīda psiholoģiskajā laukā, tiek saistīta ar viņa vajadzībām un ierobežojumiem to apmierināšanā. Ar vajadzībām un to apmierināšanu saistās vēl viens lauka teorijas jēdziens – spriedze (Lewin,

1951). Spriedzes jēdziens tiek izmantots arī, lai raksturotu dinamisku līdzsvaru starp spēkiem un pretspēkiem, veicinošiem un ierobežojošiem faktoriem, kas pastāv indivīda psiholoģiskajā laukā vai sabiedrībā kopumā (Ross & Nisbett, 1991). Balstoties un priekšstatiem par to, ka sistēmas ar augstāku spriedzes līmeni ir mazāk stabilas un lēnāk atgriežas līdzsvarā (Ross & Nisbett, 1991), nepieciešams veikt pētījumus par laika perspektīvas rādītāju spēju prognozēt adaptācijas grūtības. Tas ir otrs pētījumu veids, kurā ir iespējams balstīties uz laika perspektīvas rādītājiem kā uz iespējamās prognozes pamatu. Šajos pētījumos būtu svarīgi izmantot longitudinālo shēmu, kas sniegtu iespējas novērot notiekošo izmaiņu dinamiku, kā arī ņemt vērā mainīgos lielumus, kas varētu tās ietekmēt.

Jāatgādina arī, ka spriedzes sistēmas princips tiek uzskatīts par skaidrojošu. Situacionisma pieejas ietvaros tas tiek izmantots iespējamo izmaiņu aprakstā, bet spriedzes mērījumi netiek piedāvāti (Ross & Nisbett, 1991). Tāpēc laika perspektīvas pētījumi atklāj jaunas iespējas, kas varētu veicināt spriedzes mērījumu attīstību. Orientācija uz pagātni, tagadni un nākotni aptver visu indivīda psiholoģisko lauku un var atspoguļot spriedzi, kas pastāv laukā kopumā. Nepieciešams arī turpināt teorētisko analīzi, balstoties uz psiholoģiskā lauka un situacionisma pieejas principiem, lai pilnveidotu piedāvāto modeli un skaidrojumus.

Piedāvātie pētījumu virzieni saistās ar laika perspektīvas kvantitatīviem mērījumiem. Tomēr būtu jāatceras, ka laika perspektīva nav tikai atkarīgais mainīgais lielums kultūras izpētē. Būtu svarīgi turpināt pētījumus, kuros laika perspektīva tiek uzskatīta par kultūras pazīmi. Tas saskan ar vienu no kultūras definīcijām (Kim, 2000), jo laiku var uzskatīt par resursu, kas tiek izmantots, un par kura izmantošanu dotajā kultūrā pastāv noteikti priekšstati. Šis skatījums saskan arī ar pētījumiem, kuros tika atklāta tāda kultūras dimensija kā ilgtermiņa orientācija pretstatā īstermiņa orientācijai, kas attiecas uz orientāciju uz attālinātiem vai tuvākiem mērķiem, rezultātiem un sekām (Hofstede, 2005). Tāpēc laika perspektīvas pētījumus būtu vēlams papildināt ar plašāka kvalitatīvā pētījuma datiem. Kvalitatīvs pētījums var būt orientēts uz veidu, kā indivīdi apraksta savu pagātni, tagadni un nākotni un rēķinās ar tām savā dzīvē. Interviju kvalitatīvā analīze var atklāt priekšstatus par laiku latviešu, krievu vai citās kultūrās.

Praktiskie ieteikumi

Praktisko rekomendāciju izstrādē ir jāņem vērā, ka pētījuma mērķis nebija panākt kaut kāda veida izmaiņas, bet aprakstīt jauniešu laika perspektīvu. Tomēr atbilžu saturs analīze atklāj faktorus, kas, pēc jauniešu domām, ietekmē viņu nākotni. Jauniešu pārdomas par ietekmēm un

veicinošiem faktoriem pārsvarā saistās ar divām jomām – izglītību un darbu. Tāpēc galvenās rekomendācijas tiks attiecinātas uz šīm jomām. Ņemot vērā pētījuma specifiku, tie ir ieteikumi, nevis norādījumi kā tieši ir jārikojas un kādus rezultātus ir iespējams sagaidīt.

Par nozīmīgu jautājumu izglītības jomā jaunieši uzskata izglītības atbalstu un studiju finansējumu no valsts puses. Viņu bažas tiek saistītas ar izglītības kvalitāti un tās atbilstību darba tirgum. Apvienojot jauniešu pārdomas, var secināt, ka ir ļoti svarīgi, lai skolēniem būtu pietiekama informācija par profesiju pieprasījumu Latvijas darba tirgū un iespējām apgūt šīs profesijas. Kā tiek atzīmēts vienā no pētījumiem (ANO Attīstības programma, 2005), augstskolām šajā gadījumā var būt savas intereses, kuras ne vienmēr sakrīt ar situāciju darba tirgū. Tāpēc ir svarīgi, lai atbilstoša informācija tiktu piedāvāta arī no valsts puses.

Jauniešu atbildēs tiek atzīmēts, ka daļai no viņiem būs nepieciešams strādāt, lai nodrošinātu sevi studiju laikā. Neviens no jauniešiem nerunā par studiju kredītu kā par iespējamo finansiālo atbalstu vai problēmu risinājumu. Neapšaubāmi, jauniešiem ir svarīgi justies neatkarīgiem un patstāvīgiem un pašiem kontrolēt un veidot savu dzīvi. Tomēr ir svarīgi, lai jaunieši varētu rēķināties savā izvēlē ar studiju kredīta iespējām, pirms viņi ir iestājušies augstskolās.

Lielāka uzmanība ir jāpievērš jauniešu grūtībām un plāniem par nākotni, jo viņu pašu priekšstati par iespējām pielāgoties jaunām situācijām ir diezgan ierobežoti. Viņi cer uz labi apmaksātu darbu, bet tikai daži saka, ka būtu gatavi veidot savu biznesu. Iespējams, ka vidusskolas mācību programmā ir jāpievērš uzmanība jauniešu ekonomiskās aktivitātes veicināšanai.

Kāpēc ir jāpievērš uzmanība nosauktajām problēmām? Atbilde uz šo jautājumu ir saistīta ar jauniešu domām par darba iespējām. Viņi atzīmē augstu bezdarba līmeni Latvijā un runā par darbu ārzemēs. Tas ir labs risinājums, raugoties no pašu jauniešu pozīcijām, bet no Latvijas aizbrauks jauni, aktīvi un izglītoti cilvēki. Viņu izglītībā ir ieguldīti valsts līdzekļi un daudzu cilvēku darbs.

Jāpievērš uzmanība vēl vienam tematam, kas izsauc bažas visu jauniešu grupās – Latvijas etnisko grupu attiecībām. Latviešu un krievu grupu jaunieši pauž nedrošību par šīm attiecībām. Nosauktajai nedrošībai ir savas saknes Latvijas vēsturē un nozīme politikā (Draguns, 2004). Jāatzīmē, ka nedrošība un neiecietība pret citām etniskām grupām ir savstarpēji saistītas, ko apliecina arī pētījumi Latvijā (Sebre, Gundare, Pļaveniece, 2003). Var novērot apburto loku, kad

nedrošība un bažas rada neiecietību, bet tā, savukārt, rada jaunu nedrošības pieaugumu. Visticamāk, tas ir viens no iemesliem situācijai, kuru var nosaukt par stāvokli „starp konfrontāciju un integrāciju” (Draguns, 2004).

Lai mazinātu minēto nedrošību, ir svarīgi veicināt empātiju etnisko grupu komunikācijā (Draguns, 2003), kā arī veidot skaidru pozitīvu nākotnes mērķu redzējumu sabiedrības līmenī. Kā attālinātu mērķi var izvirzīt arī jaunas integrētas skolas koncepciju. Tā varētu pārvarēt institucionālo sadalīšanos pēc etnolingvistiskās grupas principa un radīt jaunu pamatu Latvijas sabiedrības integrācijai. Šis ieteikums nebalstās tieši uz pētījuma rezultātiem, bet ir domāts, lai veicinātu pārdomas par nepieciešamību pārraut aprakstīto apburto loku.

Otra ieteikumu grupa attiecas uz jauniešu psiholoģisko konsultēšanu. Kā tika minēts iepriekšējos pētījumos (Nurmi, 1987), kļūstot vecākiem, skolēnu plānošanas spējas attīstās, tomēr viņiem ir nepieciešama informācija par nākotnes iespējām. Mērķu izvirzīšana, plānošana un plānu īstenošana ir temati, kas prasa papildus uzmanību jauniešu psiholoģiskajā konsultēšanā. Plāni, kas ir izstrādāti un tiek īstenoti soli pa solim, var palīdzēt saskatīt un izmantot iespējas tagadnē un mazināt orientācijas uz nākotni nekonstruktīvos aspektus.

Pētījumos ir pārbaudītas dažas programmas, kas attiecas uz nākotnes perspektīvas veidošanos jauniešiem. Piemēram, pētījumā ar Krievijas vidusskolēniem (Леонтьев, Шелобанова, 2001) tika atklāts, ka dzīves notikumu analīze atklāj jaunas iespējas nākotnes plānošanā. Programmā tika analizēti pagātnes, tagadnes un nākotnes notikumi un sakarības starp tiem. Vienlaikus tika analizētas tuvākas un attālinātas izmaiņu sekas. Tas ļauj analizēt pozitīvo un negatīvo notikumu sekas un veicina jauniešu refleksiju profesijas izvēles situācijā. Vēl viena programma attiecas uz īslaicīgo intervenci karjeras izvēles situācijā (Savickas, 1998). Trīs secīgi soļi ļauj atklāt un aprakstīt jauniešu mērķus, precizēt tos un izveidot atbilstošus plānus, kā arī praktizēties plānu realizācijā.

Iepriekš teiktais liecina par atbilstošas programmas izstrādes vēlamību, un esošās programmas var kļūt par tās pamatu. Šī pētījuma rezultāti liecina, ka viens no svarīgākajiem programmas mērķiem būtu veicināt jauniešu pārliecību par spējām pašiem ietekmēt notiekošo un sasniegt savus mērķus. Savukārt metodes, kas tika adaptētas šī pētījuma gaitā, var būt noderīgas notiekošo izmaiņu novērtējumam. Ir nepieciešama arī programmas efektivitātes pārbaude, kuru ir jāveic, balstoties uz reāliem jauniešu sasniegumiem, grūtībām mērķu sasniegšanā un to pārvarēšanu.

Nobeigums

Pētījuma uzdevumu realizācijas rezultātā tika sasniegts pētījuma mērķis – atklātas Latvijas jauniešu laika perspektīvas sakarības ar sociāli ekonomisko kontekstu. Galvenie atzinumi, kas tika iegūti teorētiskajā analizē un rezultātu interpretācijā, ļauj formulēt galvenos promocijas darba secinājumus:

1. Pētījumā veiktā laika perspektīvas koncepciju analīze atklāj laika perspektīvas komplekso būtību. Koncepciju integrācijas rezultātā tika piedāvāta definīcija, kas apvieno svarīgas laika perspektīvas sastāvdaļas. Saskaņā ar šo definīciju, laika perspektīva ir indivīda orientācija laikā, emocionālā attieksme pret to un priekšstati par pagātnes, tagadnes un nākotnes objektiem, to izvietojumu un savstarpējo saistību.

Piedāvātā definīcija tika izmantota, lai pārbaudītu pētījuma hipotēzes un atbildētu uz pētījuma jautājumiem. Rezultāti apstiprina, ka atšķirības laika perspektīvā var novērot orientācijā laikā, emocionālajā attieksmē pret to, laika perspektīvas saturā, objektu izvietojumā, kā arī priekšstatos par ietekmēm uz nākotnes notikumiem.

2. Jauns skatījums uz laika perspektīvu, kas tika piedāvāts šajā pētījumā, saistās ar psiholoģiskā lauka teorijas priekšstatu attīstību. Indivīda orientācija uz nākotni tiek interpretēta kā kopspekss psiholoģiskajā laukā, kas ir virzīts uz nākotnes objektu kopu. Savukārt grūtības mērķu sasniegšanā tiek interpretētas kā pretspēks, kas ir jāpārvar, virzoties uz nākotnes mērķiem.

Izvirzīto hipotēžu apstiprināšanās atbalsta piedāvāto interpretāciju. Jaunieši no krievu etnolingvistiskās grupas un no Latgales saskaras ar papildus grūtībām nākotnes cerību īstenošanā un mērķu sasniegšanā. Piedāvāto interpretāciju apstiprina arī jauniešu atbilžu satura analīze. Krievu jauniešu laika perspektīvā salīdzinājumā ar latviešu jauniešiem vairāk parādās bažas par finansiālo labklājību. Krievu jaunieši pauž bažas par attieksmi pret etniskā mazākuma grupām Latvijā un uzsver nepieciešamību lietot vēl vienu valodu izglītības jomā. Latgales jauniešu laika perspektīvā cerību piepildīšanās darba jomā ir vairāk attālināta nekā Rīgas jauniešiem.

3. Pētījuma rezultāti atbilst situacionisma pieejas principiem. Laika perspektīvas prognozes iespējas uz sociāli ekonomiskās situācijas novērtējuma pamata saskan ar situācijas ietekmes principu. Spriedzes sistēmas princips atspoguļojas virzošo un ierobežojošo spēku balansā. Savukārt subjektīvās interpretācijas princips tika ņemts vērā jauniešu atbilžu analizē, kad tika identificēti ierobežojošie un veicinošie faktori.

4. Hipotēze par Latgales jauniešu lielākām bažām nodarbošanās jomā neapstiprinājās. Tas tika skaidrots ar iespējām, kas paveras pilsētas vidusskolēniem izglītības jomā, un jaunām iespējām, kas saistās ar darba tirgus paplašināšanos, Latvijai iestājoties Eiropas Savienībā.

5. Atbildes uz pētījuma jautājumiem papildina jauniešu laika perspektīvas aprakstu. Jauniešu atbilžu analīze apstiprina bezdarba, mazākumtautību un valodas tematu iekļaušanu rezultātu interpretācijā. Līdzīgie nākotnes mērķi, kas veido vienādas nākotnes satura kategorijas, apstiprina novēroto atšķirību interpretācijas validitāti. Abu etnolingvistisko grupu nākotnes aprakstos pārstāvētās kategorijas saskan ar individuālisma kultūru jauniešu atbildēm, kas mazina pamatu interpretēt atšķirības orientācijā uz nākotni ar kultūras faktoriem.

Atbildes uz jautājumu par dzimumatšķirībām laika perspektīvā atklāj, ka darba, ģimenes un ģimenes jomās Latvijas jauniešiem ir vērojami priekšstati par tradicionālo dzimuma lomu sadalījumu. Turpretī ar izglītību jaunieši un jaunietes saista savas cerības līdzīgā mērā. Tika arī atklāts, ka priekšstati par tradicionālo lomu sadalījumu ir vairāk raksturīgi krievu etnolingvistiskajai grupai, ko var interpretēt kā izteiktākas maskulinitātes pazīmes krievu jauniešu grupā salīdzinājumā ar latviešu grupu.

6. Integrētās pieejas nozīmi laika perspektīvas izpētē apstiprina atklātā etnolingvistiskās grupas un reģiona mijiedarbība jauniešu orientācijā uz negatīvu pagātnes pieredzi. Tā ir aktuālāka Latgales un krievu jauniešu grupu jauniešiem salīdzinājumā ar Rīgas latviešu grupas jauniešiem. Tika atklāta arī izteiktāka pozitīvā attieksme pret nākotni un pagātņi Latgales jauniešiem. Tas liecina par šīs grupas optimismu, kas var veicināt jauniešu pielāgošanos nelabvēlīgiem apstākļiem.

7. Promocijas darbā tika izstrādāti turpmāko pētījumu virzieni. Viens no tiem ir laika perspektīvas prognozes iespēju meklējumi. Rezultātu interpretācija rāda, ka, neskatoties uz atšķirību skaidrojumu ar sociāli ekonomisko situāciju, izslēgt kultūras faktoru nav ne iespējams, ne arī vēlams. Kultūras priekšstati par nepieciešamo un vēlamo mijiedarbības ar iespējām īstenot to, kas atspoguļojas indivīdu laika perspektīvā. Savukārt pētījuma ierobežojumu analīze atklāj nepieciešamību diferencēt kultūras un etniskās grupas statusa ietekmi uz laika perspektīvu. Tas ir iespējams, ja iekļauj izpētē etnisko identitāti un kultūras dimensijas kā nepārtrauktus mainīgos lielumus.

Par otru pētījumu virzienu var uzskatīt prognozes, kas balstītos uz laika perspektīvas rādītājiem. Runa ir par optimāla pagātnes, tagadnes un nākotnes balansa pētījumiem un laika

perspektīvas rādītāju saistībām ar indivīda labklājību. Šajā virzienā varētu tikt veikta arī indivīda pielāgošanās grūtību izpēte, kas balstītos uz longitudinālām pētījuma shēmām un ļautu pārbaudīt laika perspektīvas rādītāju iespējas raksturot indivīda psiholoģisko lauku kopumā.

Par trešo pētījumu virzienu var uzskatīt paša laika perspektīvas konstrukta turpmāko izpēti. Pirmkārt, tas attiecas uz uzsākto laika perspektīvas sastāvdaļu analīzi. Kā iespējamu soli šajā virzienā var nosaukt subjektīvo laika perspektīvas rādītāju faktoru analīzi, kas varētu precizēt tās iekšējo struktūru. Otrkārt, turpmākā analīze un izpēte ir nepieciešama piedāvātajam laika perspektīvas modelim, kas balstās uz psiholoģiskā lauka un situacionisma pieeju priekšstatiem. Lai attīstītu laika perspektīvas teorētiskus aprakstus, ir vēlams iekļaut analīzē plašāku psiholoģisko konstruktu skaitu: indivīda motivāciju un mērķus, kā arī indivīda un sociāli ekonomiskā un kultūras konteksta mijiedarbības modeļus. Un treškārt, būtu svarīgi attīstīt priekšstatus par laika perspektīvu kā kultūras sastāvdaļu. Izpēti šajā virzienā būtu vēlams sākt ar kvalitatīviem pētījumiem, kas ļautu atklāt iespējamus unikālus latviešu, krievu vai citu kultūru priekšstatus par dzīvi laikā un rēķināšanos ar to.

Izmantotās literatūras saraksts

- Aasland, (2000). Citizenship status and social exclusion in Estonia and Latvia. *Journal of Baltic studies*, 33, 57–77.
- Adler, A. (1933). *Der Sinn des Lebens*. Wien und Leipzig: Verlag Dr. Rolf Passer.
- Allport, G. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York, Chicago, San Francisco: Holt, Rinehart and Winston.
- ANO Attīstības programma (2005). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2004/2005: Rīcībspēja reģionos*. Rīga: ANO Attīstības programma, LU Sociālo un politisko pētījumu institūts.
- Archer, J. (1996). Sex differences in social behavior. Are the social role and evolutionary explanations compatible? *American Psychologist*, 51, 907–917.
- Arnett, J. (2003). Conceptions of the transition to adulthood among emerging adults in American ethnic groups. In J. Arnett & N. Galambos (Eds.), *New directions for child and adolescent development: Cultural conceptions of the transition to adulthood* (pp. 63–75). San Francisco: Jossey-Bass.
- Arnett, J. (2004). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*. New York: Oxford University Press.
- Atvērtās sabiedrības institūts (2002). *Latvija. Pirmsiestāšanās procesa ES monitorings: Mazākumtautību aizsardzība. Ziņojums* (Tulk. no angļu valodas). Budapešta, Rīga: Atvērtās sabiedrības institūts, Preses nams.
- Austers, I. (2002). Attribution of value stereotypes as a consequence of group membership: Latvian and Russian students living in Latvia compared. *International Journal of Intercultural Relations*, 26, 273–285.
- Badger, S., Nelson, L., & McNamara Barry, C. (2006). Perceptions of the transition to adulthood among Chinese and American emerging adults. *International Journal of Behavioral Development*, 30, 84–93.
- Bandura, A. (1986). *Social foundation of thought and action*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist*, 44, 1175–1184.
- Barreau, H. (2004). Living-time and lived time: Rereading St. Augustine. *KronoScope*, 4, 39–68.
- Bentley, A. M. (1983). Personal and global futurity in Scottish and Swazi students. *Journal of*

- Social Psychology*, 12, 223–229.
- Bornman, E., & Appelgryn, A. (1997). Ethnolinguistic vitality under a new political dispensation in South Africa. *The Journal of Social Psychology*, 137, 690–707.
- Bouffard, L., Bastin, E., & Lapierre, S. (1994). The personal future in old age. In Z. Zaleski (Ed.), *Psychology of future orientation* (pp. 75–94). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Bourhis, R., Giles, H., & Rosenthal, D. (1981). Notes on the construction of a "Subjective Vitality Questionnaire" for ethnolinguistic groups. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2, 145–155.
- Bourhis, R., Giles, H., & Tajfel, H. (1973). Language as determinant of Welsh identity. *European Journal of Social Psychology*, 3, 447–460.
- Bourhis, R., & Sachdev, I. (1984). Subjective validity perceptions and language attitudes: Some Canadian data. *Journal of Language and Social Psychology*, 3, 97–126.
- Brandstädter, J. (1984). Personal and social control over development: Some implications of an action perspective in life-span psychology. In P. Baltes & O. Brim (Eds.), *Life-span development and behaviour* (pp. 1–32). New York: Academic Press.
- Bühler, Ch. (1933). *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. Leipzig: Hirzel.
- Byrne, B. (1998). *Structural Equation Modeling with LISREL, PRELIS, and SIMPLIS: Basic concepts, applications and programming*. Hove, UK: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Cantor, N., & Kihlstrom, J. (1987). *Personality and social intelligence*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Chinn, J., & Keiser, R. (1996). *Russians as the new minority. Ethnicity and nationalism in the Soviet successor states*. Boulder, CO: Westview Press.
- Costarelli, S. (2006). The distinct roles of subordinate and superordinate group power, conflict, and categorization on intergroup prejudice in a multiethnic Italian territory. *The Journal of Social Psychology*, 146, 5–13.
- Darley, J., & Batson, C. (1973). From Jerusalem to Jericho: A study of situational and dispositional variables in helping behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 100–119.
- Deci, E., & Ryan, R. (2000). The “What” and “Why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological inquiry*, 11, 227–268.

- Draguns, J. (2003). Between stereotypes and empathy: toward enhancement of communication between ethnocultural groups. Information systems institute (Ed.), *Education in the 21st century: Theory and practice* (pp. 323–330). Riga, Latvia: Information systems institute.
- Draguns, J. G. (2004). Interethnic relations in the Baltic states: Between confrontation and integration. In Y.-T. Lee, C. McCauley, F. Moghaddam, & S. Worchel (Eds.), *The psychology of ethnic and cultural conflict* (pp. 175–192). Westport, CO: Praeger Publishers.
- Eccles, J., & Wigfield, A. (2002). Motivation, beliefs, and goals. *Annual Review of Psychology*, 53, 109–132.
- Einstein, A. (1931). *Relativity: The special and general theory* (R. W. Lawson, Trans.). New York: Crown.
- Elder, G. Jr. (1985). Perspectives on the life course. In G. Elder, Jr. (Ed.), *Life course dynamics* (pp. 23–49). Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Emmons, R. (1986). Personal strivings: An approach to personality and subjective well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1058–1068.
- Eriksons E. H. (1998). *Identitāte: jaunība un krīze* (Tulk. no angļu valodas). Rīga: Jumava. (Oriģinālais darbs ir publicēts 1968. gadā)
- Farber, M. (1944). Suffering and time perspective of the prisoner. *University of Iowa Studies: Child Welfare*, 20 (409), 155–227.
- Fraisse, P. (1964). *The psychology of time*. London: Eyre & Spottiswood.
- Fraser, J. T. (2003). Mathematics and time. *KronoScope*, 3, 153–167.
- Gonzalez, A., & Zimbardo, P. G. (1985). Time in perspective: A Psychology Today survey report. *Psychology Today*, May, 21–26.
- Harris, P., & Crawford, M. (2003). Time and uncertainty. *KronoScope*, 3, 149–152.
- Havighurst, R. (1951). *Developmental tasks and education*. New York: Longmans, Green.
- Hjelle, L. A., & Ziegler D. J. (1992). *Personality theories: Basic assumptions, research, and applications* (3rd ed.). New York, NY, England: McGraw-Hill Book Company.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences*. Beverly Hill, CA: Sage.
- Hofstede, G. (1991). *Cultures and organizations: Software of the mind*. London: McGraw-Hill.
- Hofstede, G. (2005). *A summary of my ideas about national culture differences*. Retrieved August 3, 2005, from <http://feweb.uvt.nl/center/hofstede/page3.htm>.

- Hogan, D. P. (1985). Parental influences on the timing of early life transitions. *Current Perspectives on Aging and the Life Cycle*, 1, 1–59.
- Indāns I., Lulle A., Laizāne-Jurkāne M., Znotiņa L. (2006). *Latvija un brīvā darbaspēka kustība: Īrijas piemērs*. Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas dibinātās stratēģiskās analīzes komisijas pētījums. Publicēts 2006. gada 21. janvārī. Iegūts 2006. gada 23. maijā no <http://www.politika.lv/index.php?id=2941>.
- James, W. (1952). *The principles of psychology*. Chicago, London, Toronto: Encyclopaedia Britannica. (Original work published 1891)
- Kant, I. (1965). *Critique of pure reason* (N. Smith, Trans.). New York: St. Martin's Press. (Original work published 1781)
- Kelly, W. (1991). Directions in the anthropology of contemporary Japan. *Annual Review of Anthropology*, 20, 395–431.
- Keough, K. A., Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Who's smoking, drinking, and using drugs? Time perspective as a predictor of substance use. *Journal of Basic and Applied Social Psychology*, 21, 149–164.
- Kim, U. (2000). Indigenous, cultural and cross-cultural psychology: A theoretical, conceptual, and epistemological analysis. *Asian Journal of Social Psychology*, 3, 265–287.
- Kline, P. (1986). *A Handbook of Test Construction*. London: Routledge.
- Kolesovs, A. (2002). The relation between time perspective and locus of control in high school students. *Baltic Journal of Psychology*, 3(2), 7–19.
- Kolesovs A. (2004). Cerības un bažas par nākotni 17-18 gadus veco krievu skolēnu laika perspektīvā. *Latvijas Universitātes raksti*, 682, 19–28.
- Koroļeva I., Rungule R., Sebre S., Trapenciēre I. (1999). *Latvijas jaunatnes socioloģisks portrets*. Rīga, Latvija: LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde (2003a). Reģistrētais bezdarba līmenis pilsētās un rajonos. Publicēts 2003. gada 15. decembrī. Iegūts 2004. gada 7. janvārī no http://www.csb.lv/ateksts.cfm?tem_kods=bezd_pr&datums={ts '2003-12-15 13:00:00'}.
- Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde (2003b). *Latvijas statistikas gadagrāmata*. Rīga: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde.

- Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde (2004). Reģistrētais bezdarba līmenis pilsētās un rajonos. Publicēts 2004. gada 15. martā. Iegūts 2004. gada 27. martā no http://www.csb.lv/atekstis.cfm?tem_kods=bezd_pr&datums={ts '2004-03-15 13:00:00'}.
- Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija (2004). *LR vispārīzglītojošo dienas skolu skolēnu sadalījums pa tautībām un pēc apmācības valodas*. Iegūts 3. februārī 2004., no <http://www.izm.gov.lv/getfile.aspx?sid=825>.
- Lazarus, R., & Folkman, S. (1987). Transactional theory and research on emotions and coping. *European Journal of Personality, 1*, 141–169.
- Lewin, K. (1939) Field theory and experiment in social psychology: Concepts and methods. *American Journal of Sociology, 44*, 868–897.
- Lewin, K. (1942). Time perspective and morale. In G. Watson (Ed.), *Civilian morale* (Chap. 4). Boston: Houghton Mifflin.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in the social sciences: Selected theoretical papers*. New York: Harper & Row.
- Light, I., & Wong, C. (1975). Protest or work: Dilemmas of the tourist industry in American Chinatowns. *American Journal of Sociology, 80*, 1342–1368.
- McGrath, J., & Tschan, F. (2004). The complex nature of time. In J. McGrath & F. Tschan (Eds.), *Temporal matters in social psychology: Examining role of time in the lives of groups and individuals* (pp. 13–25). Washington, DC: APA.
- Malmberg, L.-E. (1996). How do Finnish students prepare for their future in three school types? The relation between content of plans, information gathering and self-evaluations. *British Journal of Educational Psychology, 66*, 457–469.
- Malmberg, L.-E., & Norrgård, S. (1999). Adolescents' ideas of normative life-span development and personal future goals. *Journal of Adolescence, 22*, 33–47.
- Maslow, A. (1971). *The farther reaches of human nature*. New York: Viking.
- Mead, M. (1950). *Coming of age in Samoa*. New York: New American Library.
- Mehta, P., Rohila, P., Sundberg, N., & Tyler, L. (1972). Future time perspective of adolescents in India and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 3*, 293–302.
- Mockaitis, A.I. (2002). The National Cultural Dimensions of Lithuania. *Ekonomika, 59*, 67–77.
- Muuss, R. E. (1988). *Theories of adolescence* (5th ed.). New York: McGraw Hill.

- Nauck, B., & Schwenk, O. (2001). Did societal transformation destroy the social networks of family in East Germany? *American Behavior Scientist*, *44*, 1798–1817.
- Neisser, U. (1976). *Cognition and reality. Principles and implications of cognitive psychology*. San Francisco: Freeman.
- Nelson, L., Badger, S., & Wu, B. (2004). The influence of culture in emerging adulthood: Perspectives of Chinese college students. *International Journal of Behavioral Development*, *28*, 26–36.
- Noack, P., Hofer, M., Kracke, B., & Klein-Allermann, E. (1995). Adolescents and their parents facing social change: Families in East and West Germany after unification. In P. Noack, M. Hofer, & J. Youniss (Eds.), *Psychological responses to social change* (pp. 129–148). Berlin: DeGruyter.
- Nurmi, J.-E. (1987). Age, sex, social class, and quality of family interaction as determinants of adolescents' future orientation: A developmental task interpretation. *Adolescence*, *22*, 977–991.
- Nurmi, J.-E. (1989). Development of orientation to the future during early adolescence: A four-year longitudinal study and two cross-sectional comparisons. *International Journal of Psychology*, *24*, 195–214.
- Nurmi, J.-E. (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental Review*, *11*, 1–59.
- Nurmi, J.-E. (1993). Adolescent development in an age-graded context: The role of personal beliefs, goals, and strategies in the tackling of developmental tasks and standards. *International Journal of Behavioral Development*, *16*, 169–189.
- Nurmi, J.-E. (1994). The development of future orientation in life span context. In Z. Zaleski (Ed.), *Psychology of future orientation* (pp. 63–74). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Nurmi, J.-E. (2004). Socialization and self-development: Channeling, selection, adjustment, and reflection. In R. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 85–124). New York: Wiley.
- Nurmi, J.-E. (2005). Thinking about and acting upon the future: Development of future orientation across the life-span. In A. Strathman & J. Joireman (Eds.), *Understanding behavior in the context of time: Theory, research and applications* (pp. 31–58). Mahwah,

- N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Nurmi, J.-E., & Lainekeivi, J. (1991). Verbal fluency and the measurement of future-oriented goals and hopes: A comparison of questionnaire and interview data. *Perceptual and Motor Skills, 72*, 1–2.
- Nurmi, J.-E., Poole, M., & Kalakoski, V. (1994). Age differences in adolescent future-oriented goals, concerns, and related temporal extension in different sociocultural contexts. *Journal of Youth and Adolescence, 23*, 471–487.
- Nurmi, J.-E., Poole, M., & Seginer, R. (1992). *Future Hopes and Fears Questionnaire*. Helsinki: University of Helsinki, Department of Psychology.
- Nurmi, J.-E., Poole, M., & Seginer, R. (1995). Tracks and transitions – A comparison of adolescent future-oriented goals, explorations, and commitments in Australia, Israel, and Finland. *International Journal of Psychology, 30*, 355–375.
- Nurmi, J.-E., Pulliainen, H., & Salmela-Aro, K. (1992). Age differences in Adults' Control Beliefs Related to Life goals and Concerns. *Psychology and Aging, 7*, 194–196.
- Nurmi, J.-E., & Salmela-Aro, K. (2002). Goal construction, reconstruction and depressive symptoms in a life-span context: The transition from school to work. *Journal of Personality, 70*, 385–420.
- Nuttin, J. (1984). *Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Nuttin, J., & Lens, W. (1985). *Future time perspective and motivation: Theory and research method*. Leuven & Hillsdale, NJ: Leuven University Press & Erlbaum.
- Oakland, T. (2000). International guidelines to assist in adapting tests. *Journal of Baltic Psychology, 1*(1), 68–76.
- Ornstein, R. (1975). *On the experience of time*. Baltimore: Penguin.
- Osgood, C., Suci, G., & Tannenbaum, P. (1957). *The measurement of meaning*. Urbana, Chicago and London: University of Illinois press.
- Paez, D., & Gonzalez, J. (2000). Culture and social psychology. *Psicothema, 12*, 6–15.
- Pinquart, M., & Silbereisen, R. (2004). Human development in times of social change: Theoretical considerations and research needs. *International Journal of Behavioral Development, 28*, 289–298.

- Poole, M., & Cooney, G. (1987). Orientations to the future: A comparison of adolescents in Australia and Singapore. *Journal of Youth and Adolescence*, *16*, 129–151.
- Realo, A., & Allik, J. (1999). A cross-cultural study of collectivism: A comparison of American, Estonian, and Russian students. *Journal of Social Psychology*, *139*, 133–142.
- Ross, L., & Nisbett, R. E. (1991). *The person and the situation*. New York: McGraw-Hill.
- Rotter, J. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, *80* (Whole No. 609).
- Saint Augustine (1992). *Confessions* (H. Chadwick, Trans.). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Sachdev, I., & Bourhis, R. (1991). Power and status differentials in minority and majority group relations. *European Journal of Social Psychology*, *21*, 1–24.
- Savickas, M. (1998). Effectiveness of a career time perspective intervention. *Journal of Vocational Behavior*, *52*, 106–119.
- Sebre, S., & Bite, I. (2003). The individual and positive close relationships as securitability factors. In M. Simane (Ed.), *The Latvia human development report 2002/2003* (pp. 66–79). Riga: UNDP Latvia.
- Sebre S., Gundare I., Pļaveniece M. (2003). Piesaistes stili, pašcieņa, empātija un tolerance. *Latvijas Universitātes raksti*, *664*, 55–68.
- Seginer, R. (1988a). Adolescents facing the future. Cultural and sociopolitical perspectives. *Youth & Society*, *19*, 314–333.
- Seginer, R. (1988b). Social milieu and future orientation: The case of kibbutz vs. urban adolescents. *International Journal of Behavioral Development*, *11*, 247–273.
- Seginer, R. (2003). Adolescent future orientation in culture and family settings. In W. J. Lonner, D. L. Dinnel, S. A. Hayes, & D. N. Sattler (Eds.), *Online Readings in Psychology and Culture* (Unit 11, Chapter 5). Center for Cross-Cultural Research, Western Washington University, Bellingham, Washington USA. Retrieved September 10, 2005, from <http://www.wwu.edu/~culture/Seginer.htm>.
- Seginer, R. (2005). Adolescent future orientation: Intergenerational transmission and intertwining tactics in cultural and family settings. In W. Friedlmeier, P. Chakkarath, & B. Schwarz (Eds.), *Culture and human development. The importance of cross-cultural research for the social sciences* (pp. 231–251). New York: Psychology press.

- Seginer, R., Vermulst, A., & Shoyer, S. (2004). The indirect link between perceived parenting and adolescent future orientation: A multiple-step model. *International Journal of Behavioral Development, 28*, 365–378.
- Sirin, S., Diemer, M., Jackson, L., Gonsalves, L., & Howell, A. (2004). Future aspirations of urban adolescents: A person-in-context model. *International Journal of Qualitative Studies in Education, 17*, 437–459.
- Solantaus, T. (1987). Hopes and worries of young people in three European countries. *Health Promotion, 2*, 19–27.
- Suddendorf, T., & Corballis, M. (1997). Mental time travel and the evolution of the human mind. *Social & General Psychology Monographs, 123*, 133–167.
- Suleiman, R. (2004). Planned encounters between Jewish and Palestinian Israelis: A social-psychological perspective. *Journal of Social Issues, 60*, 323–337.
- Sundberg, N., Poole, M., & Tyler, L. (1983). Adolescents' expectations of future events – A cross-cultural study of Australians, Americans, and Indians. *International Journal of Psychology, 18*, 415–427.
- Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology, 33*, 1–30.
- Tallman, I., Martoz-Baden, R., & Pindas, P. (1983). *Adolescent socialization in cross-cultural perspective. Planning for social change*. New York: Academic Press.
- Taylor, S., & Armor, D. (1996). Positive illusions and coping with adversity. *Journal of Personality, 64*, 873–898.
- Toda, M. (1983). Future time perspective and human cognition: An evolutionary view. *International Journal of Psychology, 18*, 351–365.
- Triandis, H., & Gelfand, M. (1998). Converging measurements of horizontal and vertical individualism and collectivism. *Journal of Personality and Social Psychology, 74*, 118–128.
- Triandis, H., & Suh, E. (2002). Cultural influences on personality. *Annual Review of Psychology, 53*, 133–160.
- Trommsdorff, G. (1983). Future orientation and socialization. *International Journal of Psychology, 18*, 381–406.

- Trommsdorff, G. (1994). Future time perspective and control orientation: Social conditions and consequences. In Z. Zaleski (Ed.), *Psychology of future orientation* (pp. 39–62). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- United Nations Development Programme Latvia, UNDP (1997). *The Latvia human development report 1997*. Riga: UNDP Latvia.
- United Nations Development Programme Latvia, UNDP (2003). *The Latvia human development report 2002/2003. Human security*. Riga: UNDP Latvia.
- Van Calster, K., Lens, W., & Nuttin, J. (1987). Affective attitude toward the personal future: Impact on motivation in high school boys. *American Journal of Psychology, 100*, 1–13.
- Van de Vijver, F., & Hambleton, R. (1996). Translating tests: Some practical guidelines. *European Psychologist, 1*, 89–99.
- Weiner, B. (1985). An attributional theory of achievement motivation and emotion. *Psychological Review, 92*, 548–573.
- Weinstein, N. (1980). Unrealistic optimism about future life events. *Journal of Personality and Social Psychology, 39*, 806–820.
- Wundt, W. (1914). *Grundriss der Psychologie*. Leipzig: Kroener.
- Zepa, B., Šūpule, I., Kļave, E., Krastiņa, L., Krišāne, J., & Tomsone, I. (2005). *Ethnopolitical tension in Latvia: looking for the conflict solution*. Riga: Baltic Institute of Social Sciences.
- Zimbardo, P. G., & Boyd J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology, 77*, 1271–1288.
- Zimbardo, P. G., & Gonzalez, A. (1984). A Psychology Today reader survey. *Psychology Today, February*, 53–54.
- Zimbardo, P. G., Keough, K. A., & Boyd, J. N. (1997). Present time perspective as a predictor of risky driving. *Personality and Individual Differences, 23*, 1007–1023.
- Zimbardo, P. G., Marshall, G., & Maslach, C. (1971). Liberating behavior from time-bound control: Explaining the present through hypnosis. *Journal of Applied Social Psychology, 1*, 305–323.
- Бороздина Л., Спиридонова И. (1998). Возрастные изменения временной транспективы субъекта. Сообщение 1: Формальные параметры. (Borozdina L., Spiridonova I.

Subjekta laika transpektīvas izmaiņas ar vecumu. 1. Ziņojums: Formālie parametri.)

Психологический журнал (Psiholoģijas Žurnāls), 19, 40–50.

Вернадский В. И. (1975). *Пространство и время в неживой и живой природе.*

Размышления натуралиста. (Vernadskis V. I. Telpa un laiks nedzīvā un dzīvā dabā.

Naturālista pārdomas.) Москва: Наука.

Леонтьев Д., Шелобанова Е. (2001). Профессиональное самоопределение как построение

образов возможного будущего. (Leontjevs D., Šelobanova J. Profesionālā

rašnoteikšanās kā iespējamās nākotnes tēlu veidošana.) *Вопросы психологии*

(Psiholoģijas Jautājumi), 1, 57–66.

Zimbardo Time Perspective Inventory

Read each item and, as honestly as you can, answer the question: "How characteristic or true is this of you?"
Check the appropriate box using the scale.

	Very Untrue	Neutral	Very True		
	1	2	3	4	5
1. I believe that getting together with one's friends to party is one of life's important pleasures.					
2. Familiar childhood sights, sounds, smells often bring back a flood of wonderful memories.					
3. Fate determines much in my life.					
4. I often think of what I should have done differently in my life.					
5. My decisions are mostly influenced by people and things around me.					
6. I believe that a person's day should be planned ahead each morning.					
7. It gives me pleasure to think about my past.					
8. I do things impulsively.					
9. If things don't get done on time, I don't worry about it.					
10. When I want to achieve something, I set goals and consider specific means for reaching those goals.					
11. On balance, there is much more good to recall than bad in my past.					
12. When listening to my favorite music, I often lose all track of time.					
13. Meeting tomorrow's deadlines and doing other necessary work comes before tonight's play.					
14. Since whatever will be will be, it doesn't really matter what I do.					
15. I enjoy stories about how things used to be in the "good old times."					
16. Painful past experiences keep being replayed in my mind.					
17. I try to live my life as fully as possible, one day at a time.					
18. It upsets me to be late for appointments.					
19. Ideally, I would live each day as if it were my last.					
20. Happy memories of good times spring readily to mind.					
21. I meet my obligations to friends and authorities on time.					
22. I've taken my share of abuse and rejection in the past.					
23. I make decisions on the spur of the moment.					
24. I take each day as it is rather than try to plan it out.					
25. The past has too many unpleasant memories that I prefer not to think about.					
26. It is important to put excitement in my life.					
27. I've made mistakes in the past that I wish I could undo.					
28. I feel that it's more important to enjoy what you're doing than to get work done on time.					
29. I get nostalgic about my childhood.					
30. Before making a decision, I weigh the costs against the benefits.					

	1	2	3	4	5
31. Taking risks keeps my life from becoming boring.					
32. It is more important for me to enjoy life's journey than to focus only on the destination.					
33. Things rarely work out as I expected.					
34. It's hard for me to forget unpleasant images of my youth.					
35. It takes joy out of the process and flow of my activities, if I have to think about goals, outcomes, and products.					
36. Even when I am enjoying the present, I am drawn back to comparisons with similar past experiences.					
37. You can't really plan for the future because things change so much.					
38. My life path is controlled by forces I cannot influence.					
39. It doesn't make sense to worry about the future, since there is nothing that I can do about it anyway.					
40. I complete projects on time by making steady progress.					
41. I find myself tuning out when family members talk about the way things used to be.					
42. I take risks to put excitement in my life.					
43. I make lists of things to do.					
44. I often follow my heart more than my head.					
45. I am able to resist temptations when I know that there is work to be done.					
46. I find myself getting swept up in the excitement of the moment.					
47. Life today is too complicated; I would prefer the simpler life of the past.					
48. I prefer friends who are spontaneous rather than predictable.					
49. I like family rituals and traditions that are regularly repeated.					
50. I think about the bad things that have happened to me in the past.					
51. I keep working at difficult, uninteresting tasks if they will help me get ahead.					
52. Spending what I earn on pleasures today is better than saving for tomorrow's security.					
53. Often luck pays off better than hard work.					
54. I think about the good things that I have missed out on in my life.					
55. I like my close relationships to be passionate.					
56. There will always be time to catch up on my work.					

Time Attitude Scale

PAST

PLEASANT | | | | | | | | UNPLEASANT

FULL | | | | | | | | EMPTY

THREATENING | | | | | | | | ATTRACTIVE

BEAUTIFUL | | | | | | | | HORRIBLE

COLD | | | | | | | | WARM

SUCCESS | | | | | | | | FAILURE

BORING | | | | | | | | EXCITING

LIGHT | | | | | | | | DARK

HOPEFUL | | | | | | | | HOPELESS

PRESENT

PLEASANT | | | | | | | | UNPLEASANT

FULL | | | | | | | | EMPTY

THREATENING | | | | | | | | ATTRACTIVE

BEAUTIFUL | | | | | | | | HORRIBLE

COLD | | | | | | | | WARM

SUCCESS | | | | | | | | FAILURE

BORING | | | | | | | | EXCITING

LIGHT | | | | | | | | DARK

HOPEFUL | | | | | | | | HOPELESS

FUTURE

PLEASANT | | | | | | | | UNPLEASANT

FULL | | | | | | | | EMPTY

THREATENING | | | | | | | | ATTRACTIVE

BEAUTIFUL | | | | | | | | HORRIBLE

COLD | | | | | | | | WARM

SUCCESS | | | | | | | | FAILURE

BORING | | | | | | | | EXCITING

LIGHT | | | | | | | | DARK

HOPEFUL | | | | | | | | HOPELESS

Hopes and Fears Questionnaire

People often think about the future. In the lines below please write down the hopes you have for the future.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

Now we would like you to think about you fears concerning the future and write them down in the lines below.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

Please write down the age you believe you will be when these hopes/fears will come true.

Zimbardo laika perspektīvas aptauja

Instrukcija: Izlasiet katru apgalvojumu un atbildiet uz jautājumu: “Cik lielā mērā Jums tas ir raksturīgi?”
(1=ļoti neraksturīgi, 2=neraksturīgi, 3=neitrāli, 4=raksturīgi, 5=ļoti raksturīgi).

	1	2	3	4	5
1. Es esmu pārliecināts(-a), ka satikšanās ar draugiem viesībās ir viens no dzīves svarīgajiem priekšiem.					
2. Pazīstami bērnības skati, skaņas, smaržas bieži atsauc brīnišķīgu atmiņu straumi.					
3. Liktenis nosaka daudz manā dzīvē.					
4. Es bieži domāju, ko man vajadzēja darīt citādāk manā dzīvē.					
5. Manus lēmumus pārsvarā ietekmē apkārtējie cilvēki un lietas.					
6. Es esmu pārliecināts(-a), ka cilvēka dienai ir jābūt plānotai uz priekšu ik rītu.					
7. Man ir patīkami domāt par savu pagātņi.					
8. Es rīkojos impulsīvi.					
9. Ja lietas netiek padarītas laikā, es neuztraucos par to.					
10. Kad es gribu sasniegt kaut ko, es sev uzstādu mērķus un izskatu attiecīgus līdzekļus, lai sasniegtu šos mērķus.					
11. Man ir daudz vairāk laba, nekā slikta, ko atcerēties.					
12. Kad klausos savu iemīļoto mūziku, es bieži zaudēju jebkādu laika izjūtu.					
13. Uzdevumi, kuriem pēdējais termiņš ir rīt, un citi svarīgi darbi ir jāizdara pirms šīvakara izpriešam.					
14. Tā kā vienalga notiks tas, kam jānotiek, tad nav svarīgi, ko tieši es daru.					
15. Man patīk stāsti par to, kā bija "vecajos labajos laikos".					
16. Es aizvien turpinu pārdzīvot sāpīgus pagātnes notikumus.					
17. Es cenšos dzīvot pēc iespējas pilnīgāku dzīvi, dienu pa dienai.					
18. Es pārdzīvoju, ja nākas kavēt tikšanos.					
19. Ideālā gadījumā, es dzīvotu katru dienu tā, it kā tā būtu mana pēdējā.					
20. Man nāk prātā patīkamas atmiņas par labajiem laikiem.					
21. Es izpildu savus pienākumus pret draugiem un skolotājiem laikā.					
22. Man ir nācies izciest pārdarījumus un atstumšanu manā pagātnē.					
23. Es pieņemu lēmumus acumirkļi.					
24. Es pieņemu katru dienu tādu, kāda tā ir, nevis cenšos to izplānot.					
25. Pagātnē ir pārāk daudz nepatīkamu atmiņu, par kurām es labprātāk nedomāju.					
26. Ir svarīgi, lai manā dzīvē būtu saviļņojoši momenti.					
27. Es esmu izdarījis(-usi) kļūdas pagātnē, kuras vēlētos padarīt nebijušas.					
28. Man šķiet, ka ir svarīgāk izbaudīt to, ko daru, nekā padarīt darbu laikā.					
29. Es sajūtu nostaļģiju pēc savas bērnības.					
30. Pirms pieņemt lēmumu, es izsveru visus “par” un “pret”.					

	1	2	3	4	5
31. Riskēšana neļauj manai dzīvei kļūt garlaicīgai.					
32. Man ir daudz svarīgāk izbaudīt pašu dzīves ceļojumu, nekā tiekties uz gala mērķi.					
33. Lietas reti notiek tā, kā es esmu gaidījis(-usi).					
34. Man ir grūti aizmirst nepatīkamas ainas no manas jaunības.					
35. Ja man ir jādomā par mērķiem un rezultātiem, es zaudēju prieku no savas darbošanās plūduma.					
36. Pat tad, kad es izbaudu tagadni, es vienmēr salīdzinu to ar līdzīgu pagātnes pieredzi.					
37. Viss tik ļoti mainās, ka nākotni plānot nav iespējams.					
38. Manu dzīves gaitu nosaka spēki, kurus es nevaru ietekmēt.					
39. Nav nekādas jēgas uztraukties par nākotni, jo es vienalga tur neko nevaru padarīt.					
40. Es veicu darbus laikā, jo strādāju vienmērīgi.					
41. Es pieķeru sevi, ka "atslēdzos", kad mani ģimenes locekļi runā par to, kā viss bija agrāk.					
42. Es riskēju, lai ienestu saviļņojumu savā dzīvē.					
43. Es sastādu veicamo darbu sarakstus.					
44. Es bieži sekoju savai sirdij vairāk, nekā savam prātam.					
45. Es esmu spējīgs(-a) pretoties kārdinājumiem, ja zinu, ka ir jāpadara darbs.					
46. Mani mēdz aizraut mirkļa sajūsma.					
47. Dzīve šodien ir pārāk sarežģīta, es labāk vēlētos pagātnes vienkāršāko dzīvi.					
48. Es dodu priekšroku draugiem, kuri ir spontāni, nevis paredzami.					
49. Man patīk ģimenes rituāli un tradīcijas, kas regulāri atkārtojas.					
50. Es domāju par slikto, kas ir noticis ar mani pagātnē.					
51. Es turpinu strādāt pie grūtiem, neinteresantiem uzdevumiem, ja tie man palīdz tikt uz priekšu.					
52. Tērēt, ko es nopelnu, izpriešanās šodien, ir labāk, nekā taupīt rītdienas drošībai.					
53. Veiksme bieži vien dod vairāk, nekā smags darbs.					
54. Es domāju par labajām lietām, kuras dzīvē esmu palaidis garām.					
55. Man patīk, ka manas tuvās attiecības ir kaislīgas.					
56. Vienmēr būs laiks pagūt padarīt manu darbu.					

Attieksmes pret laiku skala

PAGĀTNE

PATĪKAMA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| | NEPATĪKAMA

PILNA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| | TUKŠA

BIEDĒJOŠA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| | PIEVILCĪGA

SKAISTA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| | BRIESMĪGA

AUKSTA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| | SILTA

VEIKSMĪGA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| | NEVEIKSMĪGA

GARLAICĪGA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| | AIZRAUJOŠA

GAIŠA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| | TUMŠA

CERĪBU PILNA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| | BEZCERĪGA

TAGADNE

PATĪKAMA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| NEPATĪKAMA

PILNA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| TUKŠA

BIEDĒJOŠA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| PIEVILCĪGA

SKAISTA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| BRIESMĪGA

AUKSTA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| SILTA

VEIKSMĪGA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| NEVEIKSMĪGA

GARLAICĪGA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| AIZRAUJOŠA

GAIŠA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| TUMŠA

CERĪBU PILNA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| BEZCERĪGA

NĀKOTNE

PATĪKAMA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| NEPATĪKAMA

PILNA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| TUKŠA

BIEDĒJOŠA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| PIEVILCĪGA

SKAISTA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| BRIESMĪGA

AUKSTA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| SILTA

VEIKSMĪGA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| NEVEIKSMĪGA

GARLAICĪGA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| AIZRAUJOŠA

GAIŠA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| TUMŠA

CERĪBU PILNA | |_| |_| |_| |_| |_| |_| |_| BEZCERĪGA

Cerību un bažu aptauja

Cilvēki bieži domā par nākotni. Zemāk ierakstiet, lūdzu, cerības, kuras Jums saistās ar nākotni.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

Tagad, lūdzu, apdomājiet, kādas Jums ir bažas saistībā ar nākotni, un ierakstiet tās zemāk rindiņās.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

Uzrakstiet, lūdzu, vecumu, kurā, jūsu prāt, piepildīsies šīs cerības vai bažas. Norādiet vecumu blakus katrai atbildei.

3. Pielikums

Zimbardo laika perspektīvas aptauja (krievu valodā)

Инструкция: Прочитайте, пожалуйста, каждый пункт опросника и ответьте на вопрос: “Насколько характерно или верно это для Вас?” (1=очень нехарактерно, 2=нехарактерно, 3=нейтрально, 4=характерно, 5=очень характерно).

	1	2	3	4	5
1. Я считаю, что собраться на вечеринку с друзьями – одно из важных удовольствий в жизни.					
2. Знакомые с детства образы, звуки, запахи часто вызывают у меня поток чудесных воспоминаний.					
3. Судьба определяет многое в моей жизни.					
4. Я часто задумываюсь над тем, что мне следовало сделать в жизни по-другому.					
5. На мои решения во многом влияют окружающие меня люди и обстоятельства.					
6. Я считаю, что человек должен каждое утро планировать свой день.					
7. Мне доставляет удовольствие думать о своём прошлом.					
8. Я поступаю импульсивно.					
9. Если дела не закончены вовремя, я об этом не беспокоюсь.					
10. Когда я хочу чего-то добиться, я ставлю себе цели и выбираю средства для их достижения.					
11. Если поразмыслить, в моём прошлом гораздо больше хорошего, чем плохого.					
12. Когда я слушаю любимую музыку, я часто теряю чувство времени.					
13. Сначала – срочные дела на завтра и другая важная работа, а потом уже – вечерние развлечения.					
14. Раз уж “что будет, то будет”, то не так важно, что я делаю.					
15. Мне нравятся рассказы о том, как всё было “в добрые старые времена”.					
16. Болезненный опыт прошлого постоянно прокручивается у меня в памяти.					
17. Я стараюсь прожить жизнь как можно полнее, день за днём.					
18. Меня расстраивает, если приходится опаздывать на встречи.					
19. В идеале я жил(-а) бы каждый день так, будто он мой последний.					
20. Приятные воспоминания о хороших временах с готовностью всплывают у меня в памяти.					
21. Я выполняю свои обязательства по отношению к друзьям и учителям вовремя.					
22. Я получил(-а) свою долю плохого обращения и неприятия в прошлом.					
23. Я принимаю решения под воздействием момента.					
24. Я принимаю каждый день таким, какой он есть, а не стараюсь спланировать его.					
25. С прошлым связано так много неприятных воспоминаний, что я предпочитаю о нём не думать.					
26. Мне важно сделать жизнь волнительной.					
27. В прошлом я сделал(-а) ошибки, которые хотел(-а) бы вычеркнуть из своей жизни.					
28. Я думаю, что гораздо важнее наслаждаться тем, что делаешь, чем сделать работу вовремя.					

	1	2	3	4	5
29. Я испытываю ностальгию по детству.					
30. Перед тем как принять решение, я взвешиваю все “за” и “против”.					
31. Риск не даёт моей жизни стать скучной.					
32. Для меня намного важнее наслаждаться жизненным маршрутом, чем сосредоточить внимание на цели этого путешествия.					
33. Редко всё происходит так, как я ожидаю.					
34. Мне трудно забыть неприятные моменты моей юности.					
35. Удовольствие исчезает из процесса работы, если я должен(-на) думать о цели, результатах и плодах моей деятельности.					
36. Даже когда я наслаждаюсь настоящим, я не могу удержаться от сравнений со сходными моментами прошлого.					
37. Невозможно строить планы на будущее, поскольку всё так изменчиво.					
38. Мой жизненный путь управляется силами, на которые я не могу повлиять.					
39. Бессмысленно беспокоиться о будущем, поскольку я всё равно не могу ничего в нём изменить.					
40. Я заканчиваю проекты вовремя благодаря постоянному продвижению вперёд в работе.					
41. Я отключаюсь, когда члены семьи говорят о том, как всё было прежде.					
42. Я рискую, чтобы сделать жизнь волнительной.					
43. Я составляю список того, что мне нужно сделать.					
44. Я чаще следую голосу своего сердца, чем рассудка.					
45. Я в состоянии противиться соблазнам, когда знаю, что у меня ещё осталась несделанная работа.					
46. Волнение момента захватывает меня.					
47. Жизнь сегодня слишком сложная; я бы предпочел(-ла) более простую жизнь прошлого.					
48. Мне больше нравятся друзья, которые поступают спонтанно, чем те, поведение которых предсказуемо.					
49. Мне нравятся семейные ритуалы и традиции, которые повторяются регулярно.					
50. Я думаю о том, что плохого со мной произошло в прошлом.					
51. Я продолжаю трудные, неинтересные занятия, если они помогают мне преуспеть.					
52. Лучше потратиться на удовольствия сегодня, чем заботиться о завтрашней безопасности.					
53. Часто удача может принести большую прибыль, чем напряжённая работа.					
54. Я думаю о том хорошем, что я упустил(-а) в своей жизни.					
55. Мне нравится страстность в близких отношениях.					
56. Всегда будет время наверстать упущенное в работе.					

Attieksmes pret laiku skala (krievu valodā)

ПРОШЛОЕ

ПРИЯТНОЕ | | | | | | | | | | НЕПРИЯТНОЕ

ПОЛНОЕ | | | | | | | | | | ПУСТОЕ

ПУГАЮЩЕЕ | | | | | | | | | | ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОЕ

ПРЕКРАСНОЕ | | | | | | | | | | УЖАСНОЕ

ХОЛОДНОЕ | | | | | | | | | | ТЁПЛОЕ

УСПЕШНОЕ | | | | | | | | | | НЕУДАЧНОЕ

СКУЧНОЕ | | | | | | | | | | ВОЛНУЮЩЕЕ

СВЕТЛОЕ | | | | | | | | | | ТЕМНОЕ

ОБНАДЁЖИВАЮЩЕЕ | | | | | | | | | | БЕЗНАДЁЖНОЕ

НАСТОЯЩЕЕ

ПРИЯТНОЕ | | | | | | | | | | НЕПРИЯТНОЕ

ПОЛНОЕ | | | | | | | | | | ПУСТОЕ

ПУГАЮЩЕЕ | | | | | | | | | | ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОЕ

ПРЕКРАСНОЕ | | | | | | | | | | УЖАСНОЕ

ХОЛОДНОЕ | | | | | | | | | | ТЁПЛОЕ

УСПЕШНОЕ | | | | | | | | | | НЕУДАЧНОЕ

СКУЧНОЕ | | | | | | | | | | ВОЛНУЮЩЕЕ

СВЕТЛОЕ | | | | | | | | | | ТЕМНОЕ

ОБНАДЁЖИВАЮЩЕЕ | | | | | | | | | | БЕЗНАДЁЖНОЕ

БУДУЩЕЕ

ПРИЯТНОЕ | | | | | | | | | | НЕПРИЯТНОЕ

ПОЛНОЕ | | | | | | | | | | ПУСТОЕ

ПУГАЮЩЕЕ | | | | | | | | | | ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОЕ

ПРЕКРАСНОЕ | | | | | | | | | | УЖАСНОЕ

ХОЛОДНОЕ | | | | | | | | | | ТЁПЛОЕ

УСПЕШНОЕ | | | | | | | | | | НЕУДАЧНОЕ

СКУЧНОЕ | | | | | | | | | | ВОЛНУЮЩЕЕ

СВЕТЛОЕ | | | | | | | | | | ТЕМНОЕ

ОБНАДЁЖИВАЮЩЕЕ | | | | | | | | | | БЕЗНАДЁЖНОЕ

Сerību un bažu aptauja (krievu valodā)

Люди часто задумываются о будущем. На линиях, расположенных ниже, напишите, пожалуйста, надежды, которые Вы связываете с будущим.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

Теперь, пожалуйста, задумайтесь о Ваших опасениях по отношению к будущему и напишите их на линиях, расположенных ниже.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

Теперь напишите, пожалуйста, возраст, в котором, по Вашему мнению, могли бы осуществиться эти надежды или опасения. Укажите возраст рядом с каждым ответом.